

Сто порад учителеві

Сухомлинський В. О. Сто порад учителеві / В.О.Сухомлинський. – К. : Рад. шк., 1988. – 304 с.

1. ЩО ТАКЕ ПОКЛИКАННЯ ДО ПРАЦІ ВЧИТЕЛЯ? ЯК ВОНО ФОРМУЄТЬСЯ?

Як і всяка кваліфікована, цілеспрямована, планомірна і систематична праця, виховання людини є професією, спеціальністю. Але це особлива, не порівнянна ні з яким іншою справою, професія. Вона відрізняється поряд специфічних властивостей і якостей:

а) Ми маємо справу з найскладнішим, безцінним, найдорожчим, що є в житті, - з людиною. Від нас, від нашого уміння, майстерності, мистецтва, мудрості залежить його життя, здоров'я, розум, характер, воля, цивільна і інтелектуальна особа, його місце і роль в житті, його щасті.

б) Кінцевий результат педагогічної праці можна побачити не сьогодні, не завтра, а через дуже тривалий час. Те, що ви зробили, сказали, зуміли вселити дитині, іноді позначається через п'ять, десять років.

в) На дитину роблять вплив багато людей і явища життя, на нього впливають мати, батько, шкільні товариші, так зване «вуличне середовище», прочитані книги і проглянуті кінофільми, про які ви і не знаєте, абсолютно непередбачена зустріч з людиною, що зуміла сильно вплинути на юну душу, і т.д. Дія на дитину може бути позитивне і негативне. Бувають сім'ї, в яких важка, гнітюча обстановка накладає незгладимий відбиток на все життя людини. Місія школи, наша з вами найважливіше завдання, дорогий колега, - боротися за людину, подолати негативні дії і давати простір позитивним. А для цього необхідно, щоб особа вчителя робила найбільш яскравий, дієвий і благотворний вплив на особу учня. «Людська природа про такий ступінь багата, сильна і еластична, - писав

Д. І. Пісарев, - що вона може зберегти свою свіжість і свою красу посеред найгнітючішого неподобства навколишньої обстановки!». Але людська природа може розкритися повною мірою лише тоді, коли у дитини є розумний, умілий, мудрий вихователь.

г) Об'єкт нашої праці — якнайтонші сфери духовного життя особи, що формується, — розум, відчуття, воля, переконаність, самосвідомість. Впливати на ці сфери можна тільки тим же — розумом, відчуттям, волею, переконаністю, самосвідомістю. Найважливіші інструменти нашої дії на духовний світ школяра — слово вчителя, краса навколишнього світу і мистецтва, створення обставин, в яких найяскравіше виражаються відчуття, — ваш емоційний діапазон людських відносин.

д) Однією з найважливіших особливостей творчості педагога є те, що об'єкт його праці — дитина — постійно змінний, завжди новий, сьогодні не той, що вчора. Наша праця — формування людини, і це покладає на нас особливу, ні з чим не заставну відповідальність.

Така специфіка педагогічної праці. У чому ж полягає покликання до нього, які об'єктивні дані необхідні для нього, як виховувати, затверджувати, розвивати і відшліфовувати це покликання?

Невикорінною духовною потребою будь-якої людини є спілкування з людьми, в нім він знаходить радість і повноту життя. Але у одних через самі різні обставини ця потреба дуже мало розвинена, у інших же вона є як би рисою вдачі, домінуючою над іншими рисами. Є люди, як то кажуть, «за природою» своїй нелюдимі, замкнуті, мовчазні, прагнучі більше до самоти або до спілкування з вузьким докола друзів («природа», звичайно, тут ні при чому — вирішальне значення має, виховання, особливо в роки раннього дитинства). Якщо спілкування з багатолюдним колективом приносить вам головний біль, якщо вам краще працювати наодинці або з двома-трьома друзями, чим поряд з великою групою товаришів, - не обирайте своєю професією вчительську працю.

Вчительська професія — це людинознавство, постійне проникнення, що ніколи не Припиняється, в складний духовний світ Людини, Чудова межа — постійно відкривати в людині нове, вражатися новому, бачити людину в процесі його становлення — один з того коріння, яке живить покликання до педагогічної праці. Я твердо переконаний, що цей корінь закладається в людині в дитинстві і отрочстві, закладається і в сім'ї, і в школі. Він закладається турботами старших — батька, матері, вчителя, - які виховують дитину у дусі любові до людей, пошана до людини.

У вас зародилася мрія стати вчителем. Перевірте, випробуйте себе. Ви вчитеся в дев'ятому або десятому класі, попросите в комітеті комсомолу призначити вас піонервожатим загону або вихователем октябрятської групи. Ось перед вами сорок малюків — з першого погляду вони здадуться вам дуже схожими один на одного навіть зовнішніми рисами, але вже на третій, четвертий, п'ятий день, після декількох походів в ліс, в полі ви переконаєтесь, що кожна дитина — це цілий світ, неповторний і своєрідний. Якщо цей світ відкриється перед вами, якщо в кожній дитині ви відчуєте його індивідуальність, якщо у ваше серце постукають радість і гіркота кожної дитини і відгукнуться вашими думками, турботами, тривогами — сміливо обирайте своєю професією благородну вчительську працю, ви знайдете в нім радість творчості. Тому, що творчість в нашій справі (я ще зупинюся на цьому) — це перш за все пізнавання, пізнання людини, подив перед багатогранністю і невичерпністю людського.

Якщо ж чотири десятки дітей здадуться вам понуро одноманітними, якщо ви насилу запам'ятовуватимете їх осіб і імена, якщо кожна пара дитячих очей не скаже вам чогось глибоко особистого, неповторного, якщо по дзвінкому голосу дитини, що пролунав десь в глибині саду, ви не дізнаєтесь — не дізнаєтесь і через тиждень, і через місяць, - хто це кричить і що в цьому крику, - сім разів, як то кажуть, подумайте, а потім вирішуйте, чи

бути вам вчителем. Тому що немає жодної педагогічної закономірності, немає жодної істини, яка була б абсолютно однаково застосовна до всіх дітей. Тому що практична педагогіка — це знання і уміння, доведені до ступеня майстерності, але і підняті до рівня мистецтва. Тому що виховувати людину — це перш за все знати його душу, бачити і відчувати його індивідуальний мир.

«Якби в моїх руках була влада, я відрізував би мову всякому, хто говорить, що людина непоправна», - ці слова великого мислителя Абая Кунанбаєва глибоко запали мені в душу, вони спалахують переді мною вогненними буквами кожного разу, коли я думаю про педагогічне покликання, коли доводиться говорити з молодим вчителем про його радощі і жаль, успіхи і невдачі. Безмежна віра в людину, в добрий початок в ній — ось що повинне жити в нашій душі, якщо ви думаєте присвятити своє життя благородній вчительській праці. Вера не в якусь абстрактну людину — такого в природі немає — а в нашу радянську дитину, що розвивається в соціалістичному суспільстві

Наріжний камінь педагогічного покликання — це глибока віра в можливість успішного виховання кожної дитини. Я не вірю в те, що є непоправні діти, підлітки, хлопці, дівчата. Адже перед нами істота, якій тільки відкривається мир, і в нашій владі зробити так, щоб ніщо не подавило, не калічило, не убило в маленькій людині щось хороше, доброго, людського. Тому кожен, хто вирішує присвятити своє життя вихованню людини, повинен бути терпимим до дитячих слабостей, які, якщо уважно до них придивитися і вдуматися, якщо пізнати їх не тільки розумом, але і серцем, - виявляться дуже незначними, не заслуговуючи ні гніву, ні обурення, ні покарання. Не зрозумійте мене так, що я проповідую загальну терпимість, абстрактну терпимість, закликаю вчителя терпляче «нести хрест». Йдеться абсолютно про інше: про мудру здатність старшої людини — матері, батька, вчителя — розуміти і відчувати якнайтонші спонукальні мотиви і причини дитячої провини. Розуміти і відчувати саме те, що це дитяча провина. Не ставити дитини на одну дошку з собою, не пред'являти йому таких вимог, які пред'являються до дорослим, але і не самому ореб'ячиватися, не опускаючись до рівня дитини, розуміючи разом з тим складність дитячих вчинків і відносин в дитячому колективі.

Якщо у вас викликає досаду і серцебиття кожної ІЄТСКВЯ витівки, якщо вам здається: ось вони, діти, вже і дошли до межі, ось треба робити щось таке надзвичайне, Вживати якимсь «пожежним» заходам — сім разів зважте, чи бути вам педагогом. Вам не бути вихователем, якщо у вас будуть нескінченні конфлікти з дітьми. Уміння погасити конфлікт перш за все розумінням того, що ви маєте справу з дитиною — це уміння зростає з глибокого кореня, що живить педагогічне покликання, - з розуміння і відчуття того, що дитина — постійно змінна істота.

Ще одна межа, без якої, здається, неможливе педагогічне покликання. Я б назвав цю межу гармонією серця і розуму. Навряд чи є інші професії, окрім професій педагога і лікаря, які вимагали б стільки ширості. У вас може бути не тільки сорок вихованців. Якщо ви викладаєте предмет в старших класах, у вас буде сто, сто п'ятдесят вихованців. І кожному треба дати частинку свого серця, для радощів і жалю кожного треба знайти місце в своєму серці. Чуйність, серцевий неспокій про людину — це плоть і кров педагогічного покликання. Вчителеві не можна бути холодною, байдужою людиною. Холодна розсудливість і дійшло зважування того, що всього відбувається, боязнь допустити неточність в дотриманні всіляких регламентації викликає у дітей насторожене відношення до вчителя, недовір'я. Дуже розсудливого вчителя діти не тільки не люблять, вони ніколи не розкривають перед ним свого серця.

За будь-яких обставин поступайте так, як велить перший серцевий порив — він завжди найбільш благородний. Але в той же час вчителеві треба уміти контролювати свої серцеві пориви розумом, не піддаватися емоційній стихії. Особливо важливо це тоді, коли треба ухвалювати рішення у зв'язку з помилковими, необачними, одним словом, неправильними вчинками ваших школярів.

Мистецтво і майстерність педагога якраз і полягає в умінні поєднувати щирість з мудрістю.

Іноді треба почекати з ухваленням рішення, дати «відстоятися» відчуттю. Кожного разу, коли треба поговорити з учнем про його вчинок, в якому виразилися складні, суперечливі рухи його душі, я завжди відкладаю цю бесіду на декілька днів. Запевнюю вас, мої поважані колеги, емоційність ваших слів, вашого звернення до розуму і серця вихованця від цього стане ще повніше, тому що відчуття в таких випадках як би ушляхетнюється мудрістю ваших думок. І думки ваші, слова ваші доходять при цьому до глибини серця вихованця, тому що вони відчуті, як би насичені хвилюваннями вашого серця. Це уміння — уміння настроювати себе на задушевну розмову з учнем, особливо з підлітком, виключно важливо в тон майстерні педагогічних засобів, яку повинен створити для себе кожен вчитель. Це уміння треба виховувати в собі, створювати, удосконалювати, «відшліфовувати», робити тоншим і дієвішим.

Виховуючи це уміння, необхідно глибоко проникати в душу дитини, вдумуватися в те, чим він живе, як він дивиться на світ, що є для нього люди, що оточують його.

Дорогою мій колега, щоб стати справжнім вихователем, треба пройти цю школу ширості — протягом тривалого часу пізнавати серцем все, чим живе, що думає, чому радіє і чим турбується ваш вихованець. Це одна з найтонших речей в нашій педагогічній справі. Якщо ви наполегливо опановуєте нею — ви будете справжнім майстром. важливо в тон майстерні педагогічних засобів, яку повинен створити для себе кожен вчитель. Це уміння треба виховувати в собі, створювати, удосконалювати, «відшліфовувати», робити тоншим і дієвішим.

Виховуючи це уміння, необхідно глибоко проникати в душу дитини, вдумуватися в те, чим він живе, як він дивиться на світ, що є для нього люди, що оточують його. Дорогою мій колега, щоб стати справжнім вихователем, треба пройти цю школу ширості — протягом тривалого часу пізнавати серцем все, чим живе, що думає, чому радіє і чим турбується ваш вихованець. Це одна з найтонших речей в нашій педагогічній справі. Якщо ви наполегливо опановуєте нею — ви будете справжнім майстром.

2. ПРО ЗДОРОВ'Я ТА ДУХОВНЕ ЖИТТЯ ВЧИТЕЛЯ. ДЕКІЛЬКА СЛІВ ПРО РАДІСТЬ ПРАЦІ

Мені згадується один урочистий вечір, присвячений проводам педагога на пенсію. Вчителька, що запросила мене на цей вечір, була ще порівняно молода, працювати вона почала з 20-ти років, і в день відходу на пенсію нею було всього 45 років. Чому Анастасія Григорівна йде на пенсію — дивувалися всі. Дивним здавалося і те, що вчителька не захотіла працювати жодного зайвого дня; пішла з роботи точно в день, коли минуло 25 років її роботи в школі. Всі подиви розвіяла сама Анастасія Григорівна в своєму прощальному слові, зверненому до нас, тоді ще молодим педагогам. «Милі друзі, - сказала вона, - я йду тому, що робота в школі не була моєю улюбленою справою. Я не знаходила в цій роботі задоволення. Вона не давала мені ніякої радості. Це біда, це трагедія мого життя. Щодня був вдень очікування: скоріше б закінчилися уроки, зник би цей шум, скоріше б усамітнитися. Ви дивуетесь: жінці 45 років, і вона вже йде від праці, адже у неї ще квітуче здоров'я. Ні, не квітуче у мене здоров'я. Воно надірване. І надірвано тим, що праця не давала мені радості, у мене дуже хворе серце. Раджу вам, молодим: перевірте самі себе, - якщо праця не дає вам радості, підіть з школи, визначте себе в житті правильно, знайдіть улюблену справу. Інакше роки праці стануть для вас пеклом»

Задумасмося над цією сумною історією, дорогий друг. Здоров'я, настрої, повнота духовного життя, радість творчої праці, задоволення від коханого справи — тісно зв'язані між собою, взаємозависимі. І на першому місці тут коштує гармонія здоров'я і сили духу. Здоров'я — як воно потрібне педагогові, яка трагедія приходить в його життя, якщо непомітно підкралася недуга, від якої немає порятунку! Адже нерідко буває так, що вчителю 45—47 років, а він вже видихався. Тільки вступив в zenit педагогічної мудрості, спіткав сокровенні таємниці майстерності і мистецтва вихователя, виробив свої педагогічні переконання — а сил-то вже і ні. «Як я боюся рокам до 45 стати «почесним членом президій», «весільним генералом», - пише мені вчитель з 25-річним стажем, що почав свою педагогічну діяльність 16-річним хлопцем. Як працювати, щоб не надривалося здоров'я? Адже здоров'я-то потрібне перш за все для праці, для творчості, без зусиль я не уявляю собі щастя».

Я розмовляв з чотирма сотнями вчителів у віці від 45 до 50 років. Коли йшлося про здоров'я, багато хто скаржився: «серце стало слабким», «пустує серце». Серцеві і нервові розлади, ослаблення серця — якраз з цього боку непомітно підкрадається до вчителя недуга, що не тільки обмежує, але часто і що абсолютно припиняє його творчу працю, що примушує передчасно йти «на спокій». Вчителю треба берегти серце і нерви. Працювати нам треба так, щоб до 60-річного віку бути здоровим, життєрадісним. Важко уявити собі що-небудь трагічніше для вчителя, чим відчувати себе повним розумових сил, задумів і безсилим фізично.

Але як берегти серце і нерви? Не відвертатися ж від всього, що вимагає особистого емоційного відношення, не виховувати ж в собі байдужість. Тут перш за все треба враховувати специфічні професійні умови нашої праці.

Наша робота — це робота серця і нервів, це буквально щоденне і щогодинне витрачання величезних душевних сил. Наша праця — це постійна зміна ситуацій, що викликають то посилене збудження, то гальмування. Тому уміння володіти собою, тримати себе в руках — одне з найнеобхідніших умінь, від якого залежать і успіх діяльності педагога, і його здоров'я. Невміння правильно гальмувати щоденні і щогодинні збудження, невідміння володіти ситуаціями — ось що перш за все шарпає серце, вимотує нервову систему вчителя.

Але як же виховувати в собі це уміння? Перш за все треба знати своє здоров'я, знати особливості своєї нервової системи і серця. Нервова система людини по самій природі своїй дуже гнучка, і вчителю треба уміти довести цю гнучкість до ступеня мистецтва володарювати над емоціями. Я виховував в собі це уміння тим, що не допускав, щоб дали паростки насіння таких негативних явищ, як похмурість, перебільшення чужих пороків, гіперболізування «ненормальних» дитячих намірів і дій — це важко висловити, але це великий недолік нашої культури, технології педагогічної праці — погана звичка вимагати від дитини, що можна вимагати тільки від дорослого, робити маленьку дитину чи то резонером, чи то байдужим вмістищем істин і повчань. Я завжди прагну не викликати в собі збудження, не нагнітати його, а давати йому розрядку. Що для цього необхідне, як уникати постійного примушення стримувати самого себе? Найбільш радикальними засобами є, по-перше, перемикання енергії всього колективу, з вчителем разом, на справу, що вимагає духовної єдності, колективної творчості, трудової зосередженості всіх і кожного, взаємного обміну інтелектуальними цінностями. Досвід переконав мене в тому, що саме така колективна діяльність як би розслабляє ті пружини, які вчитель часто вимушений стискати, щоб загальмувати збудження, не дати вирватися назовні роздратуванню. Якщо не ослабляти ці пружини, якщо стискати, як то кажуть, серце в кулак, воно шарпається, гарячиться, стає занадто неспокійним, невірноваженим вартим емоційних небезпек, що виникають в нашій праці кожного разу, коли, чи то дається повна воля відчуттям, чи то, навпаки, відчуття гасяться, пригнічуються.

Я пішов з дітьми в ліс. Є в нашому колективі маленький такий, спритний, пустотливий, рухомий, як ртуть, кирпоносий, веснянкуватий, синьоокий Вертко. В той час, коли діти, зібравшись на поляні, слухали моє повчання: куди ми підемо, як не загубитися і не заблукає в лісі, Вертко втік в лісову гушавину, сховався десь в яру і — чуто вже всім нам — аукає...

З першого погляду може здатися, що хлопчик все це робить з недобрим наміром: внести розлад до нашого лісового походу. Але — говорю я сам собі — не можна перебільшувати дитячих намірів. Адже Вертко — маленька дитина, другокласник, і не може бути у нього так намірів, що далеко йдуть. Ось я не нервуватиму, не сердитимуся і гарячитимуся, а влаштую зі всього цього дуже цікаву гру. Давайте, діти, замовкнемо і сховаємося від Вертка. Не ми його, а він нас шукатиме. Тихенько, щоб і трава під ногами не шелестіла, ми пробираємося до відомої мені одній лісовій печері, ховаємося в ній. Діти із захопленням розглядають свій притулок. Вертко угукнув кілька разів і замовк. Ось він вже у іншому місці — наслідує пісні іволги, наближається до тієї поляни, де ми сиділи. Ось він угукнув і в його голосі я вже почув тривогу. Ось він вже на поляні. Вже не аукає і не наслідує співу птахів, а тривожно зве нас: «Де ви? Відгукніться!»

Замість того, щоб примушувати себе стримувати збудження, знайдіть діяльність, яка представить абсолютно

в іншому світлі те, що викликає збудження, роздратування, примушує тримати пружину гальмування стислої. Зробіть неприємне, дратівливе — смішним, і ви станете повним володарем думок і відчуттів колективу.

Другий засіб знімати збудження і роздратування, ослабляти пружину гальмування — це гумор. Саму напружену ситуацію, яка може викликати іноді дуже тривале роздратування, можна розрядити, якщо ви володієте відчуттям гумору. Веселого, не сумуючого, не впадаючого у відчай вчителя діти люблять і поважають вже тому, що вони народ веселий, такий, що володіє відчуттям гумору. Вони уміють в кожному вчинку, в кожному життєвому явищі бачити ризик смішного. Уміння беззлобно, доброзичливо висміювати негативне, жартом підтримувати і заохочувати позитивне — важлива межа хорошого вчителя і хорошого учнівського колективу.

Відсутність у вчителя відчуття гумору споруджує стіну взаємного нерозуміння: вчитель не розуміє дітей, діти не розуміють вчителя. Свідомість того, що діти тебе не розуміють, дратує, і це роздратування — той стан, з якого вчитель часто не знаходить виходу. Повірте, дорогою мій колега, що добра половина конфліктів, які роз'їдають живе тіло школи, отруюють життя учнівському колективу, криється саме в такому взаємному нерозумінні.

Особливістю праці педагога є чергування періодів великої напруженості розумових зусиль з періодами порівняно спокійними. Багаторічна практика твердо переконує: серцю і нервам педагога необхідні тривалі періоди припинення віддачі, припинення витрачання нервових і духовних сил. Ці сили необхідно поповнювати. Обов'язкова умова такого поповнення — розумне використання часу відпочинку. Правильний відпочинок, особливо літом і зимою, розвиває і укріплює компенсаторні здібності нервової системи, служить виробленню витримки, врівноваженості, уміння підпорядковувати емоційні пориви контролю розуму. Багато досвідчених вчителів, що пропрацювали в школі 30, 40 і більше років, розповідають, що витримку, самовладання виховує у них, зокрема і особливо, тривале спілкування з природою, в якому фізична напруга поєднується з думкою, спостереженнями.

Разом з тим, треба уміти дбайливо витрачати нервові сили в повсякденній праці — це теж дуже важлива застава здорового серця і здорового духу.

3. ЯК ЗАПОБІГТИ ВИСНАЖЕННЮ НЕРВОВИХ СИЛ В ПРОЦЕСІ ПОВСЯКДЕННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Наша праця проходить в світі дитинства — ось про що не можна забувати ні на хвилину. А це особливий, ні з чим не порівнянний мир. Треба знати цей світ, - але цього мало. Треба ужитися в світ дитинства; якщо хочете, в кожному вчителеві повинна сяяти і ніколи не згасати маленька іскорка дитини.

Що ж це таке — мир дитинства? Я даю тут тільки деякі практичні ради вчителеві і не претендую на науково-психологічне визначення всіх особливостей дитинства. Я б сказав, що дитинство — це перш за все емоційне пізнання навколишнього світу. Мир дитинства — але в першу чергу пізнання серцем того, що дитина бачить навколо себе, що він сам робить. Яскрава, повнокров'я виразне життя серця, гра відчуттів, емоційних рухів — ось що таке дитинство як об'єкт нашої педагогічної праці, як середовище, в якому нам доводиться працювати

Життя дитячого серця щогодини несе нам задоволення і незадоволення, радість і гіркоту, смуток і захоплення, подив і подив, ласку і гнів. У тому щонайширшому діапазоні відчуттів, який несе нам мир дитинства, є приємні і неприємні, радіючі і такі, що засмучують мелодії. Уміти розібратися в цій гармонії — найважливіша умова духовної повноти, радості і успіху в педагогічній праці. Засмучення, гнів, обурення, - якщо окрім цих відчуттів спілкування з дітьми нічого вчителеві не приносить, - не тільки відкладаються неприємними переживаннями в його душі, але і порушують роботу внутрішніх органів. У вчителів, що не уміють бачити і відчувати мир дитинства з його складною емоційною гармонією, часто спостерігаються неврогенні розлади, серед них найнеприємнішим і часто грізним буває виснаження нервових сил.

«У мене всього три уроки в день, - пише Лідія Н. з Тамбовської області. — Але додому приходжу розбитою, такою, що втомилася; немає сил не тільки готуватися до уроків або читати, але і думати. У чому справа? У години роботи в школі я — як натягнута струна. Дитячі витівки не дають спокою. Здається, що кожен хлопчисько тільки і думає про те, щоб зробити мені яку-небудь неприємність. Бачу, на уроці Федя штовхнув Ваню під бік, а Ваня дав Феде здачі — ударив лінійкою по голові... Все це, говорять інші вчителі, дрібниці, а я не можу спокійно на все дивитися: по всьому тілу розливається гаряча хвиля, серце чи не вискочить з грудей, руки і ноги німіють. Роблю зауваження учневі, хочу бути спокійною, але голос тремтить, діти це помічають і, здається мені, посміхаються, на зло докучають новими затіями. Що мені робити?»

Це вже неврогенний розлад, причина якого — нерозуміння миру дитинства. В цілому цей світ прекрасний, дорогою мій колега, і якщо ви знаєте його, якщо відчуваєте себе в нім, як риба у воді, він принесе вам позитивних переживань і стане незрівнянно більше, ніж негативних. Так умійте ж почути, зрозуміти, відчути серцем в тій музиці, яка називається дитинством, перш за все світлі, життєрадісні мелодії. Будьте не тільки слухачем, споживачем музики дитинства, але і її творцем — композитором. Створюйте світлі, життєрадісні мелодії в музиці дитинства, від якої залежить ваше здоров'я, сила вашого духу, стан вашого серця. Ваш рояль і ваш нотний зошит, де ви пишете музику дитинства, ваша диригентська паличка, яка керує мелодіями, - це дуже проста і в той же час дуже складна річ — оптимізм. Пам'ятаєте, що немає серед дітей, підлітків, хлопців і дівчат зловмисників, а якщо і з'являються іноді такі — один на тисячу, на десять тисяч чоловік — те творить їх зло, а виліковує добро, людяність і знову та ж чарівна скрипка і чарівна диригентська паличка — оптимізм.

Немає в дитині нічого такого, що вимагало б від педагога жорстокості. А якщо і виникають пороки в дитячій душі, то це зло вибивається перш за все добром. Це не проповідь протиставлення злу, а реальний погляд на світ дитинства. Мені ненависна скрипуча підозрілість по відношенню до дітей, ненависна формалістична регламентація вимог і заборон. Це не проповідь нехлюйства і «вільного виховання», а тверде переконання в тому, що добро, ласка, любов — по відношенню до дитини — не абстрактні добро, ласка і любов, а людяні, реальні, пройняті вірою в людину, - це могутня сила, здатна затвердити в людині все прекрасне, зробити його ідеальним. Я не вірю

в те, що дитина, якої правильно виховують, може стати хуліганом, дармоїдствує, циніком, істотою брехливим і розбещеним.

Оптимізм, віра в людину — невичерпне джерело творчої енергії, нервових сил, здоров'я вихователя і вихованця. Не давайте прорости в своїй душі сім'я невіри в людину, підозрливості. Невіра в людину, яким би маленьким, незначним воно не було спочатку, розростається в те, що я — оскільки тут йдеться про здоров'я фізичному і душевному — назвав би страшною раковою пухлиною недобррозичливості. Недобррозичливість — небезпечна недуга душі, яка відбивається і на серці, і на нервах. Він, ця недуга, закриває очі педагога пеленою, за якою той не бачить в людині хорошого. Недобррозичливість — це фантастичні окуляри, стекла яких зменшують хороше до мікроскопічних розмірів і роблять невидимим, а погане збільшують до потворних розмірів, до того, що воно закриває якнайтонші риси людського. Розлад здоров'я у педагога починається, мій юний друг, з того, що він дозволяє розростися недобррозичливості, підгодовувавши її намірами і вчинками, нічого спільного що не мають з оптимістичною вірою в людину. недобррозичливість — мати озлобленості, а озлобленість — це вже, образно кажучи, гостра шпилька, що постійно робить уколи в найвідчутніші куточки серця, виснажує душу, ослабляє нерви.

Більше вогню бійтеся щонайменшої злорадості. Вам — хай цього не буде ніколи — вдалося, допустимий, «пробрати» школяра, «зачепити» його за живе: ви записали в щоденник про його непристойний вчинок і десь в глибині вашої свідомості заворушилася радісна думка, ось прочитає батько мій запис, він вимогливий, батько твій, задасть він тобі... Мигцем поглянувши в сумні очі дитини, ви не стривожилися, а залишилися спокійними. Зрозумійте, дорогий друг, що з таких ось моментів починається ваша велика біда: в глибині вашого серця поселяється злорадість. Воно здається спочатку нешкідливим, слабеньким звіром, а насправді — подібно до отруйної змії. Злорадість у свою чергу народжує нетерпимість, злорадіюче серце стає глухим і німим, воно не уловлює тонких рухів дитячої душі; злорадіюча людина бачить зло і зловмисність там, де йдеться про звичайну дитячу витівку. Нетерпимість до дитячих проказ, витівкам робить вчителя холодним резонером, розсудливим наглядачем, ненависним дітям. І вони платять йому за дріб'язкові причіпки тим, що намагаються вивести його з себе, «насолити» йому. Якщо вже почалося це — серце педагога поступово згорає від того, що йому щогодини доводиться пригнічувати свою озлобленість. Бійтеся цього, як великого нещастя, мій друг. Якщо вам не вдасться избегнуть цього, ви станете жовчною, дратівливою, похмурою істотою, праця перетвориться для вас на каторгу, у вас з'являться сто виразок і сто пороків.

Добррозичливість, розумна доброта — ось що повинне бути атмосферою життя дитячого колективу, головною якістю взаємин педагога і дітей. Яке це прекрасне слово і разом з тим, яке це глибоке, складне, багатогранне людське відношення — доброзичливість. Якщо вона взаємна, - людина відкривається назустріч людині всіма глибинами своєї душі.

Я тисячу разів говорив і твердитиму до смерті, що взаємна доброзичливість вчителя і дітей — це ті якнайтонші нитки, які сполучають серця і завдяки яким, — відмітьте, це винятково важливо в нашому педагогічному труде — человек розуміє людину без слів, відчуває якнайтонші рухи душі іншої людини. Багатьох років роботи в школі твердо переконали мене, що якщо я доброзичливий до дітей і виховав у них доброзичливість, вони щадять моє серце і мої нерви, розуміють, коли у мене важко на душі, коли мені важко навіть говорити. Відчуваючи мій стан, відчувши, що у мене дуже важко на душі, діти навіть говорять тихо, уникають шуму, прагнуть дати мені якомога більше спокою і на уроках, і на перервах. У цьому взаємному відчутті серця, в умінні читати в душі людину — невичерпне джерело вашого здоров'я, мій дорогий колега. Але тут ми вступаємо в абсолютно особливу сферу шкільного життя, - в сферу, про яку дуже мало говорять, але про неї треба багато і розумно говорити. Йдеться про саму суть доброзичливості, як про один з найважливіших аспектів емоційного виховання.

4. БУДЬТЕ ДОБРОЗИЧЛИВИ!

Ця рада відноситься до азбуки педагогічної культури взагалі і емоційній стороні культури виховання зокрема. Бути доброзичливим — означає відноситися до дитини так, як ви віднеслися б до власного сина. Дитина погано встигає, відстає; дитині важко займатися так, як займаються його однокласники; дитина або підліток зробила хуліганський вчинок — все це біда, біда, біда... Як би ви поступили, якби в цю біду потрапив ваш син? Навряд чи запропонували б такі рішення, як виняток з школи, зниження відмітки по поведінці... Звичайно, розумному батьку, розумній матері розум підказав би, що і це необхідне, але перш за все серце підказало б щось таке, що край необхідне для порятунку сина — адже покаранням одним людини не врятуєш. Серце зажадало б чогось такого, що створило б в душі сина моральну чистоту і красу, зробило б його справжньою людиною. Ось це бажання серця і є доброзичливість. Доброзичливість педагога виражається, перш за все, в умінні не допустити, щоб дитина стала поганою, застерегти його від помилкових кроків. По-батьківськи, по-материнському бажати добра — це означає перегородити злу дорогу до дитячого серця, закрити серце дитини від зла. Якщо у вашому серці живе така тривожна турбота про кожну дитину, якщо кожна дитина для вас — не строчка і номер в класному журналі, а жива людина, особа, неповторний людський мир, - можете бути упевнені: серце підкаже вам, що робити, якщо у дитини біда. Це веління серця — доброзичливість у дії.

Легко сказати: будьте доброзичливі. Але доброзичливість треба виховувати, і виховується цей стан душі тільки тоді, коли воно — взаємне, тобто, коли педагог бажає добра учневі, а учень — педагогові. Це найтонша гармонія шкільного життя. Взаємність доброзичливості виховується в атмосфері великої емоційної культури. Я завжди вважав одному з найважливіших виховних завдань учити дітей пізнавати мир серцем, відчувати серцем стан, в якому знаходиться людина, — не тільки рідний, близький, але і будь-який співвітчизник, що зустрівся на життєвому шляху. Навчити маленьких дітей відчувати, що у людини, що зустрілася ним, важко на душі, що у

нього якесь горе — це одне з найтонших педагогічних умінь. Я хочу поділитися досвідом, як вчителів виховувати це вміння у самого себе, як виховувати емоційну культуру у дітей і як цю культуру зробити основою взаємної доброзичливості.

Весна, в полі поряд з школою працюють на буряковій плантації колгоспниці. Кожен ранок, як тільки із-за горизонту випливає червоний диск сонця, жінки одна за одною йдуть в полі. А мої першокласники теж приходять в цей час в шкільний сад. Ми зустрічаємо схід сонечка в своєму Куточку Краси — в зеленому класі під блакитним небом — це великий зелений курінь, що вкриває нас від пекучого сонця суцільним листям винограду. Мимо нас, в двох-три метрах проходять колгоспниці. Ми бачимо їх — кожному риску їх осіб, їх очі, чуємо їх дихання, якщо сидимо тихенько, затамувавши свій подих. Вони нас не бачать. Я учу дітей: дивитися в очі жінкам, вчитися відчувати і розуміти, що на душі у кожної з них — безхмарний спокій або похмура хмара гіркоти. Щодня ми бачимо одних і тих же дівчат і жінок. Ми вже звикли до того, що синьоока, з товстими руськими косами молода жінка, мати двох маленьких хлоп'ят, йде на роботу, наспівуючи то одну, то іншу пісеньку. Часто вона зупиняється на горбику, дивиться в блакитне небо, слухає пісню жайворонка, посміхається. «Вона радіє життю, вона щаслива», - говорю я дітям, і всім нам побачивши людського щастя теж стає радісно. Інша жінка, скрутивши на вузьку польову стежину, зриває щодня декілька польових квітів, в її очах ми читаємо думку про щось світле, життєрадісному. Дві дівчата підходять до джерела, що тихо струмує на лузі, дивляться в нього, як в дзеркало, поправляють зачіски, милуються своєю красою, - дивитися, діти, в очах у них радісна мрія. А ця чорноока жінка не тільки нарвала польових квітів, але і сіла на пенюк, сплела маленький вінок — звичайно, такий вінок сплітають тільки маленькій дівчинці; придивитися до її очей, дорогі діти, ви відчуєте теплоту материнської любові. Але — дивитися, діти, уважно, сива жінка. Подивитися в її очі — які вони сумні, сумні. Скільки гіркоти, туга в її погляді. Ось вона зупинилася, дивиться на сонечко, на потопаюче в зелених садах сіло і важко зітхає. Бачите, вона йде не на польову стежину, а на дорогу, ведучу в центр сіла. Зриває на узбіччі дороги польові квіти і несе їх до пам'ятника воїнам, загиним тут в бою з фашистами. Покладає квіти на могилу і — дивитися — плаче.

Перед вами, діти, найбільше в світі людське горе — материнське горе. Ось вона ще раз пройде мимо нашого Куточка Краси — придивіться уважно, погляньте ще раз в її очі.

Діти сидять, затамувавши подих. Ні листок не ворухнеться, ні билінка — все тихо навколо. Перед нами сумні очі матері. Ми чуємо, як вона важко зітхає, ще раз озирнувшись на пам'ятник воїнам...

Без яких би то не було слів і пояснень дітям ясно, що у матері загинув на війні син. Я розповідаю про велике материнське горе: у неї загинули два сини і чоловік...

Потім слідують один за іншим все нові і нові уроки пізнання людини серцем. Ми відправляємося в поле, сідаємо у пугівця, мимо нас час від часу проходять люди.

Поглянувши в обличчя, в очі людині, діти відчувають його внутрішній світ. У одного — радість буття, у іншого — мрія про щось хвилює, дорогому, у третього — просто втома і якась байдужість — ні, у цієї людини теж на душі не зовсім добре...; у четвертого — заклопотаність, можливо, це якісь незначні життєві, побутові турботи, а може бути і тривога про щось велике. Л ось у цього дідуса якесь горе. Діти стрепенулися, насторожилися. Такого горя в людських очах вони ще ніколи не бачили. «Він страждає... У нього велике нещастя... треба запитати, чим йому допомогти...», - говорять діти.

Вони підходять до дідуса, питають: «Чим вам допомогти?» Дідусь опускає ласкаву руку на білу головку моєї маленькою Зіни, важко зітхає і говорить: «Нічим ви не допоможете мені, дорогі дитки... дружина у мене в лікарні тільки-то померла... йду за машиною... Сорок сім років прожили... Нічим ви не допоможете, а все-таки легше, що ви — хороші люди...»

Так виховується емоційна культура. Це дуже тонкий, тривалий процес, що вимагає від педагога великого такту, уваги, вдумливості, глибокого знання внутрішнього духовного світу кожної дитини.

Дитина, що відчуває серцем іншої людини, стає доброзичливою. Але дуже важливо також і те, що він сприйнятливий до доброзичливості вчителя: відчуває її, платить добром за добро — важливість цієї обставини у виховній роботі важко переоцінити. Душа дитини повинна бути підготовлена до виховання ласкою, добротою, щирістю. Вам, напевно, доводилося чути нарікання вчителів (а, можливо, ви і самі висловлювали таку думку): «Що робити? Не розуміє дитина доброго слова... Я до нього з ласкою, з відкритим серцем, - а він, безсердечний, глузує з моєї доброти». Таке, на жаль, буває, і коріння цієї серцевою толстокожесті — в емоційній невихованості, в тому, що в роки раннього дитинства дитина не вчилася пізнавати людини серцем.

Якщо ж ви навчили свого вихованця відчувати людину серцем, ваша доброзичливість здатна творити дива. На що прямує доброзичливість вчителя? Перш за все на розумову працю дитини. Бажати добра в розумовій праці — це означає розуміти всі сильні і слабкі сторони дитини, відчувати тонкощі його розумової праці. Ваша доброзичливість як могутній засіб виховання діє до тих пір, поки вихованцеві вашому хочеться бути хорошим, поки у нього є і постійно розвивається відчуття власної гідності. У педагогічній справі, як видимий, між явищами і фактами існують найтісніші зв'язки: успішність дитини відбивається на стані його духу; стан духу дитини відбивається на обличчі духовному життю, на здоров'ї педагога. Якщо учень прагне бути хорошим, хоче добре опанувати знаннями — это вже половина радості вашої праці.

Відчуття власної гідності дитини залежить від його успіхів в ученні, а успіхи в ученні — від доброзичливості педагога і, звичайно, від того, наскільки підготовлена душа дитини до сприйняття доброзичливості педагога. Пам'ятаєте, що успіхи дитини в ученні, його відчуття власної гідності — це вогник радості вашої творчої праці, поважаний мій колега. До тих пір, поки цей вогник горить, ви відчуватимете повноту свого духовного життя, радість творчості.

Але, - знову виникає питання, - як же досягти того, щоб у дитини постійно були успіхи в ученні? Як виховувати у нього відчуття власної гідності? Як одухотворити його цією величезною духовною енергією — бажанням

бути хорошим? Переходжу до ради, яку стисло можна висловити:

5. ПАМ'ЯТАЄТЕ, ЩО НЕМАЄ І БУТИ НЕ МОЖЕ АБСТРАКТНОГО УЧНЯ

Чому часто вже в I класі з'являються неуспішні, такі, що відстають, а в II і III класах іноді вже можна зустріти що безнадійно відстає, на яке вчитель, як то кажуть, махнув рукою? Тому що немає індивідуального підходу до дітей в найважливішій сфері шкільного життя — у сфері розумової праці.

Уявимо собі, що всіх семирічних дітей, що тільки що стали школярами, примусили виконувати одну і ту ж фізичну працю — наприклад, носити воду. Один приніс п'ять відерок — и видихався, а інший може і двадцять принести. Примусь слабеньку дитину принести двадцять відерок — це надірве його сили, він завтра вже нічого не зможе робити, а то і в лікарню захворіє. Так само неоднакові і дитячі сили, необхідні для розумової праці. Один сприймає, осмислює, запам'ятовує швидко, зберігає в пам'яті довго і міцно; у іншого ж розумова праця відбувається зовсім по-іншому: матеріал сприймається дуже поволі, пам'ять зберігає знання недовго і неміцно, - хоча надалі — це буває нерідко — саме цей учень досягає значніших успіхів в ученні, в інтелектуальному розвитку, ніж той, хто вчився на перших порах краще. Немає абстрактного учня, до якого можна було б прикласти механічно закономірності навчання і виховання. Немає якихось єдиних для всіх школярів передумов успіхів в ученні. І саме поняття успіхи в ученні — річ відносна: у одного показником успіхів є «п'ятірки», для іншого і «трійка» — велике досягнення. Уміння правильно визначити, на що здатний кожен учень в даний момент, як розвивати його розумові здібності надалі, - це виключно важливий доданок педагогічної мудрості.

Збереження і виховання відчуття власної гідності кожного учня залежить від того, як представляє вчитель його особисті успіхи в ученні. Не можна вимагати від дитини неможливого. Будь-яка програма по будь-якому предмету — це певний рівень, круг знань, але не жива дитина. До цього рівня, до цього круга знань різні діти йдуть по-різному. Одна дитина вже в першому класі може абсолютно самостійно прочитати завдання і вирішити його; інший же зробить це в кінці другого, а то і третього року навчання. Треба уміти визначити, яким чином, з якими уповільненнями і труднощами дитина може підійти до рівня, передбаченого програмою, як конкретно реалізувати програму в розумовій праці кожного учня.

Мистецтво і майстерність навчання і виховання полягає в тому, щоб, розкривши сили і можливості кожної дитини, дати йому радість успіху в розумовій праці. А це означає, що в ученні повинна бути індивідуалізація — і в змісті розумової праці (у характері завдань), і в часі. Досвідчений педагог дає одному учневі дві, три, а то і чотири завдання на урок, другому — тільки одну. Один отримує складніше завдання, інший — простіше. Один виконує творчу письмову роботу по мові, наприклад, пише твір, інший працює над текстом літературного твору.

При такому підході всі учні просуваються вперед — одні швидше, інші — повільніше. У оцінці, отриманій за свою роботу, дитина бачить власну працю, напругу зусиль; учення приносить йому моральне задоволення, радість відкриття. Взаємна доброзичливість вчителя і учня при цьому поєднується з взаємною довірою. Учень не бачить у вчителів тільки строгого контролера, а в оцінці — палицю. Він відверто говорить вчителю: ось це у мене не вийшло, цього я не зміг зробити. Його совість дуже чуйна, він не може йти на списування, використання шпаргалки; йому хочеться затвердити свою гідність.

Успіх в ученні — це, образно кажучи, стежина, ведуча до того куточка дитячого серця, в якому горить вогник бажання бути хорошим. Бережіть цю стежину і цей вогник.

У мене є друг — прекрасний вчитель математики І. Г. Ткаченко (Богдановська середня школа Кіровоградської області). Він так говорить про свою підготовку до уроків: «Я продумую, що робитиме кожен учень. Для всіх підбираю таку роботу, яка принесла б успіх. Якщо учень не зробив хоч би маленького кроку по дорозі до оволодіння знаннями, - це зниклий для нього урок. Безрезультатна праця — навряд чи є серйозніша небезпека, що підстерігає і учня, і вчителя».

Подивитися на уроки математики у викладачів Павлишської середньої школи А. Г. Арищенко і М. А. Лисак. Під час рішення задач (а рішення задач займає 90 % часу) клас у них як би розділяється на декілька груп. У першій групі — найбільш підготовлені діти, які легко вирішують без какой-бы те ні було допомоги будь-яке завдання, і в цій групі — один-два учня, які можуть вирішувати задачу усно, не вдаючись до записів: вчитель не встиг прочитати умову, — ученик вже піднімає руку; для цієї групи, окрім програмних, вчитель підбирає завдання, що виходять за межі програми: треба дати розуму цих учнів роботу посильну, але і нелегку, таку, що вимагає напруги; іноді треба дати і таке завдання, щоб учень не міг її вирішити самостійно, але допомога вчителя може полягати лише в незначній раді, натяку.

Друга група — старанні, старанні учні, для яких відмінне виконання завдання пов'язане з певною напругою розумових сил, з пошуком, з подоланням труднощів. Це учні, про яких вчителі говорять: бере працьовитістю, посидючістю; встигають тому, що старанні і наполегливі.

Третя група — діти, які без допомоги справляються із завданнями середньої складності, але складні завдання іноді не можуть вирішити. Допомога цим школярам в процесі їх роботи вимагає лікарень педагогічної майстерності.

Четверта група - учні, які поволі осмислюють завдання, поволі вирішують. Вони можуть в два, в три рази менше зробити протягом уроку, чим учні другої і третьої групи, і їх у жодному випадку не можна квапити.

П'ята група — окремі учні, які взагалі не можуть справитися із завданнями середньої складності; вчитель підбирає для них спеціальні завдання, завжди розраховані на якійсь, хай незначний, успіх.

Ці групи учнів не є чимось застиглим, скостенілим: розумова праця, що дає радість успіху, завжди має своїм результатом розвиток здібностей.

Придивитися до розумової праці учнів на уроках у педагога, якому вдалося добитися того, що кожен його ви-

хованець досягає успіхів. Тут панує та атмосфера взаємної доброзичливості, про яку йшлося вище, панує інтелектуальне натхнення. Кожен прагне досягти мети своїми власними зусиллями, ви бачите в дитячих очах то напружену зосередженість думки, то радісний вогник (знайдений правильний шлях!), то задумливість (з якого ж боку підійти до завдання?). Працювати педагогові в такій атмосфері — велика насолода. Повірте, мій дорогий колега, що якою б напруженою не була праця вчителя на такому уроці, у нього є час для того передиху, без якого важко провести чотири-п'ять уроків підряд.

Де кілька років я викладав математику в V—VII класах, і, повірте, ці уроки, чергуючись з уроками літератури і історії, були для мене справжнім відпочинком. Уроки, на яких кожен учень пізнає індивідуальну, особисту радість успіху, не шарпають, не вимотують вчителя: він не знає напруженого очікування неприємності, йому не треба стежити за тими спритними, неспокійними хлоп'ятами, які знічев'я час від часу «пригощають» вчителя витівками, — їх енергія прямує на таких уроках в потрібне русло. Як старанно, зосереджено працюють пустуни і пустуни, якщо вчителеві вдалося «запрягти» їх в посильну розумову працю, обіцяючий успіх, що дає! У напруженій праці розкривається діяльна душа; вони стають невідомими: вся увага зосереджена на тому, щоб якнайкраще виконати роботу.

У мене завжди викликають досаду і подив скарги декого з вчителів, дитина пустує на уроці, займається сторонніми справами... Та не може цього бути, дорогі товариші, якщо ви по-справжньому подумали про те, як примусити трудитися кожного учня!

Ось ми частково і торкнулися гострого в нашій праці питання: як же добитися того, щоб праця не приносила нам виснаження, нескінченної напруги нервів і серця, викликаной тим, що щохвилини на горизонті вимальовувалася то «надзвичайна подія», то «безневинна витівка», — маленька, майже непомітна, але якщо їх множина — вони не дають ні працювати, ні жити нормально.

6. ДЕ БРАТИ ЧАС? ДОБА МАЄ ТІЛЬКИ 24 ГОДИНИ

Ці слова я узяв з листа вчительки з м. Красноярська... Так, немає часу — це бич педагогічної праці. Він б'є не тільки у шкільних справах, але і по життю сім'ї педагога. Педагог — така ж людина, як і всі люди, йому потрібний час для сім'ї, для виховання своїх дітей. У мене є абсолютно точні дані про те, що багато випускників середньої школи страшають вступу до педагогічного вузу від думки, що люди цієї професії не мають вільного часу, не дивлячись на тривалу відпустку.

У мене є ще цікаві цифрові дані: 500 вчителям, чиї діти поступили у вищі учбові заклади, було поставлено питання: «У яких учбових закладах, на яких факультетах вчать ваші діти? Лише 14 чоловік дали відповідь: «У педагогічному інституті» або «Вчиться в університеті, готується стати вчителем». Після цього було поставлено питання: «Чому ваш син не захотів стати вчителем?» 486 чоловік відповіли: «Тому, що він бачить, наскільки легка наша праця. Немає ні хвилини вільного часу».

Чи можна взагалі вчителеві працювати так, щоб у нього нив вільний час? — навіть в такій формі нерідко виражається це виключно хворе питання. У самому, створилося таке положення, що, працюючи 3—4 години щоденно в школі, вчитель мови, математики вимушений ГОТУВАТИСЯ до уроків і перевіряти зошити щодня не менше :> 6 годин, до того ж він зайнятий щодня позакласною роботою не менше 2 годин.

Як вирішити проблему часу? Це одна з тих всеосяжних проблем шкільного життя, яке, як і проблема розумового розвитку школярів, залежить буквально 01 всього, що робиться в школі

Головне — в самому стилі, характері педагогічного руда. Один вчитель історії, що пропрацював в школі тридцять три роки, провів відкритий урок на тему «Моральний ідеал молоді радянської людини». Були присутні учасники районного семінару, інспектор райвно. Урок пройшов блискуче. Вчителі і інспектор, що мали намір робити замітки по ходу уроку, щоб потім висловити критичні зауваження, забули про свої блокноти. Вони сиділи, затамувавши подих, слухали, захоплені, як і школярі.

Після уроку один з вчителів сусідньої школи сказав: «Так, ви віддаєте своїм вихованцям душу. Кожне ваше слово несе величезний ідейний заряд. Скільки ж, скажіть, будь ласка, Ви готувалися до цього уроку? Напевно, не одну годину?»

«До цього уроку я готувався все життя, — відповів вчитель. — І взагалі до кожного уроку я готувався все життя. Ну, а безпосередня підготовка до даної теми, лабораторна, можна сказати, підготовка, — зайняла хвилин п'ятнадцять».

Цю відповідь прочиняє віконце в одну з таємниць педагогічної майстерності. Таких педагогів, як цей вчитель історії, я знаю тільки в своєму районі чоловік тридцять. Вони не скаржаться на відсутність вільного часу. Кожний з них сказав би про кожне своєму уроці, що готувався він до нього все життя.

У чому ж полягає ця підготовка? Це — читання. Повсякденна, на все життя дружба з книгою. Дзюрчання струмочка, що поповнює річку думки, що не припиняється ні на один день. Читання не для завтрашнього уроку, а з органічної потреби, з жадання знань. Якщо хочете, щоб у вас було більше вільного часу, щоб підготовка до уроку не виливалася в одноманітне, нудне сидіння над підручником, читайте наукову літературу. Треба, щоб шкільний підручник основ науки, яку ви викладаєте, був для вас азбукою. Щоб в морі ваших наукових пізнань, основи яких ви даєте школярам, підручник був краплею. Тоді на підготовку до уроків не йтиме декілька годин.

Вдосконалення педагогічної майстерності у кращих вчителів якраз і обумовлене тим, що постійне читання безперервно поповнює море їх знань. Якщо знання, якими володіє вчитель в перші роки своєї педагогічної діяльності, відносяться до того мінімуму знань, які треба дати дітям, як 10:1, то до 15—20 рокам педагогічного стажу це співвідношення міняється — 20 : 1, 30 : 1, 50 : 1 — і все це завдяки читанню. Шкільний підручник стає з кожним роком краплею все меншою і меншою в морі знань педагога. Справа тут не тільки в кількісному зрос-

танні теоретичних знань вчителя. Кількість переходить в якість: чим ширше фон, на якому шкільний підручник виглядає, як маленький промінь в яскравому потоці світла, тим помітніше те професійна якість, яка створює фундамент педагогічної майстерності: здатність розподіляти увагу при викладі матеріалу на уроці (розповіді, лекції). Вчитель пояснює, наприклад, тригонометричні функції, але головна його думка — не про функції, а про учнів: він спостерігає, як працює кожен школяр, які труднощі сприйняття, мислення, запам'ятовування зустрічають окремі вихованці. Він не тільки учить, але і розумово виховує в процесі учення.

Проблема часу вчителя тісно пов'язана з поряд інших елементів і сторін педагогічного процесу. Це як би струмочки, що живлять річку — час педагогічної праці і творчості. Як добитися, щоб ці струмочки були завжди живими, дзюркотливими — про це хочеться дати декілька рад.

7. ЧАС ВЧИТЕЛЯ І ВЗАЄМОЗАЛЕЖНІСТЬ ЕТАПІВ НАВЧАННЯ

Ця рада адресована переважно вчителям початкових класів. Від того, як ви працюєте, поважаний колега — вчитель початкової школи, - залежить бюджет часу вчителя середніх і старших класів. Якщо уважно придивитися до процесу навчання в другому (IV—VIII класи) і третьому (IX—X класи) концентрах середньої школи, то можна зробити висновок, що нещадним пожирачем часу вчителя є тут нескінченне і безплідне «підтягання хвостів»: не встиг вчитель викласти новий матеріал, як вже з'ясовується, що частина учнів його не засвоїла; доводиться думати не стільки про те, як просуватися далі по стежині пізнання, скільки про те, як усувати відставання частини школярів (іноді ця частина буває такою, що вчитель вимушений проводити додаткові заняття мало не зі всім класом). Це вбиває масу часу вчителя — і в школі, і удома.

Чому ж так відбувається, що процес навчання обтяжується цій нібито вже неминучою роботою — усуненням вже наявного відставання багатьох учнів?

Хочеться порадити вчителів початкових класів: Пам'ятаєте, дорогий колега, що від вас залежить бюджет часу всіх вчителів середніх і старших класів, ви творець духу творчості в навчанні і вихованні. Серед багатьох важливих завдань, що стоять перед початковою школою, на першому місці — навчити дітей вчитися. Одна з головних ваших турбот — встановити правильне співвідношення між об'ємом теоретичних знань, якими опановують діти, і практичними вміннями і навиками.

Пам'ятаєте, що відставання в середніх і старших класах — це головним чином результат невміння вчитися, опановувати знаннями. Ви, звичайно, повинні піклуватися про те, щоб загальний розвиток дітей стояв на високому рівні, але... навчите дитину, перш за все добре читати і писати. Без вміння нашвидку, свідомо, виразно читати і сприймати прочитане, нашвидку і безпомилково писати — не може бути і мови про успішне учення в середніх і старших класах, - такому ученні, при якому вчителів не доводилося б без кінця «підганяти» відставання. Навчите в початкових класах всіх дітей читати так, щоб вони уміли читаючи думати і думаючи читати. Уміння читати треба довести до такого ступеня автоматизму, щоб сприйняття зором і свідомістю значно випереджало вимову вголос. Чим значніше це випередження, тим тонше буде здатність думати під час читання — а це виключно важлива умова успішного учення і розумового розвитку взагалі. Я тисячу разів переконаний в тому, що успішне учення в середніх і старших класах залежить перш за все від вміння свідомо читати — читаючи думати і думати читаючи. Тому вчителів початкових класів треба уважно вивчати, як розвивається це вміння у кожного школяра. Тридцятирічний досвід переконав мене, що від вміння добре читати залежить розумовий розвиток школяра. Учень, що уміє думати читаючи, з будь-якою роботою справляється швидше, успішніше, ніж той, хто не опанував не таким вже простим, як здається з першого погляду, вмінням нашвидку читати. У його розумовій праці немає зубріння. У нього читання підручника або

іншої книги абсолютно не те, що у школяра, що не уміє читати і думати одночасно. Прочитавши, він уявляє собі предмет в цілому і його складові частини, взаємозалежність і взаємообумовленість.

У школяра, що уміє читати думаючи і думати читаючи, не буває відставання, а якщо немає відставання учнів, - вчителів легко працювати. Практика переконує, що якщо читання стало для учня найважливішим віконцем в світі знань, немає потреби проводити додаткові заняття, що вимагають багато часу. У вчителя з'являється можливість проводити індивідуальні бесіди з окремими дітьми, але ці бесіди — не тривалі заняття, а інструктаж, ради про те, як самостійно опанувати знаннями і запобігти неуспішності і відставанню.

Якщо учень не знає, в чому саме він відстає, якої допомоги потребує, індивідуальну бесіду з ним призначає вчитель.

Успішне учення в середніх і старших класах залежить також від того, наскільки нашвидку і свідомо учень навчився писати в молодших класах і як розвивається це вміння надалі. Разом з читанням лист — це інструмент, за допомогою якого дитина опановує знаннями. Від того, в якому стані цей інструмент, залежить успіх і раціональне витрачання часу. Раджу вчителів початкових класів: поставте за мету досягти того, щоб дитина на момент закінчення IV класу опанувала збіглим, напівавтоматичним листом, - лише за такої умови він успішно вчитиметься, відпаде постійна необхідність усувати відставання. Треба прагнути до того, щоб учень писав думаючи, щоб написання букв, складів і слів не стояло в центрі його уваги. Поставте перед собою конкретнішу мету: ви учням що-небудь розповідаєте, а вони, слухаючи, вдумуючись в те, що ви розповідаєте, одночасно пишуть стисло, в стислому вигляді виражаючи свою думку. Цьому треба навчити дітей вже в III класі. Якщо вам вдалося досягти цієї мети, запевняю вас: учні ваші ніколи не будуть такими, що відстають, неуспішними; уміючи здобувати знання, вони оберігатимуть час і здоров'я вчителів середніх і старших класів.

8. ПРО ЗБЕРЕЖЕННЯ В ПАМ'ЯТІ ШКОЛЯРА ЧІМЕНТАРНИХ ЗНАНЬ

Тридцять років роботи в школі відкрили мені один важливий, на мій погляд, секрет — своєрідну педагогічну закономірність: у середніх і старших класах відставання, неуспішність з'являються головним чином тому, що в роки учення в початкових класах учень не запам'ятав на все життя, не зберіг твердо в пам'яті тих елементарних істин, які є як би фундаментом знань. Уявіть собі, що під задуману струнку будівлю фундамент закладений на дуже неміцному цементі, розчин весь час розсипається, камені вивалюються; люди щоденно усувають недоробки і вічно знаходяться під загрозою того, що будівля звалиться. Ось в такому положенні знаходяться багато викладачів мови і математики в IV—X класах: вони будують будівлю, а фундамент розсипається.

Вчителі початкової школи! Ваше найважливіше завдання — побудувати міцний фундамент знань. Настільки міцний, щоб вчителям, що працюють після вас, взагалі не треба було думати про фундамент. Ви приступаете до роботи з I класом. Візьміть в руки програму IV класу — перш за все по мові і математиці, а також програму V класу по математиці. Візьміть в книзі для читання матеріал по історії, природознавству, географія і програми по цих предметах для IV класу. Зіставте все це, порівняйте. Подумайте, що треба знати учневі III класу, щоб успішно вчитися в IV, а потім і в V класах.

Перш за все звернете увагу на елементарну письменність. У мові є 2—2,5 тисячі орфограм, які є як би каркасом знання, письменності. Досвід переконує, що якщо в початковій школі дитина твердо запам'ятала ці орфограми, він стане грамотною людиною. Але справа не тільки в цьому. Письменність, придбана в початковій школі, є інструментом оволодіння знаннями в середніх і старших класах.

Навчаючи дітей в початкових класах, я завжди мав перед собою список найголовніших орфограм. Це — своєрідна програма елементарної письменності. Дві з половиною тисячі орфограм я розподілив так: на кожен робочий день доводиться три слова. Діти записують їх в зошит і запам'ятовують. На цю роботу щодня йде декілька хвилин. Пам'ять в дитячі роки дуже гнучка, гостра, і якщо нею уміло управляти і не перенавантажувати її, вона стає вашим першим помічником. Те, що запам'ятав учень в перші роки, ніколи не забувається. «Техніка управління пам'яттю» в даному випадку, полягає в наступному. На початку робочого дня (перед першим уроком) я записую на дошці три сьогоднішні слова наприклад, степ, тепло, шелестіти. Діти, зайшовши в клас, відразу ж записують ці слова в орфографічний словник, який ведуть всі три роки. Думують над цими словами, поряд з ними пишуть декілька однокорінних слів. Вся ця робота продовжується хвилини три-чотири. Учні поступово звикають до неї.

Далі робота набуває характеру гри, в якій яскраво виражений елемент самовиховання, самоперевірки. «Дорого додому, - говорю я дітям, - пригадаєте, які три слова ми сьогодні записали, як вони пишуться. Відтворіть в пам'яті зображення цих слів. Вранці, прокинувшись, відразу ж пригадайте написання цих слів і запишіть їх по пам'яті в зошит» (йдеться про загальний зошит, що є як би другий екземпляр словника). Немає учня, який би не захопився цією грою, якщо вона почата вже в I класі, якщо вчитель вірить в успіх цієї справи, якщо він любить дітей, якщо в його житті не буває таких моментів, коли йому набридає що-небудь з того, що роблять учні.

На заняттях, з уроку в урок, проводяться упражнення — найрізноманітніші, щоб орфограми, які вже запам'яталися, систематично повторювалися, застосовувалися. Однією з дуже важливих вправ я рахую запам'ятовування чотирьохсот стилістичних оборотів, що є, на моє переконання, теж своєрідний каркас елементарної мовної культури. За роки навчання в початкових класах діти запам'ятовують ті стилістичні обороти, в яких через різноманітні впливи повсякденної мовної практики припускаються типових помилок.

Ще раз підкреслюю: дуже велике значення має ігровий елемент в процесі навчання. У мене є шістсот «казкових» слів, тобто слів, що часто повторюються в дитячих казках. Ми з дітьми протягом трьох років навчання в початковій школі малюємо декілька десятків казок, під ними діти роблять підписи, в які входять ці шістсот слів. Це одна з дуже вдаливих форм закріплення орфографічного мінімуму.

По математиці за роки навчання в початкових класах діти запам'ятовують ті дії, які через часту повторюваність стають як би математичними узагальненнями, настільки звичними, що витратити на них розумові зусилля кожного разу, коли до них вдаєшся, абсолютно недоцільно. Це не тільки таблиця множення, але і найбільш випадки складання, віднімання, ділення, множення в межах тисячі, що часто вживаються. Це також найбільш типові вимірювання і перетворення величин. Я виходжу з того, що в середніх і старших класах розум що вчиться не повинен завантажуватися одноманітними операціями, щоб якомога більше розумової енергії йшла на творчу працю.

Вся робота, звичайно, ґрунтується на свідомому засвоєнні матеріалу, проте не можна не враховувати того, що не все можливо пояснити. Я прагну до того, щоб поєднувалися довільну і мимовільну увагу і запам'ятовування.

9. «ДВІ ПРОГРАМИ НАВЧАННЯ», РОЗВИТОК МИСЛЕННЯ ШКОЛЯРА

У вчителя не вистачає час перш за все тому, що дітям важко вчитися. Багато років я думав над тим, як полегшити працю школяра. Практичними уміньми як фундаментом знань ця проблема тільки починається. Запам'ятовування і збереження знань в пам'яті — продовження проблеми. Я раджу кожному вчителю: аналізуючи зміст знань, чітко виділяйте в них те, що учні повинні твердо запам'ятати і міцно зберігати в пам'яті. Дуже важливе уміньня вчителя правильно визначити в програмі ті «вузли» знання, від фортеці яких залежить розвиток мислення, розумових здібностей, умінь користуватися знаннями. Ці «вузли» — важливі висновки і узагальнення, формули, правила, закони і закономірності, що відображають специфіку предмету. У досвідчених педагогів учні ведуть спеціальні зошити для запису матеріалу, який треба твердо запам'ятати і міцно зберігати в пам'яті.

Чим складніше матеріал, який треба запам'ятати, ніж більше узагальнень, висновків, правив, які необхідно зберігати в пам'яті, тим значніше повинен бути «інтелектуальний фон» процесу учення. Іншими словами, щоб міцно запам'ятовувалися формули, правила, висновки і інші узагальнення, учневі треба прочитати, продумати

і. матеріалу, не підмета запам'ятовуванню. Читання

і" і і мі бути тісно пов'язано з ученням. Якщо воно є поглибленням у факти, явища, предмети, представляючі собою основу для узагальнень, що зберігаються в пам'яті, ні га кое читання допомагає запам'ятовуванню. Це читання і можна назвати створенням інтелектуального фону, необхідно для учення, для запам'ятовування матеріалу. Чим більше учень читає тільки з інтересу до матеріалу, з бажання дізнатися, продумати, осмислити, тим легше йому запам'ятаємо, обов'язковий для заучування і збереження в пам'яті матеріал.

Враховуючи цю дуже важливу закономірність, я в своїй практичній роботі маю на увазі дві програми навчання: перша — це обов'язковий для заучування і збереження в пам'яті матеріал, друга — позакласне читання, а також інші джерела інформації.

Фізика — один з предметів, найважчих для запам'ятовування, збереження в пам'яті, особливо в VI— VIII класах. Програма на цьому етапі навчання містить безліч понять. Протягом шести років я викладав цей предмет і завжди прагнув до того, щоб кожному знов засвоюваному поняттю відповідало вне-класне читання. Чим складніше поняття, яке вивчається в даний момент, тим цікавіше, більш захоплюючими повинні бути книги, які читає учень. При вивченні законів електричного струму я склав спеціальну бібліотеку для позакласного індивідуального читання. Вона включала 55 книжок про явища природи, в основі яких — найрізноманітніші електричні властивості матерії.

Я добився підйому, великої інтенсивності мислення хлоп'ят. Вони буквально засипали мене питаннями: що?, як?, чому? Серед всіх поставлених питань приблизно 80 % починалися словом чому? Діти дуже багато чого не розуміли. І чим більше в навколишньому світі було для них незрозумілого, тим яскравіше висловлювалося бажання знати, тим гостріше виявлялася сприйнятливість до знань. Діти буквально «схоплювали на льоту» все, що я розповідав їм. Коли прийшов час дати перше наукове поняття про електричний струм як потік вільних електронів, виявилось, що у підлітків — безліч питань саме про це складне фізичне явище. Відповіді на них були як би цеглою для тих порожнеч, які були в картині миру, що вже склалася в представленні школярів на основі читання, а також на основі іншої інформації, отриманої раніше.

Три роки я викладав біологію в старших класах. Цей курс рясніє безліччю теоретичних понять, дуже важких для розуміння і, звичайно, тим більше важких для запам'ятовування, збереження в пам'яті. У ті моменти, коли учні вивчали перші наукові поняття життя, жива речовина, спадковість, обмін речовин, організм і ін., я підбирав для них спеціальний матеріал з наукових і науково-популярних журналів, книг, брошур. «Друга програма навчання» включала читання таких брошур, книг, статей, ознайомлення з якими викликало хвилю інтересу до ряду складних питань науки, а отже і до нових книг. У хлопців і дівчат, що вивчали біологію, прокидався інтерес до явищ навколишньої природи, зокрема, до такого явища, як виняткова різноманітність форм обміну речовин. Чим більше було питань, тим глибше були знання моїх вихованців. Не було у них жодної відповіді, яка оцінювалася б балом нижче «4».

Раджу всім вчителям: створіть інтелектуальний фон для запам'ятовування, заучування, збереження в пам'яті програмного матеріалу. Учень міцно засвоює лише тоді, коли він думає. Думайте над тим, як зробити предметом мислення, аналізу, спостереження те, що в даний момент вивчається або скоро вивчатиметься на уроках.

10. ПРО РОБОТУ З «ВАЖКИМИ» ШКОЛЯРАМИ

Навряд чи хто з вчителів не погодиться з тим, що один п і найбільш «міцних горішків» нашого педагогічного і порцества — робота з «важкими» школярами. З тими, кому треба в три — п'ять разів більше часу для осмислення і запам'ятовування матеріалу, чим основній масі учнів, хто на другий день забуває вивчене, кому вправи для запобігання тому, що забуває треба виконувати не через три-чотири місяці після вивчення матеріалу, а через два-три тижні.

("вище за тридцять років педагогічної праці переконали мене в тому, що для цих дітей якраз «друга програмні, про яку йшлося вище, грає виключно важливу роль. Для цих дітей обмеження навчання матеріалом, обов'язковим для заучування, особливо згубно — воно отупляє їх, виховуючи звичку до зубріння. Я випробовував багато засобів полегшення розумової праці цих школярів і прийшов до висновку, що найбільш ефективним засобом є розширення круга читання. Так, цим дітям необхідно якомога більше читати. Працюючи з III—IV і V—VIII класами, я завжди піклувався про те, щоб для кожної «важкої» дитини підібрати книги і статті для читання, в найбільш яскравій, цікавій, увлекательній формі що розкривають сенс понять, узагальнень, наукових характеристик. У цих дітей повинні виникнути якомога більше питань про речі і явища навколишнього світу, з цими питаннями вони повинні звернутися до мене — це дуже важлива умова їх розумового виховання.

У тому, що читає «важка» дитина, з чим він зустрічається в навколишньому світі, час від часу повинно відкриватися щось таке, що дивувало б, вражало його. Цієї вимоги я завжди дотримувався у виховній роботі з «важкими» дітьми і це моя рада всім вчителям. Млявість, інертність, кваліть нервових клітин кори півкуль головного мозку можна вилікувати здивуванням, подивом, як млявість м'язів виліковують фізичними вправами. Важко сказати, що відбувається в голові дитини, коли перед ним відкрилося щось здивувало, що здивувало його. Але сотні спостережень привели до висновку: у момент здивування, подиви вступає в дію якийсь могутній стимул, як би мозок, що будить, примушує його посилено працювати.

Я ніколи не забуду маленького Федю. Мені довелося учить його п'ять років — від III до VII класу. Каменем спотикання для нього були арифметичні завдання і таблиця множення. Я переконався, що дитина просто не встигає запам'ятати умову завдання, в його свідомості не встигає скластися уявлення про предмети, речі, явища, покладені в основу условия- як тільки дитина в думках пробує перейти до подальшого, забуває попереднє. Діти, в чомусь схожі на Федю, були і в інших класах, хоча їх було загалом і не так багато. Я склав спеціальний задач-

ник для цих дітей. У нім — близько двохсот завдань, узятих, головним чином, з народної педагогіки. Кожне з цих завдань — це увлекательний розповідь. Переважна більшість з них не вимагає арифметичних дій; вирішити таку задачу означає перш за все роздумувати, думати. Ось два завдання з мого Зидачника для розсіяних і неуважних».

1. Три пастухи, що втомилися від літньої спеки, лягли під ревом відпочити і заснули. Шаловник-підпасок вымазалим лоби дубовими «чорнильними кульками». Прокинувшись, все троє стали сміятися. Але кожен думав, що два інших сміються один над одним. Раптом один пастух перестав сміятися — він здогадався, що і його лоб також вимазаний. Як він мислив?

2. У широких українських степах недалеко одне від іншого були в старі часи два сіла — Правдуни і Брехуни. Жителі Правдунов завжди говорили правду, а жителі Брехунів — завжди брехали. Якби кому-небудь з нас вдалося раптом перенестися в стародавні часи і потрапити в одне з цих сіл, ви могли б, поставивши лише одне питання до першого місцевого жителя, що зустрівся, дізнатися, в яке село ви потрапили. Яке питання вам треба було б поставити?

Спершу ми просто читали завдання, як маленькі увлекательные розповіді про птахів і тварин, комах і рослини. Пройшов немало часу, поки Федя зрозумів, що розповіді — завдання. Над однією з найпростіших хлопчик задумався і з метою допомогою вирішив її. Його здивувала простота рішення. «Значить, кожне з цих завдань теж можна вирішити?» — питав Федя. Він цілі дні не розлучався із задачником. Кожне рішення переживав як велику перемогу. Вирішену задачу переписував в спеціально заведений для цієї мети загальний зошит, поряд з текстом малював завдання — птахів, тварин і рослини.

Для Феді я вкомплектував спеціальну бібліотеку, пий було близько ста книжок і брошур, які хлопчик читав. Потім була створена інша бібліотека (близько двохсот книжок), якій, окрім Феді, протягом двох років користувалися ще три учні. Одні книжки і брошури мали прямий зв'язок із змістом т. що вивчалось на уроках, в інших безпосереднього зв'язку не було, і їх читання я розглядав як своєрідну гімнастику розуму.

Вже в V класі успішність Феді вирівнялася: він до і вирішувати такі ж арифметичні задачі, як і інші школярі. У шостому класі у хлопчика несподівано з'явився інтерес до фізики. Федя став одним з активістів кружка юних конструкторів. Чим більший інтерес викликав у хлопчика творчу працю, тим більше він читав. У нього зустрічались утруднення в ученні і далі, особливо по історії, літературі. І кожне утруднення полегшувалося читанням.

Після закінчення VII класу Федя поступив в технікум, став хорошим фахівцем високої кваліфікації — майстром з наладки верстатів.

Ніколи, жодного разу я не проводив ні з цим, ні з такими ж іншими учнями додаткових занять, мета яких зводилася б до виучки того, що не засвоєне на уроках. Я учив дитину читати і думати. Читання як би індукувало, будило думку.

Пам'ятаєте, що чим важче дитина, чим більше, здавалося б, непереборних утруднень зустрічає він в ученні, тим більше йому треба читати. Читання учить його мислити, мислення стає стимулом, що будить сили розуму. Книга і жива думка, пробудженная книгою, є найсильнішими засобами, які попереджають зубріння — велике зло, що отупляє розум. Чим більше учень думає, чим більше бачить в навколишньому світі незрозумілого, тим восприимчивее стає він до знань, тим легше вам, вчителю, працювати.

11. ЗНАННЯ — І МЕТА, І ЗАСІБ

Я тисячу разів переконувався: одній з причин труднощів, які зустрічають діти в ученні, є те, що знання залишаються часто для них нерухомим вантажем, накопичуються як би «про запас», «не йдуть в оборот», не застосовуються (перш за все, з метою добування нових знань). У практиці учбово-виховної роботи для багатьох вчителів поняття знати означає уміти відповідати на поставлені питання. Такий погляд штовхає вчителя на односторонню оцінку розумової праці і здібностей учнів: здатним і таким, що знає вважається той, хто уміє зберігати знання в пам'яті і на першу вимогу вчителя «викласти» їх. До чого це веде на практиці? До того, що знання як би відчужуються від духовного життя школяра, від його інтелектуальних інтересів. Оволодіння знаннями перетворюється для школярів в обтяжливе, докучливе заняття, від якого хочеться скоріше звільнитися.

Треба перш за все змінити погляд на суть понять знання, знати. Знати — це означає уміти застосовувати знання. Про знання можна говорити лише тоді, коли вони стають чинником духовного життя, захоплюють думку, будять інтерес. Активність, життєвість знань — це вирішальна умова того, щоб вони постійно розвивалися, заглиблювалися. Знання лише тоді і живуть, коли розвиваються і заглиблюються. Тільки за умови розвитку знань здійснюється закономірність: чим великими знаннями володіє учень, тим легше йому вчитися. На практиці, на жаль, нерідко буває, навпаки: з кожним роком учневі вчитися все важче і важче.

Яка ж практична рада витікає з цих істин?

Прагнете до того, щоб знання що вчиться були не кінцевою метою, а засобом, щоб вони не перетворювалися на нерухомий, мертвий багаж, а жили в розумовій праці школяра, в духовному житті колективу, у взаєминах між школярами, в тому живому і безперервному процесі обміну духовними багатствами, без якого не можна собі представити повноцінного інтелектуального, етичного, емоційного, естетичного розвитку.

Що і як практично робити для цього?

У початкових класах, вже з перших кроків навчання найбільш важливим елементом знань стає слово, точніше, реальний, навколишній світ, що виражається в слові, яке відкривається перед дитиною новими, абсолютно не знайомими йому до вступу до школи, гранями. Перші і, на мій погляд, найширші кроки по Сходах знання дитина робить, пізнаючи мир через зломи. Як важливо, щоб слово жило, тріпотіло в свідомості дитини, щоб вона стала

інструментом, з допомогою, якою дитина опановує знаннями. Якщо ви хочете, щоб пінія не перетворювалися на мертвий, нерухомий багаж (излайте слово одним з найголовніших інструментів і творчості).

У практичній роботі досвідчених вчителів ця спрямованість навчання і виховання виражається в тому, що в розумовій праці учнів на першому місці коштує не заучування, не запам'ятовування чужих думок, а роздум самого учня як жива творчість, як пізнання предметів, речей, явищ навколишнього світу з допомогою з лона, як пізнання у зв'язку з цим якнайтонших відтінків самого слова.

Ми 3 дітьми прийшли в осінній сад. Яскравий, сонячний ц т. бабиного літа», ласкаві промені гріють землю і нерухомі дерева, гілки яблунь, груш, вишень в різноколірному убранні. Я розповідаю дітям про золоту осінь, про те, як готується до довгої і холодної зими все живе в природі: дерева, що впали на землю насіння, зимуюче у нас птахи, комахи. Переконавшись, що діти переживають, відчувають багатство сенсу і емоційного забарвлення слів і словосполучень, я пропоную малюкам розповісти про те, що вони бачать і відчувають. На моїх очах, ось зараз народжуються дивовижно тонкі і яскраві думки про навколишню природу: «У блакитному небі розтанула згряя білих лебедів...», «Дятел стукає по корі дерева, і дерево дзвенить...», «Край дороги квітне самотня ромашка...», «Лелека стоїть в кублі і дивиться кудись далеко, далеко...», «На квітку хризантеми сів метелик, гріється на сонечку...» Діти не переказують мої слова, а висловлюють своє. Думка живе, збагачується, у дитини виробляється уміння думати, він переживає ні з чим не порівнянне почуття радості мислення, насолоду від пізнання. Він відчуває себе мислителем.

Чи доводилося вам спостерігати (або чути від інших вчителів), що дитина буває байдужою, байдужою до слова вчителя? Ви йому розповідаєте що-небудь цікаве, а він сидить з вимерлим поглядом, ваше слово не доходить до його серця. Ви маєте всі підстави турбуватися: це байдужість, несприйнятливості до слова — велика біда в ученні; якщо ця біда пустила глибоке коріння, людина як би відчужується від учення.

Чому буває ця біда, де її коріння?

Дитина стає байдужою, байдужою, несприйнятною до слова, якщо слово не живе в його душі як засіб творчості, якщо він тільки заучує чужі думки і не творить своїх і не висловлює їх. Бійтеся байдужості, бійтеся вимерлого погляду дитини! Навчіте його активно, пристрасно відноситися до слова!

12. ПРО ДОБУВАННЯ ЗНАНЬ

Про активність розумової праці що вчатьс я говорять багато і часто. Але активність може бути різна. Учень жваво відповідає, завчивши прочитане або запам'ятавши розказане вчителем — це теж активність, але навряд чи вона може сприяти розвитку розумових здібностей. Педагогові треба прагнути до активності думки учня, до того, щоб знання розвивалися завдяки їх застосуванню.

Учити так, щоб знання здобувалися за допомогою вже наявних знань — в цьому, на мій погляд, полягає вища майстерність дидакта. Відвідуючи і аналізуючи уроки, роблю висновок про педагогічну майстерність вчителя як аз по цій межі розумової праці школярів.

Як же досягти того, щоб учення було роботою думки — добуванням знань? Що тут найбільш важливе?

Здобувати знання — це означає відкривати істину, відповідати на питання. Добивайтеся того, щоб учні ваші побачили, відчули, відчули незрозуміле — щоб перед ними з'явилося питання. Якщо вам вдалося цього досягти — в наявності половина успіху.

Але досягти цього не просто. Готуючись до уроку, треба продумувати матеріал під цією точкою зору — знайти ре непомітні з першого погляду вузлики, де відбувається зчеплення причинно-наслідкових зв'язків, з яких і народжуються питання. Адже питання будять бажання шати.

Ось переді мною матеріал уроку «Фотосинтез». Треба розповісти учням, що відбувається в зеленому листку рослини. Можна все це викласти з науковою достовірно-< І ю, теоретичною і дидактичною послідовністю, по не буде виконано завдання: досягти певної розумової активності школярів. Я вдумуюся в матеріал: де вузлики зчеплення причинно-наслідкових ейззей? Ось він, найголовніший вузлик — перетворення неорганічної речовини на органічне. Дивовижна, таємнича картина: рослина бере з ґрунту і повітря неорганічні речовини і перетворює їх в своєму складному організмі в речовини органічні. Що є цим процесом будівництва органічної речовини? Що відбувається в рослинному організмі, цій незбагненно складній лабораторії, що перетворює на сонячному мимові мертва речовина мінеральних добрив в соковиту м'якоть помідора, в запашну квітку троянди?

Я розповідаю так, щоб підвести учнів до усвідомлення цього питання, щоб кожного схвилювало: як же але гак — все відбувається на моїх очах, а я і не замислювався над цим?

Як підвести учнів до питання?

Для цього необхідно знати, що треба розповісти, а що Залишити недомовленим. Недомовлене — це як би «приманка» для мислення школярів. Тут немає ніяких рецептів, відповідних на всі випадки. Все залежить від змісту конкретного матеріалу і від фактичних знань, що вже є у школярів. У одному класі треба недоговорити одне, в іншому — інше (за тим же самим матеріалом).

Але перед свідомістю школярів з'явилося питання.

Дальше я прагну до того, щоб зі всього запасу знань, якими опанували учні і на попередніх уроках біології, і в процесі праці, і при читанні книг — витягнути знання, необхідні для отримання відповіді на питання. Ось це залучення вже наявних знань для відповіді на питання і є добування знань. Тут не обов'язково викликати одного за іншим школярів і вислуховувати, хто що говорить, щоб з розрізнених відповідей складалася загальна відповідь. При такому підході до справи є видимість активності, але не завжди є дійсна розумова активність кожного учня: одні пригадують, відповідають, інші ж тільки слухають. Мені ж треба, щоб думали, напружували розумові

сили все. Тому найчастіше буває так, що, підводячи учнів до питання, я пояснюю матеріал сам, без викликів для відповіді на окремі приватні («маленькі») питання.

Для того, щоб учні здобували знання, думаючи, вчителеві треба добре знати їх знання. Один дуже добре пам'ятає вивчене, інший дещо забув. Ось тут мені треба бути таким керівником розумової праці, щоб кожен, вслухуючись в моє пояснення, слідував своїм шляхом, витягував з комор свідомості те, що там зберігається, а якщо в іншому місці цих комор — порожнеча, якщо нитка думки у декого обривається, мені треба заповнити порожнечу додатковим поясненням, усунути розривши в думці. Але це теж вимагає великого мистецтва і майстерності. Я шукав такі форми повторного пояснення вже вивченого раніше, щоб найсильніший учень знаходив тут щось нове. Там же, де ніяких порожнеч і розривів в знаннях не немає, я вдаюся до скороченого пояснення. Тут немає показної активності, учні мовчать, не відповідають на питання, не доповнюють один одного, але це — добування знань. Таку форму їх добування я б назвав екскурсом школяра у власні думки, «дослідженням» своєї комори знань.

13. ЯК ВЕСТИ УЧНІВ ВІД ФАКТІВ ДО АБСТРАКТНИХ ІСТИН

Вам, звичайно, доводилося зустрічатися з таким явищем: учень добре запам'ятав (завчив) правило, закон, формулу, висновок, але не уміє користуватися своїми знаннями, застосовувати їх, а буває і так, що не розуміє суті того, що завчив. Це зло особливо позначається у вивченні граматики, арифметики, алгебра, геометрія, фізики, хімії, тобто предметів, зміст яких є системою узагальнень, а знання, по яких виражаються, перш за все, в умінні застосовувати ці узагальнення в практичній роботі.

Зазвичай в таких випадках говорять: учень визубрив, не розуміючи. Але чому ж він визубрив? Що необхідне для запобігання зубрінню — цього великого зла?

Запам'ятовування (заучування) повинне ґрунтуватися на розумінні. Ведіть учнів до запам'ятовування через осмислення (усвідомлення), розуміння численних фактів, пещей, предметів, явищ. Не допускайте запам'ятовування того, що ще не зрозуміло, не осмислено. Шлях від осмислення фактів, речей, явищ до глибокого розуміння абстрактної істини (правила, формули, закону, висновку) лежить через практичну роботу, яка якраз і є оволодінням знаннями.

Досвідчені вчителі уміють учити дітей так, що запам'ятовування відбувається в процесі осмислення — уявного поглиблення у факти, предмети, явища. Ось перед учнями правило про правопис твердого знаку в російській мові. Вчитель веде до запам'ятовування правила і свідомому умінню користуватися ним шляхом аналізу численних фактів — розбору слів, в яких пишеться твердий знак, пояснення написання цих слів. По суті правило багато раз осмислюється на все нових і нових фактах. Учні поступово переконуються, що вони мають справу з істиною узагальнювального характеру. Застосування цієї істини до багатьох словам розуміється, як правило. Воно і запам'ятовується завдяки тому, що осмислюється багато раз.

У досвідченого вчителя правило, висновок запам'ятовується без спеціальної роботи по заучуванню: осмислення фактів є в той же час поступовим запам'ятовуванням узагальнення. І чим яскравіше виступає єдність осмислення і заучування, тим більше свідомі знання, тим більше уміє учень застосовувати знання в практиці. Уміння застосовувати знання в практичній роботі взагалі залежить від того, як, яким чином учень прийшов до запам'ятовування знань. Якщо вони завчені без осмислення, аналізу фактів, явищ, учень не уміє їх застосовувати.

Це дуже важлива закономірність педагогічного процесу. Багаторічний досвід привів мене до висновку, що якщо учень вже в початковій школі опановує абстрактними істинами в процесі осмислення фактів, явищ, він набуває дуже важливої межі розумової праці — уміння в думках охоплювати ряд взаємозв'язаних речей, предметів, фактів, обставин, явищ, подій, іншими словами він уміє думати над причинно-наслідковими, функціональними, тимчасовими і іншими зв'язками. Я на численних фактах переконався, що уміння думати над умовою арифметичного завдання (особливо в IV—V класах) якраз і залежить від того, як дитина опановує абстрактними узагальненнями. Не уміють думати над завданням, не уміють в думках охоплювати залежність між величинами ті школярі, які заучують абстрактні узагальнення без осмислення достатньої кількості фактів. І навпаки, якщо запам'ятовування абстрактної істини в розумовій праці школяра ґрунтується на уявному поглибленні у факти, якщо він, не заучуючи, запам'ятав — він бачить в арифметичному завданні не якусь комбінацію цифр, а залежність між величинами. Читаючи умову завдання, осмислюючи його, він спочатку відволікається від чисел, вирішує задачу в загальному вигляді, без конкретних арифметичних дій.

На численних фактах, на долях дітей я переконався, що відставання учнів по арифметиці (а потім і по алгебрі) — це результат важко уловимих недоліків в розумовій праці, про які йдеться. Про міжнаочні зв'язки мовиться дуже багато. Кожному вчителеві ясно, що треба шукати в своєму предметі точки зіткнення з матеріалом інших предметів. Але міжнаочні зв'язки полягають не тільки в цьому. Найбільш глибокі зв'язки — я в цьому твердо переконаний — лежать не стільки в змісті фактичного матеріалу, скільки в характері розумової праці. Побудована на наукових основах розумова праця школярів призводить до того, що математика допомагає дітям засвоювати історію, а історія сприяє розвитку математичних здібностей.

Відомо, що каменем спотикання для багатьох учителів початкових класів і викладачів мови і літератури є боротьба за свідоме засвоєння граматичних правил. Неписьменність значної частини учнів — велике зло для школи. Я знаю такий факт: учень при першому вивченні матеріалу по російській мові не засвоїв твердо правопису приставок раз-, без-, і рас-, бес-. Він припускався багато помилок на це правило. Прагнучи усунути відставання, вчитель час від часу давав учневі вправи на відповідні правила. Він учив: спочатку повтори гарненько правила, а потім виконай вправу. Нібито ця робота повинна була привести до позитивного результату, але цього не

відбувалося: учень X класу припускався помилок і в екзаменаційному творі написав: «разцветает», «расбежался».

У чому ж справа? Де причина цього дивного явища? Багаторічний досвід привів до висновку: залежність між умінням (або невмінням) застосовувати знання і осмисленням фактів в процесі оволодіння знаннями найяскравіше виявляється при вивченні граматики. Тут вирішальне значення має перше ознайомлення з абстрактною істиною, узагальненням (граматичним правилом). Не допустити, щоб при першому вивченні матеріалу учень наробив багато помилок і в той же час добитися, щоб він завчив правило і правильно формулював його — завдання не таке просте, як здається з першого погляду.

Тому про перше вивчення матеріалу треба говорити спеціально.

14. ПЕРШЕ ВИВЧЕННЯ МАТЕРІАЛУ

Один з коріння відставання, неуспішності школярів — недостатнє перше вивчення матеріалу.

Що я маю на увазі, кажучи про перше вивчення матеріалу, чи правомірний цей термін? Здається правомірний. Адже знання постійно розвиваються, вивчення матеріалу продовжується тривалий час, і кожен факт застосування знань буде в той же час і розвитком і поглибленням їх. А перше вивчення — це перший значний крок від незнання до знання, до розуміння суті фактів, явищ, якостей, ознак.

З формулами скороченого множення, наприклад, учні матимуть справу на багатьох уроках. Досвід переконує, що від того, наскільки глибоко осмислив учень формулу на першому уроці, де вивчався даний матеріал, залежить дуже багато що: залежить, перш за все, постійна готовність бути засобом добування нових знань, інакше кажучи, залежить перше вивчення нових, наступних понять, істин. Це теж одна з важливих закономірностей: чим менше в свідомості учня неясностей, туманних, поверхневих уявлень, чим менше на його плечах вантаж відставання, тим більше його думка готова до першого вивчення нового матеріалу, тим ефективніше буде розумова праця на уроках.

Урок першого вивчення матеріалу повинен бути особливим — в тому сенсі, що тут необхідна особлива ясність, тут набуває особливого значення ефективність самостійної розумової праці школяра. Прагнете до того, щоб при першому вивченні матеріалу ви побачили результат розумової праці кожного учня. При першому вивченні матеріалу виключно важливо бачити самостійну роботу «важких» школярів — тих, хто поволі мислить, поволі міркує, тих, кому для осмислення суті матеріалу необхідно порівняно більше за і факти, і час (нерідко і факти для осмислення їм треба давати не ті, що основній масі школярів).

Досвідчені вчителі завжди прагнуть до того, щоб на уроці, присвяченому першому вивченню матеріалу, побачити, як учень самостійно виконує роботу. Обов'язково повинна бути на такому уроці самостійна робота, в процесі якої осмислюються факти і відбувається перехід до узагальнювальної істини (йдеться про уроки природного циклу, а також про уроки граматики).

Дуже важливо, щоб в осмисленні був вже і елемент застосування знань. Ось тут і повинна проводитися робота з «важкими» школярами. До кожного з них треба підійти, у кожного треба побачити його трудність, кожному необхідно дати тільки для нього призначене завдання. Іноді на уроці з'ясується, що тому або іншому учневі необхідно дати індивідуальне домашнє завдання; досвідчений вчитель зазвичай і дає його тут же, на уроці. Ефективність розумової праці трудноуспіваючого школяра залежить перш за все від того, наскільки регулярно, систематично працює він при першому вивченні матеріалу саме на уроці; не можна допускати, щоб він тільки слухав хороші відповіді учнів, списував з дошки; треба обов'язково примушувати його самостійно думати і спонукати — терпляче, тактовно — досягати на Кожному уроці хоч би незначного успіху в розумовій праці.

Викладаючи граматику, я завжди добивався, щоб же на уроці першого вивчення матеріалу і безпосередньо після цього уроку учень не припускався в своїх письмових вправах помилок. Може, це звучить дещо парадоксально, але це істина: учень стане грамотним, коли він на уроках не робитиме жодної помилки. А якщо немає помилок в класі, то не буде їх і в домашніх вправах (або ж буде дуже мало). Одна з основних причин труднощів роботи словесника — те, що учні допускають вже на уроках помилки в своїх письмових роботах; помилка вчителя в тому, що він не ставить мети добитися, щоб помилка не було.

Як же практично досягти безпомилкового листа і цим закласти міцну основу знань? Це залежить від дуже багато чого і, можливо, перш за все від побіжності читання школяра. Щоб грамотно, безпомилково писати, учень повинен уміти нашвидку читати. Є і інші залежності — від структури уроку, методів і прийомів роботи па німий. Готуючись до уроків граматики, я прагнув передбачити, де, в якому слові учень може допустити помилку і хто конкретно може її допустити. Жодне «сумнівне» слово не залишалося без попереднього роз'яснення.

Раджу: не допускайте, щоб при першому вивченні матеріалу учень поверхнево осмислив факти, явища, закономірності, щоб вже при першому вивченні, наприклад, граматичного правила він робив помилку, при першому вивченні математичної закономірності неправильно виконав приклад, неправильно вирішив задачу і т.д.

15. ОСМИСЛЕННЯ НОВОГО МАТЕРІАЛУ ЯК ЕТАП УРОКУ

Напевно, кожному вчителеві доводилося зустрічатися з таким явищем: вчора на уроці всі дуже добре зрозуміли правило (визначення, закон, формулу), добре відповідали, приводили приклади, а сьогодні, дивись, добра половина класу представляє вивчене якимось туманно. В дехто вже і забув матеріал. Виявляється, що, виконуючи домашнє завдання, багато учнів зустрілися з великими утрудненнями. У класі ж цих утруднень не помічалось.

Зрозуміти — це ще не означає знати, розуміння — ще не знання. Для того, щоб були тверді знання, необхідне осмислення.

Що означає осмислення? Учень думає над тим, що він сприйняв, перевіряє, наскільки правильно він зрозумів матеріал, пробує застосовувати придбані знання з практики.

Приведу приклад. На уроці геометрії учні отримують перше уявлення про тригонометричні функції. Вчитель дає визначення двох функціональних залежностей — синуса і косинуса. Матеріал не представляє труднощів, нібито відразу все зрозуміло. Але зрозуміло — ще не означає, що міцно засвоєно. Після пояснення дається час для обдумування нового. Учні відкривають зошити для чорнових записів, креслять прямокутні трикутники, записують все те, що пояснював вчитель, повторюють визначення синуса і косинуса, на власних прикладах показують функціональні залежності. Тут як би зливається повторення знань з їх першим, елементарним застосуванням. Виявляється, що при самоперевірці багато учнів не можуть відтворити хід пояснення, повторити його. Переконавшись, що забув те або інша ланка в поясненні, учень вдається до допомоги підручника, але перш ніж зробити це він старається все сам пригадати.

Особливо необхідний етап спеціального осмислення нового матеріалу для «найслабкіших», трудноуспеваючих учнів. Досвідчені педагоги приділяють велику увагу тому, щоб трудноуспеваючі учні зосередили свою увагу на тих «точках» матеріалу, які по суті є причинно-наслідковими зв'язками, тобто основою знань. Багаторічний досвід переконав: джерело неміцності знань у трудноуспеваючих учнів — в тому, що вони не бачать, не розуміють зчеплення фактів, явищ, істин, закономірностей — «крапок», де народжуються причинно-наслідкові, функціональні, тимчасові і інші зв'язки. Ось на ці «крапки» і треба звертати увагу трудноуспеваючих учнів.

Учням, наприклад, пояснюється дієприслівниковий оборот. Важковловимою «крапкою» є в даному випадку те, що дієприслівник служить як би другим, другорядним присудком при головному присудку — дієслові. Давши учням час для осмислення, я звертаю увагу трудноуспеваючого учня на те, що, складаючи пропозиції з дієприслівниковим оборотом, він повинен представляти дві дії, виконуваних одним і тим же предметом, причому одна дія — що веде, головне, а інше — залежне, другорядне. Учень думає над реальними діями, складає пропозиції.

Яким би чисто теоретичним не був матеріал, вивчений на уроці, завжди є можливість дати практичну роботу для його кращого засвоєння. На уроках історії і літератури осмислення нового найчастіше представляє пошуки причинно-наслідкових, смислових зв'язків в матеріалі, який тільки що пояснений. Наприклад, вчитель розповів про звільнення селян в Росії від кріпосної залежності в 1861 році. Для осмислення нового (5—7 хвилин) даються питання: по якому шляху пішов би розвиток сільського господарства Росії, якби царський уряд не звільнив селян? Який взаємозв'язок існував між розвитком капіталізму в сільському господарстві і в промисловості Росії до 1861 року, і як цей взаємозв'язок виявився після звільнення селян? Що продовжувало гальмувати розвиток капіталізму в Росії після 1861 року? Які причини живучості феодальних пережитків в сільському господарстві Росії — навіть після реформи 1861 року? Ці питання написані на великому листку паперу, який вивішується на дошці відразу ж після пояснення. Починається, на моє тверде переконання, один з найбільш напружених, цікавих етапів уроку. Учні пригадують матеріал вивчених раніше розділів, «риються» в підручнику (до речі, підручник на уроці гуманітарних предметів потрібний перш за все для осмислення нового). Відбувається найпотрібніше, на мій погляд, найкорисніше в процесі учення — повторення вивченого раніше матеріалу без читання всього підряд. Таке повторення найбільш ефективно, тому що по самій суті своїй воно — думання.

Отже, не бійтеся виділяти на кожному уроці якомога більше часу на освоєння нового! Це окупиться сторицею. Чим ефективніше розумова праця під час осмислення знань, тим менше часу необхідно учневі на виконання домашнього завдання, тим менше часу витрачається на перевірку домашнього завдання на наступному уроці, тим більше часу залишається на пояснення нового матеріалу. Зрозумійте суть цієї залежності — і ви розірвете зачарований круг- часу на вивчення нового матеріалу не хапає тому, що воно йде на перевірку домашнього завдання, а перевірка домашнього завдання вимагає багато часу, оскільки матеріал недостатньо добре вивчений.

16. ЯК ПЕРЕВІРКУ ВИКОНАННЯ ДОМАШНІХ ЗАВДАНЬ ЗРОБИТИ ЕФЕКТИВНОЮ РОЗУМОВОЮ ПРАЦЕЮ

Не один рік мене турбувало неблагополучне положення з перевіркою домашніх завдань: час часто йшов даремно. Виходила знайома кожному з нас картина: як тільки викликаний учень починав відповідати, всі займалися своєю справою, в усякому разі, думав над відповіддю тільки той, хто чекав виклику. Мені не давала спокою думка: як же добитися того, щоб під час перевірки завдання над поставленими питаннями думали всі учні і щоб вчитель мав можливість перевіряти роботу всього класу?

На допомогу прийшов чорновий зошит. Урок геометрії; клас готовий до перевірки домашньої роботи. Всьому класу вчитель дає завдання: вивести формулу площі круга, скласти завдання на площу круга і вирішити його, стисло сформулювати ознаки рівності трикутника. Всі учні записують завдання в чорновий зошит. Зошит замінює тут дошку, до дошки не викликається поки ніхто. Вчитель уважно спостерігає, як працює кожен учень. Якщо йому треба переконатися, наскільки глибоко розуміє той або інший учень формулу, яку виводить, вчитель пропонує учневі пояснити, що робиться, для чого, як і т.д. При цьому немає потреби викликати учня. Кожен працює так, як ніби він викликаний до дошки. Вчитель кожен моменту — на том або іншому етапі виконання завдання — може припинити роботу всього класу або частини учнів.

Переваги цієї форми роботи полягають перш за все в тому, що знання перевіряються без повторення вголос всього, що знають учні. Вчитель має можливість отримати інформацію про знання учнів як би в скороченому вигляді. При цьому кожен працює абсолютно самостійно. Важливо тут ще два моменти: по-перше, те, що перевірка знань є активним застосуванням їх; по-друге, те, що вчителю надається можливість уважно стежити за роботою трудноуспеваючих учнів, враховувати їх індивідуальні сили і можливості.

У нас в школі під час перевірки домашнього завдання в III—X класах всі учні використовують чорнові зошити. Без цього ми не представляємо тепер перевірки завданні. Досвід переконує, що така перевірка, привчаючи до стислого, економного виразу думці, застерігає від зубріння. Той, хто прагне визубрити, ніколи не зможе відповісти на питання стисло, стисло, сказати найголовніше. Наша перевірка завдань привчає школярів думати читаючи, заучуючи.

Ефективність розумової праці під час перевірки знань значно зростає, якщо знання узагальнені (правил, формул, законів, висновків) перевіряється новим осмисленням узагальнень на нових фактах. У початкових класах у нас, як правило, не виділяється спеціально час для перевірки знань на початку уроку. Перевірка знань зливається з їх поглибленням, розвитком, застосуванням. Вчителів, наприклад, треба перевірити, як учні засвоїли визначення: головні і другорядні члени речення, граматичні зв'язки між підметом і присудком, головними і другорядними членами. Учні відкривають зошит для чорнових записів. Вчитель дає завдання практичного характеру: скласти 6 пропозицій, в яких би слово дорога стояло в називному і у всіх непрямих відмінках, визначити граматичні зв'язки між головними і другорядними членами. Для того, хто дуже швидко виконає завдання, пропонується ще одна робота: скласти три пропозиції — з одним, двома, трьома однорідними присудками. Виконуючи цю практичну роботу, учні застосовують знання і ще глибше осмислюють їх.

Не допускайте, щоб єдиною метою перевірки знань було — поставити учневі оцінку. Хай якомога частіше оцінювання знань поєднується з іншими цілями, і, перш за все, з новим осмисленням, розвитком, поглибленням знань. Не допускайте крайності — оцінювання кожної відповіді, кожної письмової роботи — це приводить до негативних результатів. Чому це так — слід пояснити спеціально.

17. ОЦІНКИ ПОВИННІ БУТИ ВАГОМИМИ

Не можна допускати, щоб оцінювання знань виділялося з педагогічного процесу як щось відособлене. Оцінка лише тоді стає стимулом, спонукаючим до активної розумової праці, коли відносини між вчителем і дитиною побудовані на взаємній довірі і доброзичливості. Якщо хочете, оцінка — це один з найбільш тонких інструментів виховання. По тому, як відноситься учень до оцінки, поставленої вчителем, можна зробити безпомилковий висновок про те, як він відноситься до вчителя, наскільки вірить йому і поважає його. З приводу оцінювання знань хотілося б дати декілька рад.

По-перше, хай оцінок буде менше, але кожна з них хай буде вагоміше, значніше. Мені доводилося за своє довге педагогічне життя викладати майже всі предмети учбового плану середньої школи (за винятком креслення), і я ніколи не ставив оцінку за учнівську відповідь на одному уроці (нехай навіть на два, три і більше питань). Оцінка завжди охоплювала працю учня за якийсь період і включала оцінювання декількох видів праці — і відповідь (можливо, декілька відповідей), і доповнення до відповіді товариша, і письмову роботу (невелику), і позакласне читання, і роботу практичного характеру. Певний період часу я вивчаю знання школяра, і він відчуває це. Приходить час, і я говорю: «Ось тепер я тобі ставлю оцінку». Починається наступний період вивчення знань, і учень знає: ніщо не вислизне з моєї уваги. У декого з читачів може виникнути питання: хіба утримаєш все в пам'яті? Можливо, хтось і важко пам'ятати все, що стосується розумової праці школяра, але мені завжди це здавалося найважливішим. Хіба можна виховувати навчаючи і навчати виховуючи, забувши про щось заслужуючи уваги?

По-друге, я ніколи не ставив незадовільної оцінки, якщо учень не міг через ті або інші умови, обставин опанувати знаннями. Ніщо так не пригноблює дитину, як свідомість безперспективності, думку про те, що він ні на що не здатний. Смуток, удрученність — эти відчуття накладають свій відбиток на ваш розумова праця школяра, його мозок як би ціпеніє. Тільки світле відчуття оптимізму є цілющим струмочком, що живить річку думки. Безрадісність, угнетенність призводять до того, що підкіркові центри, що відають емоційними імпульсами, емоційним забарвленням думки, перестають спонукати розум до праці, навпаки, вони як би сковують його. Я завжди прагнув до того, щоб учень вірив в свої сили. Якщо учень хоче знати, але не може, треба допомогти йому зробити хоч би маленький крок вперед, і цей крок стане витоком емоційного стимулу думки — радості пізнання.

Ніколи не поспішаєте виставляти незадовільну оцінку. Пам'ятаєте, що радість успіху — це могутня емоційна сила, від якої залежить бажання дитини бути хорошим. Піклуйтеся про те, щоб ця внутрішня сила дитини ніколи не виснажувалася. Якщо її немає, не допоможуть ніякі педагогічні хитрування.

По-третє, взагалі не ставте ніяких оцінок, якщо ви бачите, що знання учнів туманні, що в їх уявленні про речі і явища, які вивчаються, є якісь неясності. У кожному класі у мене є учень, духовне життя якого я до тонкості вивчив, по очах якого бачу, розуміє він або не розуміє те, про що я питаю. Якщо очі цього школяра говорять про те, що він не готовий до відповіді, я взагалі не оцінюю знань — треба спершу добитися, щоб учні знали.

По-четверте, треба уникати питань, які вимагали б відповіді що абсолютно точно повторює те, що висловлювалося вчителем або завчено з книги. Є в педагогічному процесі одна дуже цікава річ — я б назвав її трансформацією знань. Є на увазі таке поступове уявне поглиблення в знання, в результаті якого учень кожного разу, повертаючись до вивченого раніше, бачить у фактах, явищах, закономірностях щось нове, розглядає, аналізує якісь нові сторони, риси, особливості фактів, явищ, закономірностей. Трансформація знань повинна бути покладена в основу повторення. Про це хочеться дати окрему раду.

18. МАТИ УЧЕННЯ НЕ ПОВИННІ СТАТИ МАЧУХОЮ

Повторення — мати учення, затверджує народна педагогіка. Але нерідко буває, що добра мати стає злою мачухою. Це відбувається тоді, коли учень вимушений протягом дня або декількох днів зробити те, що робилося тижні і місяці, наприклад, повторити матеріал, що вивчався протягом десяти, двадцяти і більше уроків. Маса

фактів і висновків обрушується на плечі учня, в голові у нього все перемішується. Адже разом з повторенням матеріалу по одному предмету треба вивчати і інші предмети! Нормальна розумова праця стає неможливою, сили учня надриваються. Як же педагогічно правильно організувати повторення? Перш за все, я раджу зважати на специфіку предмету і конкретного матеріалу. Повторити декілька параграфів по фізиці і декілька параграфів по історії, скажімо, в IX класі — далеко не одне і те ж.

Задаючи повторювати правила, закони, формули, висновки по таких предметах, як фізика, алгебра, геометрія, хімія, досвідчені педагоги беруть в основу виконання практичних завдань — вправ, завдань, малюнків, схем і ін. При цьому вчитель особливо піклується про те, щоб для виконання одного практичного завдання було потрібне знання два або більше узагальнень. При виконанні роботи такого характеру відбувається дуже потрібний для розумового розвитку процес трансформації знань — узагальнювальні істини переосмислюються в їх взаємозв'язках і взаємозависимостях. Учень дивиться на факти, предмети, явища з новою, невідомою раніше для нього сторони. Наприклад, викладач математики дає для повторення ряд завдань, вирішуючи які, учень в думках повторює і об'єм геометричних фігур, і тригонометричні функції. Багаторічний досвід переконує: якщо одне теоретичне узагальнення стикається, зв'язується, «зчіплюється» з іншим, відбувається як би стрибок в трансформації знань: обидві істини глибше осмислюються, учень бачить в теоретичних узагальненнях те, чого він раніше не бачив, ясність одного як би робить яснішим інше.

По таких предметах, як алгебра, геометрія, фізика раджу вдаватися до повторення, яке в практичній роботі кращих викладачів нашої школи називається комплексним. Воно може мати багато різновидів. Наприклад, кожному учневі дається завдання зробити модель геометричної фігури, за допомогою якої повторюють ряд важливих формул. Або за завданням вчителя учні роблять схематичні побудови геометричних фігур, на яких можна показати наочно декілька теорем.

Інший характер має повторення по гуманітарних предметах, наприклад, по історії, літературі. Повторити матеріал, вивчений на 7—8 уроках, — це означає прочитати 40—50 сторінок. Тут, звичайно, не можна повторювати з тією ж установкою, що і в процесі вивчення матеріалу. Повторюючи значний за об'ємом матеріал, треба як би віддалитися від нього з тим, щоб чіткіше було видно головне і непомітним стало другорядне. Якщо учні, повторюючи, перечитують все підряд, відбувається перевантаження, а головне — від уваги школярів вислизують ідеї матеріалу, що йдуть, знижується їх виховна дія.

Треба читати дітей віддалитися від матеріалу — не помічати деталей і придивлятися до головного. Присвячують окремі уроки повторенню тим, розділів по історії, літературі, покажіть, як повторювати без читання всього підряд. Чим значніше круг знань, що «зчіплюються» з повторюваним на уроці (а потім і удома) матеріалом, тим глибше його засвоєння.

Учите своїх вихованців, особливо старшокласників, відволікатися від другорядного і зосереджувати увагу на головному. Це вміння — одна з основ формування світогляду.

Є ще один вид повторення. Викладаючи математику, фізику, хімію, біологію, я завжди дотримувався одного важливого, на мій погляд, вимоги: у робочому зошиті по кожному предмету на спеціально відведеному полі червоним олівцем записується те, що назавжди треба запам'ятати. Ці правила, формули, закони і інші узагальнення учень повторює, проглядаючи робочий зошит (по математиці і фізиці — раз в тиждень, по хімії — раз в дві неділі, по біології — раз в три тижні).

19. ЯК БУТИ З ПЕРЕВІРКОЮ ЗОШИТІВ?

«Перевірка зошитів поглинає весь вільний час». Це слова з листа однієї вчительки. Під ним могли б підписатися тисячі педагогів. Побачивши стопку зошитів, які треба перевірити, не у одного вчителя здригнеться серце, і не тільки тому, що це багато годинника праці — пригнічує те, що це праця одноманітна, нетворча.

Думка вчителів і працівників народної освіти спрямована до того, щоб максимально скоротити час перевірки зошитів, але «нічого не виходить». Чому? Тому що в зошитах учнівських безліч помилок. Проблема перевірки зошитів — одна з тих шкільних проблем, рішення яких залежить від сотень умов, передумов. Тут не може бути якогось однієї ради: «Робіть от так», але можна все-таки на перевірку зошитів відводити приблизно в три рази менше часу, чим відводиться, якщо в роботі всієї школи, всього педагогічного колективу дотримуватимуться певні умови.

У школі повинна бути перш за все висока мовна культура, повинна панувати атмосфера великої чуйності до слова: сказане або написане неправильно повинно звучати не тільки для вчителя, але і для школяра таким же дисонансом, як фальшива нота для людини, що володіє високим музичним слухом. Слід порадити вчителів початкових класів: виховуйте у дітей чуйність до емоційного забарвлення слова. Добивайтеся, щоб слово звучало для учня, як музика! Образно кажучи, учень повинен бути музикантом слова, дорожити його правильністю, чистотою, красою. Ведіть дітей в природу, показуйте їм якнайтонші відтінки квітів, звуків, рухів, розкривайте перед ними людську працю як творчість, і хай все це відбивається в слові, у відтінках мови.

У нас присвячуються спеціальні уроки таким словам, як зоря, вечір, степ, поле, річка, дзюрчить, мерехтить, гримить... По кожному слову ми з дітьми складаємо твори. Слово глибоко входить в духовне життя дитини, він вчиться виражати словом найтонші відчуття, передавати в нім враження від навколишнього світу. Це нелегка, навіть, мабуть, найскладніша шкільна наука. І основи цієї науки даються в початковій школі. Те, що упущене там, ніколи вже не надолужиш.

Ведіть своїх вихованців від книги і думки до діяльності, від діяльності до думки і слова. Діяльність повинна трансформуватися у власну думку учня, а власна думка повинна знайти вираз в слові. Практично це зводиться до наступного: хай якомога частіше предметом думки, думок учня буде його власна діяльність. Хай ваш вихованець

розповідає, міркує, звітує про те, що він зробив власними руками, про те, що він спостерігав. Учень плутається в словах, коли ці слова не пов'язані з тим, що він сам робив, бачив, спостерігав, думав. Треба давати такі завдання, які б припускали розповідь, звіт, доповідь учня, які вимагали б, щоб наявні знання були пущені в оборот, а значить, щоб слово стало засобом творчості.

Чому учні припускаються багато помилок, чому пишуть безграмотно? Корінь зла, на моє переконання, в диспропорції між вміннями і знаннями. Уміння відстають від знань в системі вивчення переважної більшості предметів, особливо ж таких, як граматики, літературне читання, математика. Знання виявляються важким, непосильним вантажем при слабкості, «квалості» умінь, які покликані «обслуговувати знання».

Полегшення перевірки зошитів пов'язане з поряд корінних питань навчання, але є деякі передумови цього полегшення. Це, по-перше, виділення на кожному уроці граматики часу для запису і запам'ятовування слів, в яких можуть бути допущені граматичні помилки; по-друге, це ретельна, продумана підготовка до виконання домашніх завдань з метою попередження помилок; по-третє, треба сказати, що досвідчений викладач мови, літератури, математики, фізики має свою методику перевірки зошитів; найбільш раціональною, як показує досвід, є вибірково-періодична перевірка: вчитель час від часу бере зошити декількох учнів; фронтально у всіх перевіряються тільки контрольні роботи.

20. ЗМІСТ АКТИВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЩО ВЧАТЬСЯ ПРИ ВИВЧЕННІ ПРЕДМЕТУ

Пристаючи до роботи з учнями, досвідчений вчитель намічає на важкий період вивчення предмету (у початковій школі — на ваш цикл навчання) зміст активної діяльності своїх вихованців. Мета — не тільки вироблення практичних умінь, необхідних в житті, в праці, але і активна діяльність учня в системі вивчення предмету, перш за все розумове виховання, розвиток думки і мови. Ми вже говорили, що від характеру активної діяльності учня великою мірою залежить його письменність і роль слова в його духовному житті.

Як організувати активну діяльність що вчиться, щоб вона сприяла його розумовому розвитку, розвивала думку, культуру слова, виховувала письменність?

Активна діяльність — це як би місток, що сполучає мову і думку. Готуючись до роботи в початковій школі, я намічав таку активну діяльність для всіх учнів, в якій би яскраво виражалися і, звичайно, осмислювалися відносини, взаємозв'язки між фактами, предметами, явищами, трудовими процесами. Іншими словами, я прагнув до того, щоб в праці народжувалася думка що вчиться, а не тільки закріплювалися знання, отримані на уроках. Діяльність при вивченні предмету повинна бути не тільки ілюстрацією до знань (це теж необхідно), але і джерелом нових істин, відкриттів, закономірностей. Наприклад, кожен школяр протягом декількох років навчання вирощує плодове дерево. При цьому він робить все нові і нові «відкриття», нові думки хвилюють його, він висловлює їх; слово стає засобом, інструментом виразу власній думці про відносини, взаємозв'язки, помічені завдяки праці, воно входить в активний словарний запас, підштовхує відчуття і думку.

Я на сотнях доль переконувався, що не може бути хаотичною думка і відсталою мова у того, хто захоплений цікавою працею, в якій розкриваються все нові і нові відносини і взаємозв'язки: учень не тільки трудиться, але і мислить, міркує про причинно-наслідкові зв'язки, намічає роботу на майбутнє. З кожним роком я все більше переконувався, що активна діяльність, в якій яскраво виражена думка, розвиває мову, підвищує загальну культуру учнів. Треба сказати, що праця грає свою роль в розумовому розвитку лише за тієї умови, коли він починається з перших же днів шкільного навчання і організовується обдуманно.

Кожен вчитель середніх і старших класів у нас, готуючись до вивчення предмету, намічає таку активну діяльність для учнів, яка б виховувала розумово, збагачувала поняттями, закономірностями. Я тисячу разів переконувався, що без взаємодії людини з природою немислимий розумовий розвиток, як без мелодії неможлива музика, без слова — мова, без книги — наука. Єдність праці і думки, діяльності і слова в системі вивчення таких предметів, як біологія, фізика, хімія, математика, — это один з наріжних каменів, на яких тримається школа як вогнище думки. Готуючись до викладання цих предметів, досвідчені вчителі продумують, яким чином, в якій праці розкриватимуться ті відносини і взаємозв'язки, на яких побудовано мислення в системі вивчення предмету. Наприклад, основні відносини і взаємозв'язки в системі викладання фізики поміщені, зокрема, в таких явищах і поняттях, як речовина, енергія, рух, перетворення енергії, зміна стану, взаємодія явищ. Викладач фізики знаходить можливості для організації такої праці, в якій всі ці поняття реалізуються в конкретних відносинах. Так, одному учневі дається завдання зробити принципову модель приладу, в якому механічна енергія перетворюється на електричну, електрична — в теплову. Інший учень працює над моделлю, в якій механічна дія приводить до зміни стану речовини. Ця праця — не просто ілюстрація до знань, а, можна сказати, знання у дії.

Я раджу вчителям: якщо хочете, щоб ваші вихованці були людьми мислячими, щоб струнка, ясна, логічно послідовна думка знаходила свій вираз в чіткому поясненні, тлумаченні, — залучайте їх до праці, насиченої думкою, реалізуйте відносини і взаємозв'язки системи знань в праці. Пам'ятаєте, що праця — це не тільки практичні вміння і навички. Це перш за все розумовий розвиток, культура мислення і мови.

21. УЧИТЕ СПОСТЕРІГАТИ, УЧИТЕ БАЧИТИ

Треба сказати, що спостереження в деяких школах розглядається не як один з видів активної розумової діяльності, не як шлях розвитку розумових сил, а як засіб для ілюстрації визначених тим, розділів.

Культура педагогічної праці багато в чому визначається тим, яке місце в розумовому розвитку школярів займає спостереження. Із спостережень не тільки черпаються знання, — в спостереженнях знання живуть, завдяки спостереженням вони, можна сказати, йдуть в оборот, застосовуються як інструменти в праці. Якщо повторення

— мати учення, то спостереження — мати осмислення і запам'ятовування знань. Наглядний учень ніколи не буває неуспішним або безграмотним. Вчитель, що уміє допомогти учневі використовувати раніше засвоєні знання для все нових і нових спостережень, досягає того, що чим «старше» за знання учня, тим вони міцніші.

У початкових класах спостереження необхідні дитині, як сонце, повітря і волога необхідні рослині. Тут спостереження — найважливіше джерело енергії розуму. Чим більше треба дитині осмислити і запам'ятати, тим більше необхідно йому побачити відносин і взаємозв'язків в навколишній природі, в праці.

Виховуючи учнів початкової школи, я учив їх бачити в звичайному незвичайне, шукати і відкривати причинно-наслідкові зв'язки, відповідаючи на питання чому? Лютий, зимова холоднеча. Але видалася сонячна днинка. Ми йдемо в тихий, засніжений сад. «Придивіться, діти, уважно до всього, що навколо вас, - чи бачите ви перші ознаки наближення весни? Навіть найважливіший з вас може відмітити дві-три ознаки, а той, хто не тільки подивиться, але і подумає, побачить двадцять ознак. Перші мелодії весняного пробудження почує той, хто уміє слухати музику природи. Дивіться, слухайте, думайте», - говорю я таким, що вчиться. Я бачу, як придивляються діти до засніжених гілок, до кори дерев, прислухаються до звуків. Їх радує кожне маленьке відкриття. Кожному хочеться знайти щось нове. Потім ми приходимо в сад через тиждень, знову і знову через тиждень, - і кожного разу перед допитливим дитячим поглядом відкривається щось нове. Учень, який в молодших класах проходив школу спостережливості, уміє чітко розмежовувати зрозуміле і незрозуміле, і, що особливо цінно, активно відноситися до слова. Розумні, несподівано «філософські» питання чує вчитель від школярів, яких вивчали спостерігати, бачити.

Учите спостерігати і бачити явища навколишнього світу. Ведіть дітей в природу в ті переломні для неї періоди, коли відбуваються бурхливі, стрімкі зміни — прокидається життя, оновлюються життєдайні внутрішні сили що живе, накопичується енергія для могутнього життєвого ривка.

Школа спостереження в молодшому віці — необхідна умова розумового розвитку.

22. ЯК ЧИТАННЯМ РОЗВИВАТИ ЗНАННЯ

В середньому і старшому віці читання науково-популярної і наукової книги грає ту ж роль, що спостереження в молодшому віці. У учня, що уміє бачити, спостерігати, виробляється сприйнятливість і до наукової книги. Інтерес до знань немислимий без постійного читання наукової і науково-популярної літератури. Не може бути і мови про стійкий інтерес до знань, якщо учень не виходить за рамки підручника.

Наука розвивається небаченими темпами, але постійно вводити в програми середньої школи все нові і нові поняття, закономірності неможливо. Тому читання наукової літератури стає в сучасній школі однією з найважливіших складових частин процесу навчання.

Умійте збудити у учнів інтерес до читання наукової літератури. Для цього треба, висловлюючи новий програмний Матеріал, якісь питання освітлювати вогниками внепрограмних знань. Досвідчений викладач біології, фізики, хімії, математики, пояснюючи урок, як би прочиняє віконце в неосяжний світ науки, щось залишає не до кінця роз'ясненим. Учень бачить можливість переходу за межу обов'язкового програмного матеріалу, його хвилює перспектива плавання по безмежному морю знань, - ось це і є спонука до читання: підліткові, хлопцю, дівчині хочеться знати.

У шкільній або в особистій бібліотеці вчителів треба мати книги, що розвивають знання за програмним матеріалом. Таких книг видано і видається багато. Особливо важливе читання наукових і науково-популярних книг, присвячених проблемам переднього краю сучасної науки. Читання цих книг освітлює елементарні шкільні знання.

Виключно велике значення має читання, що розвиває знання по найбільш важких розділах програми, - по тих, від яких залежить знання інших розділів. Досвідчений педагог прагне до того, щоб читання науково-популярної літератури передувало вивченню цих розділів, супроводило йому і слідувало за ним. Немає нічого страшного в тому, що учні, не вивчивши ще елементарних понять квантової теорії, зачитуються книжками з цієї проблеми, хоча їм багато що незрозуміло. Чим більше у учнів питань, тим вище буде інтерес до знань на уроці, в процесі вивчення нового матеріалу. Це взагалі дуже цікава проблема дидактики — процес накопичення питань перед вивченням матеріалу на уроках.

23. ЧИТАННЯ — ВАЖЛИВИЙ ЗАСІБ РОЗУМОВОГО ВИХОВАННЯ «ВАЖКИХ», УЧНІВ

Є на увазі учні, які важко, поволі сприймають, осмислюють, запам'ятовують матеріал, що вивчається: не осмислене одне — а вже треба вивчати інше; одне вивчив — інше забувається. Дехто з вчителів упевнений, що полегшити учення цих школярів можна, максимально звузивши сферу їх розумової праці (іноді трудно-успішному учневі говорять: читай тільки підручник, не відволікайся читанням чогось іншого). Це абсолютно неправильна думка. Чим важче вчитися школяру, ніж більше утруднень зустрічає він в розумовій праці, тим більше йому треба читати: як фотоплівка слабкої чутливості вимагає тривалішої витримки, так розум слабоуспішного учня вимагає яскравішого і тривалішого сяйва світла наукових знань. Не додаткові заняття, не нескінченне «підтягання», а читання, читання і ще раз читання — ось що грає вирішальну роль в розумовій праці тих, кому важко вчитися.

У прекрасного вчителя математики з Богдановської середньої школи Кіровоградської області, заслуженого вчителя УРСР І. Г. Ткаченко немає неуспішних. Чудова межа його творчої праці — розумна організація читання, про яке тут йдеться, - читання, що розвиває розумові здібності. Окремі учні в кожному з V—X класів, де працює Іван Гурьєвич, ніколи не були б успішними, коли б не чудова бібліотека: у ній не одна сотня книг, в яскравій,

увлекательною формі тих, що розповідають про найцікавішу в світі, на його переконання, науку — математику. Перш ніж почати вивчення рівнянь, учні читають десятки сторінок про уравнениях — це перш за все увлекательні розповіді про те, як рівняння склалися в народній мудрості як завдання-головоломки.

І річ не лише в тому, що читання рятує учня від неуспішності. Завдяки читанню розвивається його інтелект. Чим більше «важкий» учень читає, тим ясніше стає його думка, тим активніше його розумові сили.

Спеціально продумане, передбачене, організоване читання науково-популярної літератури слабоуспеваючими учнями — це одна з великих турбот педагога. По суті, це головне в тій справі, яка в практиці шкільного життя називається індивідуальною роботою з тими, що відстають.

24. НЕ ДОПУСКАЙТЕ ДИСПРОПОРЦІЇ МІЖ УМІННЯМИ І ЗНАННЯМИ

Диспропорція між уміннями і знаннями полягає в тому, що у школяра ще немає умінь, що є інструментом оволодіння знаннями, а йому вчитель підносить все нові і нові знання: засвоюй, не позіхай. Такий учень — все одно, що людина без зубів: вимушений ковтати непережовані шматки, він спочатку відчуває нездужання, а потім захворює, нічого не може є.

Вище я вже зупинявся на тому, що багато учнів не можуть опанувати знаннями, тому що не уміють нашвидку і свідомо читати, читаючи — думати. Це одна з найбільш сумних диспропорцій. Уміння нашвидку і свідомо читати — і виразно, і про себе — це не просто елементарна письменність. Це одна з найважливіших умов повноцінного логічного мислення на уроках і при самостійній роботі над книгою.

Той, хто не уміє нашвидку і свідомо читати, не може успішно опанувати знаннями. Нашвидку і свідомо читати — це означає сприйняти очима і в думках частина пропозиції або невелика пропозиція цілком, відірвати свій погляд від книги, вимовити те, що запам'яталось, і в той же час думати — не тільки про те, що читається, але і про якісь пов'язані з читаним матеріалом картини, образи, уявлення, факти, явища.

До такого ступеня досконалості треба доводити читання вже в початковій школі. Інакше не буде ніякого свідомого оволодіння знаннями. Більш того, прагнення опанувати знаннями без уміння нашвидку читати притупляє розумові здібності школяра, породжує хаотичність, незв'язність, уривчастість, примітивність мислення. Вам, напевно, доводилося зустрічати учнів V, VI класу, які, як то кажуть, не уміють зв'язати двох слів. Я записував дослівну мову таких школярів і аналізував її: вона є як би вирваними з контексту окремими словами, між якими немає ніякого зв'язку. Частина своїх уявлень учень взагалі не може виразити словом, і від цього в його мові — провали, неясності. Багаторічне вивчення цих сумних фактів привело мене до висновку, що розумова недорікуватість (так я називаю цей недолік) породжується невмінням нашвидку і свідомо читати, читаючи — думати. Багато слів не можуть бути осмислені по тій простій причині, що дитина, не встигаючи гарненько прочитати і сприйняти їх звучання, тим більше не може зв'язати їх в своїй свідомості з відповідними уявленнями. Не уміючи нашвидку і свідомо читати, учень не встигає думати. Читання без вдумливості, без думки притупляє розум дитини.

Як же добитися того, щоб читання було збіглим і свідомим, щоб дитина швидко сприймала зором і думкою цілу групу слів, зв'язану по сенсу? Для цього необхідна система вправ. Працюючи з маленькими дітьми, я ось яким чином перевіряю побіжність і свідомість читання. Учень читає (перший раз) казку або розповідь, наприклад, розповідь про життя первісної людини. Перед його очима, на класній дошці, я поміщаю яскраву, барвисту картину, на якій зображено життя первісної людини: тут і вогнище, і приготування пици, і лов риби, і дитячі ігри, і турбота про одяг. Якщо учень — йдеться в даному випадку про третьокласника — читаючи розповідь вголос, не міг відірвати погляд від книги на такий час, щоб до кінця читання гарненько розглянути картину, запам'ятати ті деталі, про які немає ні слова в розповіді, - значить, він не уміє читати. Читати, не відриваючи ні на миті погляд від книги — це ще не читання. Учень, який в процесі читання не може нічого сприйняти, по суті не уміє одночасно читати і думати, а це якраз і не може бути названо свідомим читанням.

На якомусь етапі навчання учень повинен опанувати умінням настільки збіглою листа, щоб він одночасно писав і думав. Якщо немає цього уміння, створюється ще одна диспропорція. Опанувати таким темпом листа можна теж за умови достатньої кількості вправ. Процес листа треба довести до такого ступеня автоматизму, щоб учень вже не думав над тим, як з'єднати букви в слово, яку букву написати. У центрі уваги повинен бути зміст того, що пишеться. При достатній кількості вправ цього можна досягти на четвертому році навчання. Але автоматизм листа залежить від читання. Безграмотно пишуть завжди ті, хто погано читає.

Вправи, що допомагають виробляти збіглий і свідомий лист, можна проводити (за умови, що учень добре читає) по такій методиці. Вчитель розповідає дітям про яке-небудь явище природи, подію, трудовий процес; у розповіді чітко виділяються логічні складові частини, кожна з яких є чимось головним і деталі, подробиці, що відносяться до головного. Під час розповіді учні записують головне в тій послідовності, в якій висловлює матеріал вчитель. Без уміння слухати і одночасно стисло записувати зміст розповіді (лекції, пояснення) немислиме оволодіння знаннями. У багатьох випадках відставання, 1К ра І і пояснюється тим, що учневі недоступно це елементарне н В той же час дуже складне уміння.

Роль цього уміння не зводиться до практичного примієс ПНН. Воно є необхідною умовою розвитку ум-І | пінних здібностей. Без уміння одночасно слухати, Писати і думати (так само, як і без уміння одночасно чп гать і думати) неможливий розвиток знань.

Одним з дуже важливих умінь, від яких великою мірою залежить успішне оволодіння знаннями, є уміння відбирати, систематизувати, аналізувати факти. Досвідчені вчителі предметів природного циклу, а також граматики піклуються про те, щоб не було диспропорції між знаннями і навиками, що виникає тоді, коли мислення учня обмежується фактами, які привів в своєму викладі (поясненні, лекції) вчитель. Диспропорція ця веде до того, що знання залишаються в голові учня мертвим вантажем, без розвитку, оскільки вони не трансформуються, не зба-

гачуються новими фактами, не застосовуються для пояснення нових фактів. Відбувається те, що хочеться назвати окостенінням знань. При такому стані знань можна зустріти дивні, на перший погляд, явища. Учень, наприклад, завчив поняття про чотири стани речовини, але в житті він не звернув уваги на множину фактів, які можна використовувати для пояснення цього поняття з нових, невідомих раніше боків. І ось при перевірці знань учень зустрічається з фактом переходу речовини з твердого в газоподібний стан, він втрачається перед фактами, що зустрічаються в житті на кожному кроці, не може зрозуміти і пояснити їх суть.

Для того, щоб уміти свідомо застосовувати узагальнення в життєвій практиці, необхідно самостійно зібрати значну кількість фактів, осмислити їх, систематизувати, зіставити, піддати аналізу. Збирання і обробка фактів — це саме по собі стан знань — стан рухливості, стан свідомого вибору потрібних закономірностей, характеристик, визначень з системи знань, придбаних на уроках. Як важливо приводити знання в цей стан! Багаторічний досвід педагогічної праці переконав мене в тому, що збирання і обробка фактів є тим своєрідним умінням, завдяки якому знання поступово знаходяться в розвитку, і цей розвиток глибокий своєрідно: учень аналізує не тільки те, що знаходиться навколо нього, але і свої власні думки. Збираючи і обробляючи факти, учень вступає на шлях розумового самовиховання.

Специфіка фактів в системі даного предмету — це, на мій погляд, одне з дуже важливих питань методики, разом з тим це і загально педагогічна проблема. Аналізуйте програму з погляду фактів, складових, образно кажучи, повітря для крил думки. Думайте над тим, яку частину фактів відібрати для уроку і яку частину залишити для збирання і обробки учням. Складайте методичні вказівки для самого процесу збирання фактів. Учите школярів думати над фактами.

25. У ЧОМУ СЕКРЕТ ІНТЕРЕСУ

Кожен вчитель мріє про те, щоб учення на його уроках було цікавим для учнів. Як же зробити урок цікавим? Чи всі уроки можуть бути цікавими? У чому витоки інтересу?

Урок йде цікаво — це означає, що ученню, мисленню супроводять відчуття підведеної, схвильованості учня, здивування, іноді навіть подив перед істиною, що відкривається, усвідомлення і відчуття своїх розумових сил, радість творчості, гордість за велич розуму і волі людини.

Пізнання саме по собі є найдивовижнішим, дивовижнішим чудовим процесом, що будить живий і непогасний інтерес. У природі речей, в їх відносинах і взаємозв'язках, в русі і зміні, в людських думках, у всьому, що створив чоловік — невичерпне джерело інтересу. Але в одних випадках це джерело, як дзюркотливий струмочок, струмує на наших очах — підходить, дивися, і перед тобою відкривається дивовижна картина таємниць природи; у інших — джерело інтересу приховане в глибині, до нього треба добратися, докопатися, і часто буває так, що самий процес «підходів», «підкопів» до суті природи речей і їх причинно-наслідкових зв'язків є головним джерелом інтересу.

Якщо ви сподіватиметеся тільки на видимі, помітні стимули, що будять інтерес до учення, до уроків, ви ніколи не виховаєте справжньої інтелектуальної працьовитості. Прагнете до того, щоб учні самі відкривали джерела інтересу, щоб в цьому відкритті вони відчували власну працю і успіх — саме по собі це представляє одне з найважливіших джерел інтересу. Без активної розумової праці немислимі ні інтерес, ні увага школярів.

Перше джерело, перша іскорка інтересу до знанням — в підході вчителя до матеріалу, який пояснюється на уроці, до фактів, що піддаються аналізу. Знання істини народжується в свідомості учня з пізнання точок зіткнення між фактами і явищами, ниток, якими ці факти і явища зв'язуються. Готуючись до уроку, і завжди прагну продумати, осмислити якраз ті точки зіткнення, ті нитки, де завдяки зчепленню думок розкривається щось нове, несподіване в сенсі пізнання істин і закономірностей навколишнього світу. На наступному уроці буде, наприклад, вивчатися коренева система рослин, її роль в життєвих процесах. Учні сотні разів бачили коріння рослин, і здавалося б, в матеріалі навряд чи може бути що-небудь цікаве для них. Але інтерес — в пізнанні прихованого, не видимого з першого погляду. Я розповідаю дітям про те, як якнайтонші кореневі волоски здобувають в ґрунті речовини, необхідні рослині. Звертаю увагу ось на яку точку зіткнення, зчеплення фактів: у ґрунті йде ні на хвилину життя, що не припиняється, в глибині вона не згасає ні літом, ні зимою; мільярди мікроорганізмів як би обслуговують безліч корневих волосків, без цього складного життя не могло б жити дерево. «Придивимося, діти, - говорю я, - до цього складного життя ґрунту, вдумаємося, як вона залежить від речовин, що поступають з навколишнього середовища. Перед вами відкриється взаємодія між живим і неживим». Як неживе служить будівельним матеріалом для живого — це і є та точка зіткнення, зчеплення фактів, освітлюючи яку, зосереджуючи увагу на якій, я відкриваю перед вихованцями щось нове, що будить відчуття здивування перед таємницями природи. Чим більше захоплює підлітків це відчуття, тим більше їм хочеться знати, осмислити, зрозуміти.

Джерело інтересу — і в застосуванні знань, в переживанні відчуття влади розуму над фактами і явищами. У самій глибині людської істоти є невикорінна потреба відчувати себе відкривачем, дослідником, шукачем. У дитячому ж духовному світі ця потреба особливо сильна. Але якщо немає їжі для неї — живого спілкування з фактами і явищами, радощі пізнання — ця потреба глухне, а разом з нею згасає і інтерес до знань. Я бачу дуже важливе виховне завдання в тому, щоб постійно підтримувати, заглиблювати бажання учня бути відкривачем, реалізувати це його бажання спеціальними методами роботи. Після уроку, на якому у дітей прокинувся інтерес до прихованих від безпосереднього спостереження процесів в ґрунті, ми йдемо в полі — спеціально для того, щоб подивитися розріз ґрунту. Діти з подивом розглядають двометрової довжини коріння маленьких злакових рослин. Для них це справжнє відкриття. Але на стежку відкривачів, шукачів вони по суті тільки ще вступають. Я показую дітям коріння декількох видів лугових і степових трав. Ми садимо це коріння — без єдиної стеблинки,

багато хто з них здається з першого погляду абсолютно усохлим, загиблим — і вони оживають, дають паростки, зелене трава. Проростає і корінь винограду — теж дає паросток.

Це надихає дітей, думка їх стає допитливою, невгомною. Вони переживають ні з чим не порівнянну людську гордість: ми володарюємо над фактами і явищами, знання в наших руках стають силою. Відчуття сили знань, що прославляє людину, - важко знайти яскравіший стимул інтересу до знань. Як важливо, щоб процес оволодіння знаннями не виснажував учня, не приводив його в стан втоми і байдужості до всього, наповнював всю його істоту радістю! Відчуття володаря знань прокидається у учня найсильніше, звичайно, тоді, коли він безпосередньо щось досліджує, відкриває, коли учень схоплює конкретні факти, явища. Але є і радість чистої думки, - узагальнювальної, систематизуючої діяльності розуму

У учня, що багато читав, всяке нове поняття, явище, що вивчається на уроках, укладається в систему знань, що черпнули з книг, - і тоді наукові знання, що повідомляються на уроках, мають особливу привабливість: вони усвідомлюються як щось необхідне, що допомагає з'ясувати те, що вже «є в голові».

26. БОРІТЬСЯ ЗА ДУМКУ І СЕРЦЕ СВОЇХ ВИХОВАНЦІВ

У школі, де вивчає прекрасного математика, коханий, найцікавішим предметом стає математика! відкриваються неабиякі математичні здібності у багатьох учнів. Приїхав в школу талановитий біолог — дивитися, через два роки улюблений предмет в школі — біологія, з'явився десяток обдарованих юних біологів, закоханих в рослини, в досліди і дослідження на шкільній ділянці.

Ключем б'є інтелектуальне життя в тій школі, де викладання предметів виливається як би в добре змагання педагогів за думку, за душу вихованців, те змагання — ціла сфера творчої праці педагогічного колективу. Виражається воно в тому, що кожен педагог прагне збудити інтерес до свого предмету, затвердити захопленість своїм предметом. Уявимо собі, Що дитина, що почала вчитися в IV класі, потрапила до рук колективу, в якому всі вчителі, — талановиті, принаймні закохані кожен в свій предмет люди, що уміють запалити вогник любові кожен до своєї, — найцікавішій науці. У таких умовах обов'язково розкриваються природні завдатки кожної дитини, відбувається становлення схильностей, здібностей, покликання, обдарованості.

Тут ми вступаємо в цікаву сферу педагогічного процесу, - в ту сферу, яка в практичній роботі в багатьох школах є ще незвіданою цілиною. Виховна сторона учення розкривається, на моє тверде переконання, перш за все в тому, що, образно виражаючись, в стрункому оркестрі основ наук кожен учень знаходить свій улюблений інструмент і свою улюблену мелодію. Немає інтелектуальної повноти, духовного багатства життя особи без закоханості в конкретний предмет, в конкретну галузь знань.

Вважайте справою своєї честі, щоб предмет, що викладається вами, учні знаходили найцікавішим, щоб якомога більше підлітків як про щастя мріяли про творчість у сфері науки, основи якої ви висловлюєте їм в школі. Боріться за думку і серце своїх вихованців; змагайтеся з своїми колегами — викладачами інших предметів. Ви викладаєте, скажімо, фізику 200 учням VIII—X класів, всі вони — ваші учні. Але у вас повинно бути ще і інше поняття мої учні. У вас повинно бути 10 або більше (може бути менше, 5—6 чоловік, буває і так, нічого тут не немає негожого) своїх учнів — молоді люди, що назавжди віддали своє серце фізиці, твердо вирішили зв'язати своє життя насилу в області техніки, науково-технічної думки. У вас повинно бути, крім того, десяток-другої підлітків, у яких інтерес до фізики ще тільки, як то кажуть, «прокльовувався»; одні з них в майбутньому закохуються у ваш предмет, інші знайдуть свою золоту жилу десь в іншій області знань, - немає нічого складнішого в розвитку життєвих ідеалів, чим становлення покликання. Ви учите 200 учнів; дати їм всім міцні знання елементарного шкільного курсу фізики — це одна сторона вашої роботи. Але не забувайте, що на вашій совісті і інша сторона педагогічного творчествa—забота про становлення покликання до фізики — техніки, машин, механізмів, науково-технічних знань у юнацтва, одержимого захопленістю фізикою як наукою, з якої на уроках дізнатися можна лише ази. У школі у вас повинні бути своя школа — школа юних фізиків.

Як же все це робиться? Що тут найважливіше, з чого починати?

У вас, звичайно, є фізичний кабінет. Ви, звичайно, щодня працюєте в нім час-другою — чи то сидите над книгою, чи то пробуєте «в чернетці» майбутню лабораторну роботу, чи то сушите голову над кресленням або моделлю приладу. Я скажу вам, що б я робив в цей годинник на вашому місці. Я запрошую в кабінет Ваню і Колю, Генку і Славку, Петра і Сашу — тих хлопців, які вже закохані у фізику. Сюди ж приходять і восьмикласники, і навіть семикласники — вони ще не закохалися в мій предмет остаточно, але я бачу, як у них спалахують очі, коли я розповідаю про античастки і фотонні ракети... у них тягнуться руки до цікавої книжки про ядерну фізику. Є у мене у фізичному кабінеті куточок, який я називаю Куточок Думки. Тут на стінці гравюра — «Мислитель» Родена, а в шафі — невелика бібліотека — книжки і брошури про новітні проблеми науки і техніки. Це вогники, що валять юнацтво за межі програми, в невідому далечінь. Є у мене і інший куточок — Куточок Важких Справ. Тут креслення декількох моделей, в основі яких лежить хитромудра, незвичайна конструкторська ідея; щоб утілити її в метал і пластмасу, треба подолати значні розумові труднощі; лінь думки тут нетерпима, інтелектуальний порив і осмілення — головна умова того, щоб бути в Куточку Важких Справ не спостерігачем, що роззявив рот від здивування, а творцем. Є у мене тут і моя маленька педагогічна творча лабораторія — куточок підготовки до майбутніх уроків. Тут я чаклюю над новими навчальними посібниками. Разом зі мною працюють мої лаборанти — учні старших класів, що допомагають мені готуватися до уроків.

Ось я і відкриваю двері у всі ці куточки ученикам, «любленим у фізику або ж ще не остаточно закоханим, але з очима, що горять, захопленими.

Особливо велике значення я надаю Куточку Мрії. Тут від великого багатства наукових знань запалюються вогники покликання. Тут підлітки переконуються, що мысль—это величезна праця, праця нелегка, пекельно склад-

ний, часом виснажливий, але такий, що обіцяє ні з чим не порівнянні радощі — радощі пізнання, інтелектуальну гордість від свідомості того, що я володарюю над знаннями. З Куточка Думки починається залучення до наукових знань. Тут у мене є книжки і для тих, хто ще тільки відправляється в плавання по морю наукових знань, і для випускників, що вже твердо вирішили вибрати своєю спеціальністю науку або техніку, праця в лабораторії або у складного верстата на промисловому підприємстві. Я дуже стурбований тим, щоб чубаті хлопчиська, у яких під час моєї розповіді на уроці спалахують в очах вогники допитливості, у кого завжди є десятки питань чому, обов'язково пришли в Куточок Думки. Знаючи, хто про що мріє, я для кожного ставлю на полку декілька книжок.

У багатьох розумних, від природи обдарованих дітей і підлітків інтерес до знань прокидається лише тоді, коли їх рука, кінчики пальців включаються в творчу працю³. Якщо я бачу, що у дитини, підлітка тягнуться руки до моделей машин і механізмів, до приладів і різних пристроїв, я обов'язково провожу його через Куточок Важких Справ.

Є школярі, які дуже довго ні до чого не виявляють особливої цікавості. Якщо в школі немає боротьби педагогів за думку і душу вихованців, то у багатьох з них ні до чого ніколи інтерес не розкривається. Чим більше в школі підлітків, хлопців і дівчат, байдужих до учення, до знань, що не знайшли для себе нічого цікавого, - тим вірогідніше, що у педагогів немає своїх вихованців, яким би вони з серця в серці передавали вогник захопленості знаннями. Найгнітючіше, безрадівне відносно школярів до знань — це байдужість... Відставання, неуспішність учня по тому або іншому предмету — це не страшно; набагато страшніше — байдужість.

Будіть свідомість байдужих, байдужих. Не може бути, щоб у людини ні до чого не виявився інтерес. Вірний шлях до байдужого розуму — думка. Думка прокидається тільки думкою. По відношенню до байдужих, байдужих до знань, до розумової праці школярам кожен педагог повинен випробувати всі свої інтелектуальні інструменти. Тут вже йдеться не про змагання, а скоріше про порятунок людини від розумової інертності. У нашому педагогічному колективі стало правилом: про школяра, байдужого, байдужого до знань, ми говоримо на засіданні психологічної комісії. Ми думаємо, де знайти ту сферу взаємодії людини з природою, із знаннями, в якій його можна одухотворити пізнанням. Найголовніше тут те, щоб людина врешті-решт знайшла в собі володаря знань, випробував відчуття владарювання над істинами і закономірностями. Одухотворити пізнанням — це означає досягти того, щоб думка злилася з відчуттям людської гідності. Шлях до цього душевного стану — дієвість, активність знань. Пробудження байдужого, порятунку від розумової інертності ми бачимо в тому, щоб учень в чомусь проявив свої знання, виразив себе, свою особу в діяльності інтелекту.

Я декілька років викладав математику в V—VII класах. У мене були два математичні кружки — один для самих здатних, обдарованих від природи, інший — для байдужих, байдужих до знань. Розповідь про те, як прокидалася свідомість цих школярів, була б дуже цікавим оповіданням про боротьбу за їх думку, душу. Я прагнув до того, щоб знання, що набувають в кухлі, зачіпали людські відносини в колективі — затверджували достоїнства особи. До тих пір, поки людина не відчула в собі мислителя, він не може по-справжньому пережити гордість за те, що він людина. Як досягти злиття думки і цивільного відчуття людської гордості — про це необхідна спеціальна рада.

Досвідчений вчитель-вихователь добивається того, щоб по предмету, в який закоханий його вихованець, він знав в десять, в двадцять разів більше, ніж потрібний програмою. Переживання влади над знаннями в улюбленому предметі є одним з наймогутніших стимулів загального інтелектуального розвитку. Якщо у школяра є улюблений предмет, хай не турбує вас те, що не по всіх інших предметах у нього п'ятірки. Набагато більшу тривогу повинен викликати відмінник, у якого немає улюбленого предмету. Багаторічний досвід переконав мене в тому, що такий учень—это безлика істота, що не знає радості розумової праці.

27. ЯК ЗЛИТИ ДУМКУ І ВІДЧУТТЯ ЦИВІЛЬНОЇ ГІДНОСТІ

Це теж одне з дуже тонких питань нашої педагогічної праці. Як досягти того, щоб учень гордився, що він вчиться добре? Щоб в своїх успіхах, в знаннях відчував цивільну гідність?

Я твердо переконаний: шлях до досягнення цієї мети в тому, щоб знання, інтелектуальне багатство служило самовираженням особи. Виховну роботу в цьому напрямі треба вести, починаючи з молодших класів. Виховуючи молодших школярів, я прагнув до здійснення принципу: кожен школяр повинен зробити свій внесок в інтелектуальне життя колективу. Власні знання, думка, уміння повинні переживатися як честь, як гідність. Цього ніяк не можна досягти тільки тим, що учнівський колектив знатиме, як цей школяр вивчає уроки, чути, як він відповідає. З малюками-першокласниками ми почали ось з чого: завели альбом колективної творчості під назвою «Уранішня зоречка». У нас стало звичкою у весняну і літню пору вставати дуже рано, на зорі, виходити в сад, на берег ставка, зустрічати схід сонця. Кожному була відведена сторінка (хочешь— дві-три) — малюй те, що ти полюбив в природі, і напиши одну єдину фразу, декілька слів, «не щоб ці слова були, як красива пісня», - так ми говорили. Кожній дитині, звичайно, хотілося намалювати щось хороше. Хороша картинка, красиве слово — в цьому кожен бачив свою честь. У мене і зараз зберігається цей альбом. У другому класі ми в зимові сутінки складали розповіді і казки. Кожен розповідав або те, що було в його житті, або те, про що він мріяв, що придумав. Важко передати, з яким інтересом відносилися діти до цієї творчості: уміння вигадувати, розповісти, переживалося кожним як етична гідність.

З кожним роком обмін розумовими, духовними багатствами все більше визначав відносини між дітьми. У III і IV класах почалися «вечори книги»: діти розповідали зміст прочитаних книг, читали їх вголос, декламували вірші і уривки з художньої прози. Це було своєрідним змаганням розуму і майстерності.

Починаючи з V класу мої вихованці стали активними розумовими вихователями своїх молодших товаришів — дошкільників і учнів I—II класів. Дванадцять п'ятикласників керували кухликами поетичної творчості. У ко-

жному кружку було 5—7 дгальшей, п'ятикласники учили їх складати твори-мініатюри про природу, читали маленьким друзям свої власні твори і вірші; це затверджувало відчуття гідності у старших.

У VI—VII класах декілька учнів стали керівниками кружків юних математиків учнів I—III класів. Діти вирішували і складали завдання на «кмітливість». Протягом всього періоду навчання в V—VIII класах учні були також керівниками груп — кружків по вивченню іноземної мови: першокласники і другокласники вчилися читати і говорити по-французьки.

У VII—X класах кожен вихованець виступає на вечері науки і техніки з доповіддю або повідомленням. Кожен підліток у нас вважає справою честі якнайкраще підготуватися до такої доповіді або повідомлення.

Всі ці форми роботи направлені на те, щоб знання, інтелектуальне життя переживалися школярем як його етична гідність. Педагоги так виховують дітей, щоб в їх середовищі неуттво, байдуже відношення до книги вважалися за аморальне

28. ЗНАННЯ І УЧАСТЬ В СУСПІЛЬНОМУ ЖИТТІ

У сільській місцевості школа — головне вогнище культури і знань. Ми бачимо своє дуже важливе виховне завдання в тому, щоб процес розвитку і поглиблення знань включався в суспільне життя сіла. Одна з найістотніших рис виховуючого навчання — підготовка учнів до освітньої роботи. Наші вчителі, що викладають в старших класах, готують своїх вихованців до цієї суспільно корисної діяльності. У селі близько 2 тисяч будинків, всі вони розподілені на 180 вогнищ культури. Центр вогнищ культури — хатина одного з колгоспників. Сюди час від часу збираються колгоспники і робочі. До них приходять 3—4 старшокласники, проводяться Ленінські читання, вечора природних наукових знань, художньої літератури.

Учні-комсомольці не просто несуть свої знання людям — вони як би звітують перед старшим поколінням. Хлопцям і дівчатам доводиться не тільки висловлювати свої знання, але і переконувати, нерідко вступати в боротьбу з антинауковими поглядами. Зустрівшись з помилковими уявленнями про речі і явища навколишнього світу, іногда — з марновірствами, з неуттвом, комсомолець не просто заперечує: «Ні, це не так». Ми учимо своїх вихованців: переконуйте, розсіюйте релігійні і антинаукові забобони світлом науки, будьте непримиренні до всього, що протистоїть істині, але пам'ятаєте, що антинаукові погляди і переконання міцно укорінилися в свідомості окремих людей, і щоб їх розсіяти, треба багато знати і уміти, бути твердо переконаними. У переважній більшості випадків наші учні справлялися з своєю нелегкою місією просвітителів, а невдачі ще збільшували їх рішучість пізнавати науку, загострювали спрагу до знань.

В процесі передачі знань іншим учень багато що з'ясовує для самого себе, у нього виникає безліч питань, він прагне з'ясувати якнайтоншу «звивину і повороти» думки, приховані причинно-наслідкові зв'язки. Немає активнішої форми застосування і розвитку знань, чим використання їх в суспільній освітній роботі. Затверджуючи, відстоюючи, захищаючи істину, молода людина затверджується в ній сам, виникає потреба в подальшому розширенні і поглибленні знання. Як добитися, щоб юнацтву хотілося вчитися? Ця мета ніколи не буде досягнута, якщо знання залишаться в свідомості учня «цінностями для себе», якщо вони не придбають етичного забарвлення, не переживатимуться як радість, честь, багатство, гідність особи.

29. ЯК РОЗПОДІЛИТИ ПРАЦЮ ШКОЛЯРІВ ПО ПОРАХ РОКУ

Це одна з важливих проблем, пов'язаних з фізичним розвитком і зміцненням здоров'я школярів, з їх всебічним розвитком. Рік складається з періодів, в кожний з яких життєдіяльність людського організму протікає по-різному. Добре відомо, наприклад, що до весни захисні сили організму ослаблюються, до осені — міцніють. Враховувати ці циклічні коливання особливо важливо в школі — адже ми маємо справу з організмом, що росте, розвивається, з мозком, що формується, на який зовнішнє середовище робить дуже великий вплив. Учення, розумова праця весною, особливо в початкових класах, повинні бути абсолютно не такими, як восени. У молодших класах я раджу розподіляти розумову працю школярів на рік так, щоб приблизно до середини третьої чверті (кінець лютого) в основному закінчилося вивчення найважливіших теоретичних узагальнень по граматиці і арифметиці. Розумова праця в останній чверті, яка доводиться на весну, повинна включати в основному ті види роботи, які розвивають, заглиблюють, систематизують придбані раніше знання. Навесні я радив би також підсилити вироблення умінь, необхідних для успішного учення далі, в майбутньому навчальному році. Весна як би спеціально призначена для найбільш інтенсивних спостережень. Навесні треба накопичувати факти для теоретичних узагальнень по-перше двох чвертях майбутнього навчального року. Диспропорція між умінями і знаннями, про які йшлося вище, якраз і виникає через те, що навесні, як і восени, відбувається формування складних теоретичних понять.

У середніх і старших класах теж треба використовувати всі можливості, щоб в максимальній мірі полегшити розумову працю весною. Не можна не враховувати того, що через виснаження запасу вітамінів, особливо в організмі підлітків, навесні найчастіше ослаблюється зір і виникають захворювання очей, а очі грають виключно важливу роль в розумовій праці. Не можна відкладати на останню чверть, як це нерідко буває в практиці багатьох шкіл, читання найбільш крупних художніх творів, перерхитування багатьох сторінок підручників історії і літера-

тури з метою повторення Особливо недопустима установка на механічне повторення, нічим що не відрізняється від первинного вивчення матеріалу. Весна повинна нести учневі, образно кажучи, оновлення методів навчання. Готуйтеся до уроків в четвертій чверті так, щоб червоною ниткою вашої методики було приведення вже наявних знань в стан активної діяльності, рухливості. Не обов'язково, щоб у зв'язку з цим учні постійно сиділи над книгою, узагальнюючи матеріал різних розділів з питань, даним вчителем. Примусити знання активно діяти можна і в оглядових лекціях, присвячених узагальненню ряду питань програми. Враховуючи втому старшокласників, треба вчителеві уміти узяти на себе працю, що полегшує повторення.

Протягом багатьох років я завжди давав завдання на літо учням VIII—IX класів: прочитати художні твори, які вивчатимуться в майбутньому році. Це значно полегшувало розумову працю, знімало перевантаження, звільняло четверту чверть від надмірної напруги.

У вас може виникнути питання: як же практично добитися того, щоб в четвертій чверті в якійсь мірі було полегшено напругу розумової праці? Адже в багатьох школах діти «стогнуть» від безлічі завдань. Що ж буде, якщо розумова праця по-перше трьох чвертях зробити ще інтенсивніше?

Так, це питання — один з найгостріших і важчих в нашій педагогічній справі. Але я насмілююся сказати, що в програмах середньої загальноосвітньої школи перевантаження немає. Перевантаження — в нашій практичній роботі, дорогою мій товариш, в методах навчання. Якби педагогічна праця була поставлена на наукову основу, якби були використані і розкриті всі можливості дитинства, отрочтва і ранньої юності (особливо дитячого віку), в загальноосвітній школі можна було б вивчити не один, а дві іноземні мови, причому практичного оволодіння мовами можна було б досягти вже в початковій школі.

Що ж треба зробити, щоб не було перевантаження в практичній роботі? Відповісти на це питання так само нелегко, як дати, наприклад, відповідь на всеосяжне питання про те, як добитися, щоб з шкіл не виходили недоучені, погано виховані, поверхнево освічені хлопці і дівчата. Запобігти перевантаженню — це означає, по-перше, з трьох -, чотирьох -, п'ятирічного віку дитини піклуватися про багатий інтелектуальний фон, на якому відбувається його розумовий розвиток в сім'ї, а звідси — постійно підвищувати педагогічну культуру батьків; по-друге, не допускати диспропорції в уміннях і знаннях, забезпечувати процес оволодіння знаннями, уміннями вчитися — найважливішими інструментами розумової праці школярів; по-третє, на практиці реалізувати одне з найважливіших теоретичних положень педагогічної психології і, отже, дидактики: немає абстрактного учня давати глибокі знання — означає бачити розумову працю кожної дитини; по-четверте, піклуватися про постійний розвиток знань, про те, щоб вони «вводилися в оборот», не залишалися в голові скостенілим вантажем; по-п'яте, не допускати, щоб учення перетворювалося на нескінченне надолужування упущеного, не підтягати без кінця «хвостик». Одним словом, не допускати перевантаження — це означає робити все, про що мовилося вище. Але є два дуже важливі умови, які знову ж таки, як і багато що з того, про що мовилося до цих пір, пов'язані буквально зі всім, що робиться в школі. З приводу цих двох умов запобігання перевантаженню мені хочеться дати спеціальні ради.

30. ПРО ІНТЕЛЕКТУАЛЬНЕ ЖИТТЯ ВИХОВАНЦЯ

Це — питання, пов'язане зі всім, що робиться в школі. Якщо вчителі думають тільки про те, як би примусити школярів сидіти більше над підручниками, як відвернути їх увагу від всього іншого, - неминуче перевантаження. Незавидна доля школяра, який ні про що інше не думає, окрім уроку, підручника, домашнього завдання, оцінки. Не допускайте, щоб вашого вихованця захлеснув школяр. Окрім звичного круга шкільних справ, уявлень, інтересів, у нього повинне бути багате, багатогранне інтелектуальне життя. Йдеться про читання школяра, особливо в підлітковому віці.

Якщо вас призначили класним керівником або, як то кажуть, вихователем V класу, поставте перед собою як одне з головних завдань формування цієї духовної потреби. Складіть список книг, які вихованці ваші повинні прочитати за роки навчання в середній школі. Добивайтесь, щоб ці книги були в класній бібліотеці.

Я не уявляю собі повноцінного, всебічного розвитку підлітка, хлопця, дівчини без того, щоб у них не було своїх улюблених книг, своїх улюблених письменників. Виховуючи людину, проєктуючи його особу, я завжди прагнув до того, щоб вже в початковій школі у кожного мого вихованця була своя маленька бібліотека. У середніх і старших класах це вже солідна бібліотека, в якій налічується сто, — сто п'ятдесят книг. Як музикант не може жити без того, щоб не брати в руки свій улюблений інструмент, така думаюча людина не може жити без перечитування улюблених книг.

Вести що кожного вчиться в світ книг, виховати любов до книги, зробити книгу дороговказною зіркою в інтелектуальному житті — це залежить від вчителя, від того, яке місце в його власному духовному житті займає книга. Читання стане духовною потребою вашого вихованця за умови, якщо він відчує, що ваша думка постійно збагачується, якщо переконається, що сьогодні ви не повторюєте те, що говорили вчора.

Застій, збіднення інтелектуального життя вчителя, народження у нього такої межі, яку можна назвати неповагою до думки, - все це ясно відбивається на педагогічній діяльності. Я знаю вчителя, якому «обрідлий все», йому не хочеться, як він говорить, постійно повторювати одне і те ж. Вихованці відчують в його словах застиглу, скостенілу думку. За неповагу до думки вони платять неповагою до вчителя. Але небезпечніше все те, що, як і вихователів, їм не хочеться думати.

Інтелектуальне життя особи не можна представити як вузький, замкнений маленький світ. Збагачуючи інтелектуальне життя колективу, людина в той же час користується і його духовними багатствами. Ми прагнемо в своїй школі до того, щоб було багато колективів, в яких ключів було б розумове життя. Це перш за все науково-наочні кухлі: науково-математичний, науково-технічний, науково-хімічний, науково-біологічний, науково-

літературний, філософський. Можливо, в слові науковий є якийсь перебільшення, але все-таки воно відображає істину: підлітки, хлопці і дівчата вступають на стежку наукового мислення. До цих кухлів у жодному випадку не можна відноситися як до придатка предмету або засобу попередження неспішності, це — вогнище інтелектуального життя. У кухлях панує дух допитливості, допитливості. На заняттях науково-наочних кружків учні, звичайно, розповідають про те, що вони читають (доповіді, повідомлення), але тут є одна межа, що додає думки достовірно творчий характер: істинами, закономірностями, про які розповідають своїм товаришам підлітки, хлопці і дівчата, вони дорожать, відносяться до них, як до свого багатства, здобутого особистими зусиллями; з цими багатствами, до того ж, зв'язуються думки про працю і творчість, про майбутньому.

На заняттях і вечорах науково-наочних кружків бувають і важковстигаючі хлопчики і дівчатка, для яких перевантаження — особливо грізна небезпека. Атмосфера багатих інтелектуальних інтересів спонукає їх до читання, а читання для них — найважливіший рятувальний засіб для успішного учіння.

31. ЩОБ НЕ БУЛО ПЕРЕВАНТАЖЕННЯ — НЕОБХІДНИЙ ВІЛЬНИЙ ЧАС

Це здається з першого погляду парадоксом: учень може успішно вчитися лише за тієї умови, коли не весь час у нього йде на учіння, а залишається багато вільного часу. Але це не парадокс, а логіка педагогічного процесу. Чим щільніше насичений робочий день учня шкільними заняттями, чим менше залишається у нього часу для того, щоб подумати про щось безпосередньо не пов'язане з учінням, - тим більше вірогідність перевантаження, відставання.

Проблема вільного часу — це одна з найважливіших проблем не тільки навчання, але і інтелектуального виховання, всестороннього розвитку. Вільний час необхідний учневі, як повітря для здоров'я: воно необхідне для того, щоб учень успішно вчився і не відчував постійної загрози відставання (знаєте, як буває: варто дитині прохворіти декілька днів, як він вже дуже відстав). Вільна умова — перша умова багатства інтелектуального життя вихованця, умова того, щоб в його житті було не тільки учіння, а значить і того, щоб учіння було ефективним.

Вільний час учня народжується на уроках, його творцем є розумний, думаючий вчитель. Його перший помічник в створенні вільного часу — сам учень, від нього великою мірою залежить, в якому стані знаходяться знання — в стані рухливості, активності, або ж в стані окостеніння. Але є ще одна умова, від якої залежить створення вільного часу. Це режим праці і відпочинку.

Перш за все на основі багаторічного досвіду я хочу застерегти, що неприпустимо в режимі розумової праці. Абсолютно неприпустимо, щоб відразу ж після шкільних уроків учень на декілька годинників сів за книги і зошити, щоб 3—4, а то і 5—6 годин, як це нерідко буває в старших класах, в другу половину дня учень по суті був зайнятий такою ж інтенсивною розумовою працею, як і на уроках. 10—12 годин щоденного сидіння над книгою, слухання, осмислення, запам'ятовування, пригадування і відтворення з метою відповіді на питання вчителя — це непосильна, виснажлива праця, яка врешті-решт підриває фізичні і розумові сили, породжує байдужість, байдужість до знань, призводить до того, що у людини є тільки учіння і немає інтелектуального життя.

Досвід показує: можна організувати розумову працю таким чином, що друга половина дня буде вільна від сидіння над книгами і зошитами. Друга половина дня повинна бути вільним часом учня. В цей час учень читає, бере участь в роботі науково-наочних кружків, трудиться серед природи, спостерігає явища природи і працює людей.

Іншими словами, в другу половину дня повинна відбуватися розумова діяльність, що є розвитком, трансформацією знань. Відмітьте — не байдикування, а розвиток знань. Успіх в прагненні добитися того, щоб в другу половину робочого дня учні робили саме те, що потрібно робити для повноцінного розумового розвитку і успішного учіння, залежить від культури всього педагогічного процесу. Особливо важливо, щоб в другу половину дня було читання — читання з інтересу, з бажання знати, а не з необхідності завчити, запам'ятати.

Ви запитаете, мій поважаний колега: а коли ж дітям виконувати домашні завдання?

Рано лягати спати і рано підніматися, виконувати домашні завдання вранці, перед відходом в школу — ось основний принцип режиму праці переважної більшості наших учнів. Протягом багатьох років ми роз'яснюємо батькам доведену наукою необхідність раннього відходу до сну, раннього пробудження і користь від інтенсивної розумової праці в перші 8—10 годин після пробудження. Виросло нове покоління батьків, яким ми дали педагогічні знання в батьківській школі, і серед цих знань на першому місці — культура і гігієна розумової праці дітей. Нам вдалося добитися того, що 90 % дітей, підлітків, хлопців і дівчат дотримуються наступного режиму праці і відпочинку: учні молодших класів лягають спати в 9, середніх і старших класів — в 10 годин вечора. Молодші піднімаються в 6 годин ранку (9 годин сну), підлітків, хлопців і дівчат — в 5.30 (7,5 годин сну). У коротких радах немає можливості давати повне наукове обґрунтування доцільності такого режиму. Але треба сказати, що чим продовжительнее сон в кінці доби (до 12 годин ночі), тим більше він знімає втому, тим легше пробудження, тим швидше включається людина в розумову працю. У учнів

між пробудженням і відходом в школу — 2—2,5 години на підготовку до уроків — це і є центральний момент нашого режиму, але він є лише складовою частиною всієї системи виховання. Багаторічний досвід твердо переконав наш педагогічний колектив, що для виконання всіх домашніх завдань не потрібно більше 2—2,5 годин в старших класах (у середніх і молодших — менше), — за умови, коли учіння відбувається на широкому фоні багатогранного, багатого духовного життя, коли знання постійно розвиваються в різноманітній розумовій діяльності, коли процес оволодіння знаннями забезпечується, образно кажучи, повним набором інструментів — умінь, коли індивідуальні сили, завдатки, здібності кожного учня розкриваються в улюбленому предметі, - адже все це взаємозв'язано. Без цього абсолютно неможливо запозичувати досвід, про який я розповідаю. Якщо, не маючи

перерахованих вище умов, спробувати зробити тільки це — примусити учнів рано вставати і виконувати домашні завдання перед відходом в школу, - нічого не вийде. (Багато фактів з життя ряду шкіл переконали мене в тому, що нерідко навіть найцінніший досвід не може бути використаний тому, що він «пересідає» в несприятливе середовище; наприклад, якщо діти не уміють як слід читати, і вчитель цього не бачить, а їх учать писати твори — нічого не вийде).

Після виконання домашніх завдань учень йде в школу. Дорога в школу — це відпочинок. Далі починається період найбільш інтенсивної розумової праці — уроки. Треба добиватися, щоб серед уроків, на яких потрібна значна інтелектуальна напруга, була година або, по можливості, два часи відпочинку, у вигляді зміни характеру діяльності (уроки фізкультури, малювання, співу, праці і ін.).

Дві-два з половиною години розумової праці вранці незрівнянно ефективніше, ніж чотири-п'ять годинника сидіння над книгами і зошитами після уроків. Але справа не тільки в ефективності. Треба думати про здоров'я дитини, про те, що я назвав би рівновагою в добовому режимі розумової праці. Для того, щоб одна частина доби могла бути насыщена інтенсивною розумовою працею, інша частина доби повинна бути вільною від інтенсивної розумової праці. У другу половину дня, що є вільним часом школяра, треба організувати розумову працю, що враховує дуже цікаві особливості дитинства. Які це особливості і як їх враховувати — про це мова піде в наступній раді.

32. ВЧІТЬ ДИТИНУ КОРИСТУВАТИСЯ ВІЛЬНИМ ЧАСОМ

Для дитини час протікає абсолютно не так, як для дорослого, - про це нам не можна ніколи забувати. Той, хто не враховує цієї особливості дитинства, на шляху до серця дитини часто зустрічає стіну нерозуміння. Сонячний літній день, проведений в лісі, - це для дитини цілий рік, а місяць в піонерському таборі — ціла вічність. Не утрудняйте дітей жорстким регламентом плану, дайте їм придивитися і надивитися. Відведіть, можливо, цілу годину на те, щоб діти займалися кожен своєю справою. Цього вимагає природа дитинства, без цього неможливе сприйняття і мислення дитини.

Пам'ятаєте, що на кожному кроці перед дитиною відкривається щось нове, невідоме, що захоплює його, захоплює розум і серце, і дитина вже не в змозі не те що думати, але і відчувати перебіг часу. Немає нічого дивовижного в тому, що, захоплений от так плавним, повільним, але нестримним перебігом річки дитинства дитина забуває — так, абсолютно забуває про те, наприклад, що йому треба сьогодні виконувати домашні завдання... Не дивуйтеся, мій дорогий колега, що дитина, буває, щиросердо говорить вам, коли ви із здивуванням питаєте про завдання: «А я і забув про нього». Він говорить про це не як про свою провину, а як про щось дивне, незрозумілому, дивовижному для себе. Не дивуйтеся і тому, що на уроці, задивившись, як на стінці класу грає тінь дерева в сонячному зайчику, дитина не чує абсолютно нічого з того, що ви говорите. Так, він не чує, це дійсно так, тому що його підхопив перебіг річки дитинства, час сприймається їм абсолютно не так, як вами. Не кричіть на нього, не виставляйте його перед класом як неухаженого і непосидючого — це абсолютно не те, що потрібне. Тихенько підійдіть до нього, візьміть за руки, пересадіть з чудового човника дитинства в катер пізнання, на якому пливе важ клас. А ще важливіше — не соромтеся час від часу і самі пересісти до дитини в його дитячу туру, побути з ним, подивитися на світ його очима. Повірте, якщо ви навчитеся це робити, не стане в шкільному житті багато з тих конфліктів, які часі всього виникають із-за нерозуміння: вчитель не розуміє, що і чому робить дитина, чому він так поступає, а дитина не розуміє, що хоче від нього вчитель.

Я, доросла людина, захоплений чимось цікавим, мені важко відірватися від того, що мене захоплює і приносить задоволення, але десь в глибині підсвідомості мені не дає спокою думка: адже роботу-то за мене ніхто не зробить. Цей сигнал з підсвідомості допомагає нам контролювати перебіг часу. У дитини немає цього контролю. Він забуває про час. Його треба учити користуватися вільним часом.

Як учити? Вимагати, щоб він думав, указувати, що, захоплюючись чим-небудь, він забуває про роботу? Обережати його від спілкування з увлекательними речами?

Не можна цього робити. Не можна ламати природу дитинства. Учити користуватися вільним часом — це означає добиватися того, щоб цікаве, таке, що вражає дитину було в той же час потрібним, необхідним для його розуму, відчуттів, всестороннього розвитку. Іншими словами, час дитини повинен бути насыщено захопленнями, які розвивали б його думку, збагачували знаннями і вміннями і в той же час не руйнували чарівності дитинства. Створити для дитини вільний час — це не означає надати йому можливість робити, що захочеться. Стихійність може виховати байдкування, недбайливість.

Навчити користуватися вільним часом можна не роз'ясненнями (роз'яснень маленькі діти ще не зрозуміють), а організацією діяльності, показом, колективною працею.

33. ПРИВЕДІТЬ КОЖНОГО УЧНЯ ДО ВОГНИЩА ЗАХОПЛЕНОСТІ

Продумайте, де і як використовуватиме кожен ваш вихованець вільний час (не проводити, а саме використовувати). Використовувати розумно.

Тут знову треба повернутися до книги. Найважливішим вогнищем захопленості повинне бути читання. Школа повинна бути царством книги. Ви можете працювати у віддаленому куточку країни, ваше село може бути віддалене на тисячі кілометрів від культурних центрів, в школі багато чого може не хапати, - але якщо у вас царює книга, ви може ті працювати на тому ж рівні педагогічної культури і досягти тих же результатів, що і в центрі. І не бійтеся, що книга відволікатиме учня від знань.

У I—III класах обов'язково треба створювати (у кожному класі окремо) куточки книги, виставляти тут книги розумні і в той же час цікаві для дітей. Хай кожен учень постійно користується цією першою в своєму житті бібліотекою. Я б не радив учням I—III, принаймні, I—II класів брати книги в шкільній бібліотеці: краще за вчителя ніхто не знає, що треба читати учневі. Буває, йому треба почитати єдино необхідну в даний момент, свою книгу; про це ніхто не може знати так добре, як вчитель.

Пам'ятаєте, що ніяке захоплення не принесе користі, якщо воно не зачіпає думки, душі, серця. Підкреслюю, що першим захопленням повинне бути захоплення книгою. Його треба зберегти на все життя. Що б ви ні преподávalи—літературу або історію, фізику або креслення, біологію або математику—першим вогнищем захопленості, до якого ви повинні привести свого вихованця (якщо тільки ви хочете бути його вихователем) повинна бути книга.

Книга — це теж школа, в світі книг треба навчити подорожувати кожного вихованця. От чому я раджу починати з класної бібліотеки, потім поступово учити користуватися шкільною бібліотекою. Надати стихії це у жодному випадку не можна. Підіть з своїми дітьми в шкільну бібліотеку, ознайомте їх з книгами, які там є, порадьте, які можна брати читати. Дайте бібліотекареві список рекомендованої для читання літератури (список, звичайно, повинен включати книги, які стоять на бібліотечних полицях).

Другим вогнищем захопленості, до якого треба привести кожного вихованця, є захопленість улюбленим предметом. Закоханість в предмет, інтелектуальна активність можливі лише тоді, коли у людини є в шкільні роки це саме безцінне багатство — вільний час. Педагогічному колективу треба глибоко продумати, як досягти того, щоб в другу половину дня в школі зажевріла безліч вогнищ, які б звали до поглибленого вивчення різних галузей науки. Це не тільки науково-наочні кухлі, про які йшлося вище. Це також така активна діяльність, в якій теоретичні знання стають головним стимулом творчості, рішення розумових і трудових задач. Такими вогнищами інтелектуальної захопленості у нас в школі стали дві «Кімнати важких справ» — одна по фізиці і техніці, інша по біології і агротехніці. Тут вся робота побудована на самодіяльності. Завідують кімнатами учні старших класів, двері сюди відкриті для всіх — від першокласника до десятикласника. Тут вирішуються різноманітні технологічні і біологічні завдання. Учням пропонується, наприклад, сконструювати модель пристрою, в якому можна було б одну робочу частину замінювати іншої, що діє, яке можна було б використовувати для декількох трудових операцій. По біології пропонується завдання: протягом двох років перетворити мертву глину на родючий ґрунт, виростити на ній урожай, створити умови для життєдіяльності корисних мікроорганізмів.

Від того, як учень використовує вільний час, залежить багато що. Формуйте у свого вихованця розумні захоплення.

34. ВИХОВУЙТЕ ТРУДОВИМИ ЗАХОПЛЕННЯМИ

Десятиліття роботи в школі переконали мене в тому, що праця грає виключно важливу роль в розумовому розвитку. Розум дитини — на кінчиках його пальців.

Це педагогічне переконання виникло із спостережень. Я бачив, що у дітей із золотими руками, у тих, хто любить куп, формується ясний, допитливий розум. Йдеться не про всяку працю, а перш за все про складну, творчу працю, в якій, — думка, тонке уміння, майстерність. Факти з кожним роком все більше переконували, що тут є безпосередній зв'язок. Чим вище майстерність, якою опанувала і опановує рука, тим розумніше дитина, підліток, хлопець, тим яскравіше виявляється у нього здібність до вдумливого аналізу фактів, явищ, причинно-наслідкових зв'язків, закономірностей.

Я прагнув осмислити наукові основи цієї залежності, читав праці учених і в той же час вивчав різні сторони і явища учбово-виховного процесу. Прагнучи практично використовувати працю в цілях розумового виховання дітей і підлітків, що зустрічають утруднення в ученні, ми залучали їх до роботи, пов'язаної з оволодінням складними практичними уміннями і навиками. Характерною особливістю цієї праці була залежність між окремими його етапами і операціями, те, що він вимагав великої уваги, зосередженості, вдумливості. Між діями руки і думкою здійснювався постійний контакт: думка перевіряла, виправляла, удосконалювала трудовий процес, рука як би повідомляла її про деталі, тонкощах і працю розвивав розум, учив мислити логічно послідовно, заглиблюватися в ті залежності між окремими фактами і явищами, які недоступні для безпосереднього спостереження.

Залучення до складної, розумної праці учнів із сповільненим, хаотичним мисленням, тривалі спостереження над їх трудовою діяльністю — все це допомогло краще побачити шляхи формування мислення. Я зрозумів, що якщо в ученні чоловік зустрічає утруднення, то найголовніша причина їх криється в невмінні побачити відносини і взаємозв'язки, тобто в невмінні мислити від «фактів». Побачити ж відносини і взаємозв'язки швидше за все можна там, де вони предстали в наочному вигляді, — в трудовій діяльності.

Досвід переконує, що для розумового розвитку школярів треба вибирати наступні види праці:

а) Конструювання і монтування моделей установок, механізмів, приладів, що діють. У нас не було жодного трудноупеваючого учня, який би не працював в шкільній майстерні над моделями хитромудрих машин, механізмів, приладів, установок. Першоджерелом, стимулом думки тут є осмислення відносин і взаємозв'язків. Протягом двох років один з кружків юних конструкторів-моделістів конструював універсальний верстат по обробці дерева. У кухлі працювали п'ятнадцять учнів, серед них — три трудноупеваючих. Найважливішою межею праці, що будить і розвиває розум, — був постійний розвиток задуму. Задум майбутнього верстата завжди був як би перед очима підлітків, хлопців і дівчат. Правильність, доцільність задуму перевірялася тим, що кружківці пробували, як взаємодіють вузли і деталі в різних конструктивних варіантах. Що може бути за такої-то умови, що було

б за такої-то умови? — осмислення цих і аналогічних питань сприяло тому, що учні як би озиралися назад і заглядали вперед, аналізували, зіставляли.

Осмислення взаємодій в трудовому процесі — прекрасне, здається, нічим не замінимий засіб розвитку тієї найважливішої сфери мислення, яка зв'язана з причинно-наслідковими, функціональними, тимчасовими зв'язками. Виняткова цінність роздумів про взаємодії полягає в тому, що думка знаходиться в русі, у пошуках, перед уявним поглядом людини — декілька наочних уявлень, пов'язаних з узагальненою думкою. Тут відбувається той перехід від конкретного до узагальнювального, без якого неможливе мислення і яке якраз і не вистачає трудно-успіваючим учням.

б) Вибір способів передачі, перетворення, трансформації енергії і руху. Йдеться про конструювання і монтування моделей і механізмів, установок, приладів, пристроїв машин, в яких, наприклад, електрична енергія перетворюється в механічну або теплову, прямолінійний рух — в обертальне або навпаки. Тут думка миттєво як би перемикається від абстрактного, узагальнювального до конкретного — до уявлення, образу, картини. Як утілити узагальнювальну ідею в реальну, конкретну дію? — поглиблення в це питання будить розумові сили, примушує шукати конструктивне рішення в тому, що вже було відоме. Вибір способів передачі, перетворення виховує спостережливість і допитливість розуму (якраз те, що не вистачає трудноуспіваючому учневі): людина придивляється до деталей, частковостей, елементам єдиного цілого, шукає в конкретному загальне, вчиться переносити загальну ідею з одного конкретного випадку на інший. Все це повинно знаходити своє віддзеркалення в майстерності руки, в умінні. Ми добиваємося того, щоб об'єкт праці, призначення которого — розвиток розуму, був рухомих, таким, що змінюється, щоб в людині об'єднувався творець задуму і майстер, що здійснює задум. Якомога більше експериментування, дослідів, якомога більше розумних рухів рук, пальців — ось один з принципів виховання розуму в процесі праці.

в) Вибір способів обробки матеріалів, вибір інструментів і механізмів, технологічних прийомів обробки. Ми прагнемо до того, щоб інструмент як би зливався з рукою, ставав частиною її. Не можна уявити собі виховання тонкого, творчого розуму без того, щоб людина не навчилася найтоншій дії своєї руки і своєї думки на об'єкт праці. У цій дії — реальне злиття думки і праці рук. Коли людина обробляє що-небудь руками за допомогою ручних або механічних інструментів, відбувається складне явище: у кожну мить багато раз передаються сигнали від руки до мозку і від мозку до руки; мозок вивчає руку, рука розвиває, учить мозок. Задум в цей час не тільки здійснюється, але і постійно розвивається, заглиблюється, змінюється. Нитка думки при цьому не може урватися. Обробка матеріалів ручними і простими механічними інструментами — прекрасний засіб «лікування» трудноуспіваючих учнів, у яких немає уміння охопити уявним поглядом трудовий процес, що вимагає тривалого часу.

г) Створення середовища, необхідного для нормального розвитку життєвих процесів (у рослин і у тварин), управління цим середовищем. З такою працею учні повинні мати справу в сільськогосподарському опитництві (рослинництві, тваринництві). Це прекрасний засіб переходу конкретних уявлень в узагальнення і переходу від висновків і узагальнень до практики. Виховна особливість цих видів праці полягає в тому, що людина в думках охоплює процеси, що протікають тривалий час в умовах, що змінюються, при цьому треба свідомо впливати на ці умови, змінювати їх. На моє тверде переконання, сільськогосподарська праця — це один з найрозумніших видів трудової діяльності. У кухлі юних рослинників, селекціонерів, біохіміків, агротехніків у нас включаються найбільш «важкі» учні, що зустрічають, здавалося б, непереборні преп'ятствия на шляху до знань. Розумна сільськогосподарська праця учить їх мислити. У одному з кружків цих пытників, де вже понад п'ятнадцять років в творчій праці беруть участь трудноуспіваючі діти і підлітки, вирішуються такі дві проблеми: вплив умов середовища на енергію проростання насіння і життєдіяльність рослини в перший період його розвитку; вплив ґрунту і зовнішніх умов на плодоношення.

Для того, щоб рука розвинула розум, необхідне, звичайно, постійне читання: книга формує не тільки розумну голову, але і розумні руки.

35. ЯК ДОБИТИСЯ, ЩОБ УЧНІ БУЛИ УВАЖНІ?

Я йду з двадцятьма сім'ю маленькими дітками на луг — треба показати їм, як різні рослини поширює своє насіння. Рослини, до яких йдемо ми з

малюками, ростуть десь в дальньому кінці луку. Щоб утримати всіх біля цих рослин, я прив'язую хлопчиків і дівчаток до себе тоненькими шовковими ниточками уваги. Це справді символічні узи. Серед рослин, поряд з ними — десятки найрізноманітніших, дуже цікавих речей, і коштує дитині тільки попрямувати до якої-небудь з них, як шовкова ниточка розірвалася, і те, про що я розповідаю, що показую дитині, він вже не бачить, не чує — думка його вже десь далеко. Ось спурхнув строкатий метелик, до неї спрямувалися цікаві очіці Вані і Коли, Ніни і Наталочки — і вже лопнули чотири шовкові ниточки. З-під ніг стрибнуло жабеня — ще декілька ниточок розірвалося...

Таке дуже часто буває і на уроках. Як же утримати біля себе зграйку цих непосидючих, цікавих малюків, готових шохвилини кинутися за метеликом? Як розповіддю про нудні, нецікаві речі захопити підлітка, у якого у момент початку вашої розповіді на розумі щось цікаве, увлекательное, хвилює?

Управління увагою — одна з найбільш тонких і ще дуже мало досліджених сфер педагогічної праці. Щоб управляти увагою, треба глибоко знати психіку дитини, його вікові особливості. Багатьох років роботи в школі переконали мене в тому, що опанувати увагою дитини можна лише створивши, затвердивши, зберігши його певний внутрішній стан — емоційна підведена, інтелектуальне натхнення, пов'язане з відчуттям владарювання над істиною, з розумовою гордістю.

Цей стан треба створювати всією системою розумового виховання. Стан емоційної підведеної, про яку йдеться, неможливо створити тільки якимись спеціальними прийомами на самому уроці, наприклад, вдало підібраними засобами наочності. Цей стан залежить від багато чого — від культури думки і відчуття, від кругозору учня.

Оволодіння увагою — це дуже тонка, філігранна дія педагога на думці дитини. Я знаю, наприклад, що учні протягом року вивчатимуть по зоології багато, на першій погляд, нецікавого — будова організму черв'яків, їх життєдіяльність. При вивченні цього матеріалу ніяк не опануєш увагою дітей, якщо в їх свідомості не буде думок, за які, як то кажуть, «можна зачепитися». Уважність учнів тут обумовлюється знанням ряду істин, в світлі яких абсолютно нецікавий матеріал сприйматиметься як цікавий. Такими істинами в даному випадку є: роль корисних черв'яків (наприклад, дощового) в утворенні ґрунту, в життєдіяльності рослин, загальна рівновага між явищами природи, прихована від погляду залежність одних явищ від інших.

Готуючи потрібне мені емоційний стан учнів, необхідне для уважного сприйняття матеріалу про черв'яків, я даю підліткам цікаві книги про природу, про життя ґрунту. Мої розповіді і пояснення, пов'язані з нецікавим, з першого погляду, матеріалом, направлені до думок учнів. Як би торкаюся до їх думок, і те, про що йде розповідь, викликає в їх свідомості інтерес. Інтерес цей викликається перш за все внутрішніми стимулами, спонуканими: тим, що думка, що відклалася в свідомості школяра в процесі читання, як би оживає, оновлюється, спрямовується до моїх думок, - учень не просто чує, сприймає новий для нього матеріал, він витягує з глибини своєї свідомості факти, явища, думає над ними.

Мимовільна увага повинна поєднуватися з довільним. Це поєднання з'являється тоді, коли учень слухаючи думає, а це можливо лише за умови, якщо в свідомості вже є «приманка для мислення», тобто про предмет, що повідомляється, учневі вже дещо відоме. Чим активніше думка в процесі сприйняття учбового матеріалу, тим легше учневі вчитися. Увага, підготовлена читанням, - одна з найголовніших умов полегшення розумової праці. Там, де на уроках мимовільна увага учнів поєднується з довільною, немає виснаження, втоми.

Якщо вчитель не думає над тим, щоб створити у учнів внутрішній стан емоційної підведеної, інтелектуально-го натхнення, знання викликають тільки байдужість, а бездушну, розумову працю приносить втома. Навіть най-добросовісніший учень, навмисно зосереджуючи свої зусилля на усвідомленні і запам'ятовуванні матеріалу, незабаром «вибивається з колії» — втрачає здатність осмислювати причинно-наслідкові зв'язки. І чим більше він напружується, тим важче йому утримати думки. Ті школярі, які нічого, окрім підручника, не читають, дуже поверхнево опановують знаннями на уроці і всі перекладають на домашню роботу. Перенавантажені домашніми завданнями, вони не мають часу для читання наукової літератури, журналів. Так виходить «зачароване коло».

Загальновідомо, що інтерес до предмету і уважність учнів збільшуються засобами наочності. Але наочність як принцип навчання має ширше значення, і якщо убачати в наочній допомозі тільки засіб збудження уваги що вчать, то це загрожує примітивізмом і в навчанні, і особливо в розумовому вихованні.

36. НАОЧНІСТЬ — СТЕЖИНКА ПІЗНАННЯ І СВІТЛО, ЩО ОСЯВАЄ ЦЮ СТЕЖИНУ

Єдиним засобом виховання уважності є дія на думку, і наочність лише в тій мірі сприяє розвитку і поглибленню уважності, в якій вона стимулює процес мислення. Наочний образ предмету може сам по собі привернути увагу на тривалий час, але мета застосування наочності полягає зовсім не в тому, щоб на важ урок прикувати увагу учня — засіб наочності приноситься на урок для того, щоб на якомусь етапі пізнання діти відвернулися від образу, перейшли в думках до узагальнювальної істини, закономірності. У практиці бувають досить несподівані випадки, коли наочна допомога, прикувавши увагу дітей якоюсь деталлю, не допомагає, а вирішує осмислити абстрактну істину, до якої хотів підвести дітей вчитель. Одного разу я приніс дітям модель водяної турбіни, що діяла. Струмінь води, що рухав колесо, розбиваючись, утворював дрібний пил, в якому сонячні промені відбивалися веселкою. Я не відмітив веселки, діти ж її відмітили, і вся їх увага була прикована не до узагальнювальних висновків, до яких я хотів їх підвести, а до цікавого явища природи, в даному випадку абсолютно випадковому. Урок не дав позитивного результату.

Застосування засобів наочності вимагає великої науково-педагогічної підготовленості вчителя, знання психології дитини, підлітка, хлопця, знання процесу оволодіння знаннями.

Перш за все треба пам'ятати, що наочність — це загальний принцип розумової праці маленьких школярів. К. Д. Ушинський писав, що діти мислять «формами, звуками, фарбами і відчуттями»⁴. Ця вікова закономірність вимагає, щоб мислення маленької дитини розвивалося серед природи, щоб він одночасно бачив, чув, переживав і думав. Наочність — сила, що розвиває уважність, мислення, вона додає емоційне забарвлення пізнанню. Завдяки одночасності бачення, слухового сприйняття, переживання і мислення в свідомості дитини формується те, що в психології називається емоційною пам'яттю; з кожним уявленням і поняттям, що відклалося в пам'яті, зв'язується не тільки думка, але і відчуття, переживання. Без формування розвиненої, багатогранної емоційної пам'яті не може бути і мови про повноцінний розумовий розвиток в дитинстві. Я раджу вчителям початкових класів: учите дітей мислити у першоджерела мислення, серед природи і праці. Хай слово, яке входить в свідомість дитини, набуває яскравого емоційного забарвлення. Принцип наочності повинен пронизувати не тільки урок, але і інші сторони учбово-виховного процесу, все пізнання.

По-друге, застосовуючи наочність, треба замислюватися над тим, як від конкретного перейти до абстрактного, на якому етапі уроку засіб наочності перестане бути необхідним, коли учні вже не повинні звертати на нього увагу. Це дуже важливий момент інтелектуального виховання: засіб наочності потрібний лише на певному етапі активізації думки.

По-третє, поступово треба переходити від натуральних до образотворчих засобів наочності, а потім до таких, які дають символічне зображення предметів, явищ. Вже в I—II класах треба поступово відчувати дітей від натуральних засобів наочності, але це жодною мірою не означає, що можна взагалі відмовитися від неї. Принцип наочності досвідчені педагоги використовують протягом всіх років навчання — від I до X класу, але з року в рік утілюють його у все складніших методах і прийомах роботи. І в десятому класі досвідчений словесник веде своїх вихованців в ліс, на берег річки, у весняний квітучий сад — тут відбувається, можна сказати, шліфовка відтінків емоційного забарвлення слова, поглиблення і розвиток емоційної пам'яті юнацтва.

Перехід до образотворчих засобів наочності — тривалий процес. Він не зводиться до того, що вчитель замість живого кошеняти приносить на урок кошеняти намальованого. Образотворчий засіб наочності, навіть якщо воно в точності передає форму, колір та інші

особливості засобу натурального, завжди є узагальненням. І завдання педагога полягає в тому, щоб поступово переходити до все більш складних узагальнень в застосуванні образотворчих засобів наочності. Особливо важливо навчити дітей розуміти символічні зображення — зарисовки, схеми. Вони грають дуже велику роль в розвитку абстрактного мислення. У зв'язку з цим я б хотів висловити побажання щодо методики використання класної дошки.

Класна дошка існує не тільки для того, щоб писати на ній, але і для того, щоб вчитель робив на ній зарисовки, схеми, креслення — в процесі розповіді, пояснення, лекції. Викладаючи історію, ботаніку, зоологію, фізику, географію, математику, я майже на всіх уроках (приблизно на 80 % уроків історії, на 90 % уроків ботаніки, зоології і географії, на 100 % уроків фізики і математики) використовував дошку і різноколірну крейду. Без цього, на мій погляд, неможливо представити процес розвитку абстрактного мислення. Образотворчу наочність я розглядаю не тільки як засіб конкретизації уявлень і понять, але і як засіб виходу з світу уявлень в світ абстрактної думки.

Образотворча наочність є разом з тим і засобом розумового самовиховання. У II і III класах мої учні завжди розділяли зошит по арифметиці на дві «смуги»: ліва смуга — рішення; права полоса — наочне, схематичне зображення завдання. Перш ніж приступити до рішення, учень малює завдання. Навчити намалювати завдання — означає забезпечити перехід від конкретного мислення до абстрактного. Діти спочатку малюють предмети (яблука, кошки, дерева, пташок), потім переходять до схематичного зображення, позначаючи їх квадратами, кружечками і т.п. Персоною моєю турботою було малювання завдання трудноуспеваючими учнями. Навряд чи навчилися б вони вирішувати задачу, думати над її умовою, коли б не цей методичний прийом. Якщо малюк навчився малювати завдання, я з упевненістю міг сказати, що вирішувати їх він буде. Окремі учні не могли навчитися зображати умову завдання декілька місяців — це означало, що вони не уміли мислити не тільки абстрактно, але і «формами, звуками, фарбами і відчуттями», їх треба було учити образному мисленню, а вже потім поступово переводити до мислення абстрактному.

Якщо у вас в початкових класах є трудноуспеваючі по математиці, спробуйте навчити їх малювати завдання. Треба провести дитину від яскравих образів до їх символічних зображень, від зображень до розуміння відносин, залежностей.

По-четверте, від образотворчої наочності поступово переходите до словесно-образної. Словесний образ — це крок на шляху переходу від мислення «формами, звуками, фарбами і відчуттями» до мислення поняттями. Досвідчені вчителі початкових класів створюють словом образ не тільки того, що неможливо показати (наприклад, крижані тороси в Арктиці, виверження вулканів і т. п.), але і того, що можна побачити в природі, в людській праці навколо нас. Ці словесні образи мають виключно важливе значення у формуванні емоційної пам'яті, в збагаченні того, що в психології називається внутрішньою мовою.

Тут знову треба говорити про роботу з трудноуспеваючими учнями. Їх розумовий розвиток, як показує досвід, великою мірою залежить від того, наскільки тривалий, поступовий перехід від образного мислення до мислення понятійному. Окремі трудноуспеваючі учні назавжди залишаються безнадійними, і вчитель не знає, що з ними "робити, як збудити їх мислення, - головним чином через те, що вони не проходять тривалої школи «образного мислення»; вчитель квапить їх скоріше переходити до мислення абстрактному, а вони до нього абсолютно не підготовлені. Адже нерідко трудноуспеваючі учні не можуть привести свій приклад до завченого насилу правила — це і є одне із следствий розриву між образним і понятійним мисленням, результат поспішності вчителя.

По-п'яте, засіб наочності повинен бути таким, щоб діти звертали увагу на найголовніше, найістотніше.

Повторимо: наочність вимагає великого мистецтва в її використанні, знання душі, думки учня.

37. ПОРАДИ ВЧИТЕЛЕВІ, ЩО ПОЧИНАЄ ПРАЦЮВАТИ В ШКОЛІ

Пам'ятаю, як поволі йшли перші десять років моєї роботи в школі. Потім час побіг швидше, а зараз здається: ось тільки що почався навчальний рік, - і вже кінчається. Це особисте враження я висловив для того щоб нагадати педагогові, що починає, одну дуже важливу істину: якою б кипучою, невгомною працею не були наповнені роки молодості, в цю пору завжди можна знайти час для того, щоб поступово, крок за кроком накопичувати наше духовне багатство — педагогічну мудрість. Пам'ятаєте, що непомітно наступить 20-летие вашого педагогічного стажу, ви вступите в п'яте десятиліття свого життя, прийде пора, коли у вас не хапатиме часу, і ви з гіркою скажете: «Ех, якби знав, почав би цю роботу в молодості, легше було б працювати до старості. Адже працювати : то ще треба двадцять років».

Що ж треба починати робити в роки молодості, щоб не розкаюватися тоді, коли на горизонті — старість?

Багато що, і перш за все треба накопичувати по крупинці інтелектуальне багатство і педагогічну мудрість вихователя. Перед вами великий життєвий шлях, на нім ви зустрінетеся з найнесподіванішими людськими долями,

до вас буде звернений допитливий розум і погляд хлопця, що шукає відповідь на питання: як жити? У чому щастя? Де істина? Щоб відповісти на ці питання, треба спіткати діалектику прагнення людини до правди, до торжества ідеалів народу, треба осмислити і відчутти душею вершину боротьби людства за краще майбутнє — комуністичні ідеї і їх втілення в життя.

Щоб бути справжнім вихователем, треба все життя опанувати теорією наукового комунізму, виховувати самого себе у дусі марксистсько-ленінського світогляду. Роки потрібні для того, щоб навчити себе бачити мир, бачити людину очима комуніста — пам'ятаєте про це. У вашій особистій бібліотеці повинні бути найважливіші праці Маркса, Енгельса і Леніна про суспільство, про революцію, про виховання. Виховувати у самого себе комуністичний світогляд — це не означає зачувати фрази з творів класиків марксизму-ленізму. Повторюю, перш за все це означає вчитися комуністичному баченню миру і людини.

Я хочу поділитися з вами, мій юний друг, тим, як в працях Маркса, Енгельса, Леніна я знаходив і знаходжу зараз відповідь на найскладніші питання практичної роботи. Кожна людина, життєва доля якої розвивається переді мною, — це неповторний людський мир. Я бачу своє найважливіше виховне завдання в тому, щоб в цьому світі утілювався комуністичний ідеал — заломився в своєрідних, глибоко індивідуальних рисах.

Кожного разу, коли я бачу якнайтонші повороти неповторної людської долі, я випробовую потребу, відчуваю необхідність знову і знову вдумуватися в критерій, в ідеальний образ комуністичної людини, в ім'я якої жили і боролися Маркс, Енгельс, Ленін. Я не можу глибоко вдуматися в конкретну життєву долю без того, щоб, образно кажучи, не спрямуватися знову і знову в морі мудрих думок про людину — думок основоположників марксизму-ленізму. У їх працях — енциклопедія комуністичного людинознавства. Їх мудрі думки допомагають зрозуміти логіку розвитку комуністичного ідеалу, наприклад, уявлення про всесторонньо розвинену особу. Праці Маркса, Енгельса, Леніна допомогли мені розібратися в складному переплетенні умов, від яких залежить виховання схильності і покликання. Як би вам ні було легко дістати в бібліотеці будь-яку потрібну книгу, все одно створюйте свою власну бібліотеку. Моя особиста бібліотека — це мої мудрі вчителі, до яких я приходжу щодня порадитися: де істина? Як її пізнати? Як перекласти з душі і серця старших поколінь в душу і серце підростаючого покоління етичні багатства, створені, накопичені, здобуті людством? Мої книги — це мої вчителі життя, до них я повсякденно поводжуся з питанням: як жити? Як бути зразком для моїх вихованців? Як донести до їх сердець сяйво ідеалу?

Раджу вам, юний друг, щомісячно купувати три книги: 1) з проблем науки, основи якої ви викладаєте; 2) про життя і боротьбу людини, образ якої є світочем, прикладом для молоді; 3) про душу людини — особливо дитини, підлітка, хлопця, дівчини (книги по психології).

Хай у вашій особистій бібліотеці будуть ці три розділи. Щороку повинен збагачувати ваші наукові знання. Хай вже до кінця першого десятиліття вашої педагогічної роботи наступить такий час, коли підручник здасться вам букварем. Лише за цієї умови ви зможете сказати, що до хорошого уроку ви готувалися все життя. Тільки повсякденне поповнення наукових знань дасть вам можливість бачити розумову працю учнів в процесі викладу матеріалу: у центрі вашої уваги будуть не думки про зміст уроку, а думки про мислення ваших вихованців. Це вершина педагогічної майстерності кожного вчителя, до неї ви повинні прагнути.

Шукайте, як коштовні камені, книги про життя і боротьбу видатних людей — таких, як Фелікс Дзержинський і Сергій Лазо, Іван Бабуся і Яків Свердлов, Юліус Фучик і Николє Белоанніс. Відведіть для цих книг найпочесніше місце у вашій особистій бібліотеці. Пам'ятаєте, що Вам бути не тільки викладачем, але і вихователем, вчителем життя і наставником моральності.

Поповнюйте свою бібліотеку психологічною літературою. Вихователю треба бути знавцем душі людини, що формується. Коли я чую або читаю слова індивідуальний підхід до людини, вони завжди зв'язуються в моїй свідомості з іншим поняттям — думанням. Виховання — це перш за все жива, допитлива, така, що шукає думку. Без думки не можна представити відкриттів і знахідок — хай маленьких, з першого погляду непомітних — а без них немає педагогічної творчості. Пам'ятаєте, що кожна з безлічі закономірностей психіки виражається в тисячах життєвих доль. Я твердо переконаний, що після закінчення педагогічного вузу вчорашній студент стає справжнім майстром педагогічної праці лише за тієї умови, коли все своє педагогічне життя він вивчає психологію, заглиблює свої психологічні знання.

Вам бути все своє педагогічне життя вихователем, а виховання неможливе без краси, мистецтва. Ви володітимете багатьма перевагами як вихователь, якщо володієте яким-небудь музичним інструментом, якщо ж у вас є хоч би маленька іскра музичної обдарованості — ви цар, пан і у вихованні, тому що музика зближує серця, відкриває перед вихователем найпотаємніші куточки душі його вихованця. Якщо ви не володієте ніяким музичним інструментом, у ваших руках, у вашому серці повинен бути інший могутній засіб дії на людське серце — художня література. Створюйте, збагачуйте свою особисту бібліотеку художньої літератури. Залежно від того, з дітьми якого віку вам працювати, набувайте щорічно декількох десятків книжок, які допомогли б вам знаходити доріжку до серця ваших вихованців. Не забувайте, що художній твір, прочитаний вашим вихованцем і сприйняте його допитливим розумом і вразливим серцем, може стати тією краплею, яка часто не вистачає вихователю для того, щоб чаша вагів моральності схилилася в потрібну вам сторону. Найголовніше, про що вам треба пам'ятати, комплектуючи свою бібліотеку: у книзі, яку ви дасте своєму вихованцеві, **ПОВИННЕ** бути повчання як жити. Образ героя цієї книги повинен полонити, надихнути вашого вихованця, затвердити в його душі упевненість в тому, що людина велика і могутня, що вищим ідеалом правди і істинності є комуністичні ідеї. Коли я вибираю в книжковому магазині літературу для своєї виховної бібліотеки, я прагну осмислити, кому з моїх вихованців призначається кожна книга.

Пам'ятаєте, що виховання — це перш за все чуйний, вдумливий, обережний дотик до юного серця. Щоб володіти мистецтвом дотику до серця, треба багато читати і думати. Кожна прочитана вами книга повинна якось увійти до вашої майстерні виховання як нового тонкого інструменту.

Вихователіві необхідне також витончене відчуття краси. Ви повинні любити красу, творити її і оберігати — красу в природі і в душі ваших вихованців. Знайте, що якщо ви любите садити і вирощувати дерева, якщо вам доставляє радість прийти до вуликів і слухати дзижчання бджіл в квітучих деревах, які ви виростили своїми руками, - у вас є найбільш пряма дорога до серця людини — духовне спілкування в праці, що створює красу.

Щороку, який ви працюватимете в школі, повинен збагачувати вашу технологічну лабораторію педагогічної праці. Вчителіві необхідний великий запас завдань, прикладів як для класного колективу, так і для індивідуальних завдань окремим школярам. Все це треба з року в рік збирати, комплектуючи по темах, розділах програми. Я знаю досвідчених викладачів математики, у яких за п'ятнадцять років роботи накопичений унікальний підбір завдань алгебри і геометричних. Ці збірки дуже уміло використовуються для індивідуальної роботи з учнями.

38. ПОРАДИ ВЧИТЕЛІВІ, ЯКИЙ ГОТУЄТЬСЯ ПРАЦЮВАТИ З ПЕРШИМ КЛАСОМ

Ви працюєте в початковій школі, займаєтеся зараз з III класом. Незабаром вам займатися з першокласниками. Їм по п'ять з половиною — шість років. Їх виховують сім'я і дитячий сад. Є ще у нас частина дітей, єдиними вихователями яких до вступу до школи є мати і батько. Від того, як виховуються дошкільники саме в цей період — за рік, два до школи, залежить дуже багато що. Вам треба добре знати кожного свого майбутнього вихованця. Що означає знати дитину?

Це перш за все мати уявлення про його здоров'я. За півтора роки до початку роботи з дітьми переді мною був список майбутніх учнів. Добре знаючи батьків, я припускав, які захворювання могли передатися дітям в спадок. Звичайно, ці припущення перевірялися лікарем. У мене були дані про стан найважливіших систем організму майбутніх учнів: нервовою, дихальних органів, серця, органів травлення, зору, слуху.

Без знання здоров'я вихованців неможливе правильне виховання. Тридцять років роботи в школі твердо переконали мене в тому, що залежно від стану здоров'я кожна дитина потребує не тільки індивідуального підходу, але в цілій системі захисних заходів, щадних і зміцнюючих здоров'я. Досвід переконав в тому, що виховання повинне сприяти зміцненню людини, позбавленню його від недуг, які найчастіше зароджуються в дитинстві. Дитина з порушенням діяльності серцево-судинної системи, вимагає особливих методів виховання, потребує спеціальної медичної педагогіки.

Я вважаю, що дуже важливе знати, як взаємини в сім'ї сприяють запобіганню недугам і зміцненню дитячого організму, якщо недуга з тієї або іншої причини вже є. Особливо залежить від сім'ї стан нервової системи і серця дитини. Дуже важко виховувати дітей, що зростають серед крику, докорів, озлобленості, недовір'я, образ. Нервова система у таких дітей часто буває шарпнутою, швидко втомлюється. Діти з неврозами вимагають особливо великої турботи, повсякденної уваги. І учити, і виховувати їх треба, застосовуючи спеціальні методи медичної педагогіки, розраховані на попередження шкідливого збудження, різких переходів від одного емоційного стану до іншого.

За півтора (а якщо можливо — і за два) роки до початку занять в I класі я раджу вам, майбутньому вчителіві першокласників, зібрати родителів — очень важливо, щоб прийшли і батьки, і матері — і поговорити з ними про взаємини в сім'ї, сприяючі формуванню здорової нервової системи, а у зв'язку з цим позитивних етично-психологічних якостей.

Дуже велике значення в розвитку дитини має інтелектуальна атмосфера сім'ї. Від того, які в сім'ї розумові інтереси, що читають, про що думають дорослі, що залишають вони в думках дитини, - великою мірою цвісит його загальний розвиток, пам'ять. «Розум вашої дитини і вивагає від ваших розумових інтересів, від того, яке місце в духовному житті сім'ї займає книга», - так і скажіть батькам своїх учнів.

На моє глибоке переконання, необхідно принаймні рік вивчати мислення кожної дитини — тільки за цієї умови можна добре підготуватися до занять в I класі.

39. ЯК В ДОШКІЛЬНИЙ ПЕРІОД ВИВЧАТИ МИСЛЕННЯ ДІТЕЙ

Є два основні типи людського мислення — логіко-аналітичне, або математичне, і художнє, або образне. Ця класифікація, що належить великому фізіологові І. П. Павлову, має виключно важливе значення для вирішення питань розумового виховання дітей, формування індивідуальних схильностей, способностей⁵. Зберіть майбутніх своїх першокласників в ясний вересневий день, підійть з ними в осінній ліс, і ви відразу ж побачите дітей з цими двома яскраво вираженими типами мислення. Ліс, особливо ранньою восени, завжди привертає увагу дітей, вони в нім не можуть залишатися байдужими, а там, де є хвилювання, захоплення, здивування, - є логічне і емоційне пізнання навколишнього світу, тобто пізнання розумом і пізнання серцем. Синіше, глибоке небо, різноколірне убрання дерев, яскраві фарби ранньої осені — на галявині і в гущавині лісу — все це привертає увагу хлоп'ят. Але до навколишнього світу вони відносяться по-різному. Уважно спостерігайте, і ви побачите два типи сприйняття — ознаку двох типів мислення. Одних дітей чарує вся гармонія краси природи. Здивовані, захоплені красою, вони сприймають предмети як єдине ціле. Вони бачать і схід сонця, і дивно красиві осінні відтінки в забарвленні убрання дерев, і таємничу лісову гущавину. Але все це сприймається саме як гармонія в складному звучанні багатьох інструментів — діти не вслухуються в окремі звуки, вони не виділяють з навколишнього їх світу окремих деталей. А коли їх увага привертає який-небудь один предмет або яке-небудь одне явище, то вся гармо-

нія зосереджена для них в цьому предмете або явищі. Наприклад, дитина звернула увагу на кущ шипшини, густо усіяний Янтарними ягодами і срібними крапельками роси, - окрім цього куща, дитина більше нічого не бачить, весь світ краси для нього — в цьому творінні природи.

Це найхарактерніші риси художнього, або образного сприйняття навколишнього світу. Діти, що володіють цим сприйняттям, з цікавістю і захопленням розповідають про те, що вони бачать. У їх розповідях — яскраві образи. Вони мислять картинами, образами — фарбами, звуками, рухами. Вони дуже чуйні до музики навколишньої природи, взагалі до краси. У їх сприйнятті як би переважає емоційний елемент, вони більші, здається, пізнають серцем, чим розумом. Відмітьте, що це накладає відбиток на їх розумову працю, в процесі учення. Діти з яскраво вираженим художнім мисленням з цікавістю вивчають літературу, люблять читати, захоплюються поетичною творчістю. У вивченні математики вони нерідко зустрічають великі утруднення, і буває, не встигають по цьому предмету.

Для інших дітей неначе не існує гармонії краси. Уявіть собі захід сонця в теплий осінній день на галявині сонового лісу: багрова вечірня зоря, неначе мідні, стовбури дерев, неповторна гра фарб на поверхні застиглої ставка. Але в колективі дошкільників завжди знайдеться дитина, до якої, як мовиться, не доходить ця краса. Він питає: а чому це сонце на заході стає червоним? Куди воно ховається на ніч? Чому одне листя стає восени червоним, інші — оранжевими, треті — жовтими? Чому на дубі листя дуже довго, до заморозків, зелені? Перед його поглядом відкривається перш за все не образна, а логічна, причинно-наслідкова сторона миру. Це логіко-аналітичне, або математичне, мислення. Діти, що володіють цим мисленням, легко помічають причинно-наслідкові зв'язки і залежності, схоплюють в думках круг предметів і явищ, об'єднаних тим або іншим зв'язком. Вони легко абстрагуються, з цікавістю вивчають математику і інші точні науки. Логічний аналіз абстракцій представляє для них такий же інтерес, як яскраві образи для дітей, що володіють художнім мисленням.

Ці два типи мислення існують об'єктивно, вчителів треба знати, який тип переважає у кожній дитини. Це дуже важливо для правильного педагогічного керівництва розумовою працею. Учити мислити, розвивати мислення — значить розвивати у кожній дитини обидві смислові сфери: утворюючи і логіко-аналітичну, не допускаючи однобічності, але в той же час умілий направляти розумовий розвиток кожного учня в русло, в найбільшій мірі відповідне його природним завданням.

Мислення дітей розрізняється також темпом операцій, можна сказати швидкістю думки.

У одних дітей думка дуже рухома. Тільки що дитина думала про те, як бджола збирає нектар з квітки, вчитель показав складну будову квітки — і думка дитини легко перемикається на інший об'єкт. Або мислення під час рішення арифметичного завдання: учень охоплює в думках все, про що мовиться в умові завдання — і про кошики, і про яблука, і про дерева в саду. У іншій дитини зовсім інше мислення, я б назвав його стійкою зосередженістю. Якщо думка зосереджена на чомусь одному — йому дуже важко переключитися на інше. Вдумуючись в одне, він забуває про інше. Думає про ціну кожного кілограма яблук — забуває про те, скільки кілограмів яблук в кожному кошику і скільки кошиків. Буває, вчитель помиляється, приймаючи цю особливість мислення за аномалію в розумовому розвитку. Сповільнена рухливість розумових процесів буває як у дітей, що володіють образним мисленням, так і у дітей з явно вираженим логіко-аналітичним мисленням. Не розібравшись, в чому справа, вчителі нерідко роблять абсолютно неправильні, поспішні висновки про розумовий розвиток дітей. Особливо прикрими бувають непорозуміння з дітьми, у яких розумові процеси явно сповільнені. Часто це дуже розумні, кмітливі діти, але повільність їх мислення викликає у вчителя незадоволеність; дитина нервує, думка його як би ціпеніє і він взагалі перестає що-небудь міркувати.

Все це треба побачити, дізнатися треба до початку навчання. Вивчити особливості мислення дитини незрівнянно легше тоді, коли ще навчання не почалося. Я раджу вчителів, якого чекає робота з I класом: протягом року проведіть двадцять — тридцять подорожей до витоків мислячи — в природу. Введіть дітей в обстановку, де є і яскраві образи, і причинно-наслідкові зв'язки між явищами, де діти захоплюються, переживають відчуття подиву перед красою і в той же час думають, аналізують.

40. ЯК РОЗВИВАТИ МИСЛЕННЯ І РОЗУМОВІ СИЛИ ДІТЕЙ

Як розвивати розум що вчиться, заглиблювати його інтелект — на мій погляд, це одна з найгостріших, недостатньо розроблених проблем шкільного виховання взагалі. Дати знання — це лише одна сторона розумового виховання, і її не можна розглядати без іншої сторони — формування, розвитку розумових сил. Розвиток думки і розумових сил — це розвиток образного і логіко-аналітичного елементів мислення, а також дія на рухливість розумових процесів, усунення сповільненості мислення.

Як показав багаторічний досвід, необхідні спеціальні уроки мислення. Їх треба проводити час від часу вже в дошкільний період. З початком занять в I класі уроки мислення стають частиною розумового виховання. Урок мислення — це і живе, безпосереднє сприйняття образів, картин, явищ, предметів навколишнього світу, і логічний аналіз, добування знань, розумові вправи, знаходження причин і наслідків.

Якщо ви хочете, щоб навчилися мислити ваші «тугодуми», приведіть їх до такого джерела мислення, яке відкрило б ланцюг явища, щоб слідство одного ставало причиною іншого. Охоплюючи в думках цей ланцюг, прагнучи утримати в пам'яті декілька фактів, предметів, відносин, дитина із сповільненим розумовим процесом проходить нічим не заміниму школу мислення. Річ у тому, що в ланцюзі явищ одне за іншим слідує відкриття, перед дитиною як би спалахують вогники думки, вони стимулюють рухливість розумових процесів. Запалюється вогник — і дитині хочеться знати більше, хочеться в думках проникнути в нові явища. Це хотіння, бажання і є поштовхом, прискорюючи рухливість розумових процесів.

41. ЯК ВИХОВУВАТИ ПАМ'ЯТЬ

Виховання пам'яті — теж одна з гострих проблем шкільної практики. Напевно, у кожного з нас опускалися руки перед дитиною з «дірватою» пам'яттю: сьогодні він запам'ятав, а завтра забув. Ради і рекомендації щодо виховання пам'яті, які я спробую дати, засновані на емпіричних даних, на досвіді.

Чим більше знань здобуто власними зусиллями, напруженою волею, чим глибше торкнулося логічного пізнання емоційну сферу учня, — тим міцніше пам'ять, тим в більшому порядку, більше струнко укладаються нові знання в свідомості.

Перш ніж почати запам'ятовувати, дитина повинна пройти школу мислення, про яку я говорив. Чим складніше і важче завдання, які ставляться перед пам'яттю, тим кропотливіше повинне бути виховання мислення, думки, розумових здібностей. Дитині, яка бачить тільки поверхневу, для всіх очевидну, сторону предметів, речей, явищ, який не зробив жодного «відкриття», проникаючи в їх глибину, в суть, не пережив відчуття подиву перед несподіваним взаємозв'язком явищ, такій дитині важко запам'ятовуватиме.

Я твердо переконаний, що про виховання пам'яті особливо треба піклуватися тоді, коли дитині ще не прийшов час заучувати, запам'ятовувати ні на уроках, ні удома. Дошкільні роки і навчання в початковій школі — прекрасний час для закладки фундаменту міцної пам'яті. Треба піклуватися про те, щоб важливі істини про явища і закономірності навколишнього світу були засвоєні дітьми без спеціального заучування і запам'ятовування, тобто в процесі безпосередніх спостережень.

Кожному з нас, напевно, доводилося розводити руками перед дивними явищами: дитина в початкових класах вчилася добре, а після початкової школи — відразу ж став вчитися погано. У чому справа, чому так буває? Одна з причин — відсутність в початковій школі спеціальної роботи, метою, що має, розвиток мислення, виховання розумових сил, закладку фундаменту запам'ятовування. У початковій школі треба закласти міцний фундамент пам'яті, а їм є знання, здобуті, придбані, засвоєні дитиною в процесі безпосереднього пізнання навколишнього світу під керівництвом вчителя.

42. ЩАДІТЬ І В ТОЙ ЖЕ ЧАС РОЗВИВАЙТЕ ПАМ'ЯТЬ ПІДЛІТКІВ, ХЛОПЦІВ І ДІВЧАТ

Зубріння завжди шкідливе, але особливо недопустима вона в підлітковому і юнацькому віці. У ці роки зубріння породжує інфантильність — ореб'ячиває дорослих людей, отупляє їх розумово, затримує формування здібностей і схильностей. Дітище зубріння, одне із зловісних її породжень — школяр. Це по суті перенесення в середу підлітків і хлопців тих методів і прийомів, які характерні для виховання малюків. Це приводить до інфантильності розуму у поєднанні із спробами опанувати серйозним науковим матеріалом. Це відрив знань від життєвої практики, обмеженість сфери інтелектуальної і суспільної діяльності.

Однією з головних причин цього великого зла є те, що підлітки, хлопці і дівчата таким же способом набувають знань, як і малюки: заучують по порції матеріал підручника з тим, щоб потім по порції ж «викласти» свої знання вчителю і отримати відмітку. Гіпертрофія довільного запам'ятовування попросту робить дурним людину.

Вигнати з школи школяра — одне з дуже важливих виховних завдань. Але як це зробити, якщо значна частина матеріалів середніх і старших класів вимагає саме довільного запам'ятовування — сядь і вивчи, інакше не знатимеш, не мудруватимеш тут особливо нічого.

А зробити це можна єдиним шляхом: встановити розумне співвідношення довільного і мимовільного запам'ятовування. Якщо кількість матеріалу, який треба запам'ятати учневі VIII класу, позначити через x , то в цей же час учень повинен осмислити, продумати у декілька разів більше матеріалу — $3x$. При цьому між матеріалом, який заучується, запам'ятовується навмисно, і матеріалом, який тільки осмислюється без спеціальної установки на запам'ятовування, повинен бути певний зв'язок — необов'язково пряма, безпосередня, але бажано, щоб що був зв'язок проблемна. Наприклад, по анатомії і фізіології вивчається нервова система людини. У цьому розділі багато абсолютно нового, майже все треба запам'ятати. Для того, щоб учення не перетворилося на зубріння, порадьте учням прочитати цікаві книги про людину — про всі системи людського організму, про нервову систему, про дослідження видатних учених. Багато що з того, що учні читатимуть без спеціальної установки на запам'ятовування, запам'ятається, але це абсолютно інше запам'ятовування — мимовільне, воно якісно відрізняється від навмисного запам'ятовування, заучування матеріалу підручника. Це запам'ятовування ґрунтується на живому інтересі, на мисленні, на захопленні — тут велику роль грає емоційний елемент пізнання. Мимовільне запам'ятовування — читання цікавих книг — сприяє тому, що у людини прокидається життя думки. Чим активніше життя думки, тим більше розвивається здатність довільної пам'яті зберігати і відтворювати значний об'єм матеріалу. Якщо чоловік осмислює матеріал у декілька разів більший, ніж треба завчити по підручнику, запам'ятовування матеріалу по підручнику (заучування) перестає бути зубрінням. Воно стає осмисленим читанням, розумовим аналізом. Багаторічний досвід переконав мене в тому, що якщо навмисне, довільне запам'ятовування засноване на мимовільному запам'ятовуванні, на читанні, думанні, в процесі роботи над підручником у підлітка з'являється багато питань. Чим більше він знає, тим більше у нього незрозумілого, і чим більше незрозумілого, тим легше вивчати уроки по підручнику.

Встановлення розумного співвідношення між мимовільним і довільним запам'ятовуванням залежить перш за все від вчителя. Вам, викладачеві основ науки, треба бути не просто передавачем знань. Треба бути володарем дум юнацтва. Вже у вашій розповіді, у викладі нового матеріалу повинна бути іскра, що запалює порох допитливості, допитливості, жадання знань. З уроку вашого підлітка повинен піти з твердим наміром прочитати книгу, про яку ви згадали побіжно. Він повинен мріяти про цю книгу, знайти її в що б те не стало.

Розвиток пам'яті підлітків, хлопців і дівчат залежить, таким чином, від загальної інтелектуальної культури учбово-виховного процесу в середніх і старших класах.

43. ВИХОВУЙТЕ У ДІТЕЙ ЛЮБОВ ДО МАЛЮВАННЯ

Пряме відношення до розвитку розумових сил що вчать має питання про те, який поставлено малювання в початковій школі, яке місце відводить йому вчитель в учбово-виховному процесі. Виховуючи дітей в початковій школі, я побачив в малюванні один із засобів, що розвивають творче мислення, уяву. Я твердо переконаний, що дитячий малюнок є необхідною сходинкою на шляху до логічного пізнання, не говорячи вже про те, що малювання допомагає розвивати естетичне бачення миру.

Спочатку я учив дітей малювати з натури. Ми малювали дерева, квіти, річку, тварин, комах, птахів. Який би простій не була композиція малюнка, в ній завжди відбивалися індивідуальні риси сприйняття, мислення, естетичної оцінки. Одного разу ми малювали конюшинове поле. Одні діти прагнули охопити всю квітучу ниву, хмари, синє небо, що співають жайворонки. У інших дітей я побачив квітучу стеблинку конюшини з бджолою, що опустилася на пелюстки. А у однієї дівчинки через важ лист — крильця джмеля, маленька пелюстка квітучої конюшини і сонце...

Декілька подорожей до першоджерела думки ми проводили спеціально для того, щоб сприйняття навколишнього світу було пронизане яскравими естетичними відчуттями. Ми малювали Уранішню і Вечірню зорю у ставка, нічне багаття на пасовищі в лузі, відліт птахів в теплі краї; весняна повінь. Я прийшов до радісного висновку: зображення того, що хвилює, захоплює, вражає, — це своєрідна естетична оцінка навколишнього світу. Коли дитина малює те, що утілює красу, переживання краси як би проситься в слово, будить образне мислення.

Поступово, крок за кроком я щепив дітям елементарні вміння по техніці малюнка; діти навчилися передавати світло і тінь, перспективу. Вже в I класі велике місце в дитячому малюванні зайняло творчість. Діти склали розповіді в малюнках, малювали казку. Малюнок став джерелом гри творчої уяви. Я переконався, що між грою уяви, що розвивається в процесі малювання, і мовою дитини є пряма, безпосередній зв'язок. Без перебільшення можна сказати, що малюнок «розв'язала мова», примусив говорити мовчазних, дуже сором'язливих хлоп'ят.

У II, III і IV класах діти стали включати малюнок в творчі письмові роботи — твори, складені за матеріалами спостережень над явищами природи і працею. Я відмітив, що в тих випадках, коли дитина не знаходить точних, емких слів для виразу своєї думки, він вдається до малюнка. Один хлопчик, прагнучи передати свій подив тими скарбами, які він побачив в «коморі» їжака, намалював ці скарби — яблука, картоплю, зелене листя буряка, різноколірне листя, опале з дерев.

Я прагнув до того, щоб малювання зайняло своє місце в духовному житті дитини. Коли ми їхали по Дніпру до Києва, хлопчики і дівчатка захоплювалися красою лузів, гір, лісів, далеких курганів в степу, всю цю красу прагнули відобразити, в лінійках і фарбах.

Без малювання я але представляю уроки географії, історії, літератури, природознавства. Ось я розповідаю про флору і фауну далекого континенту — Австралію. Не завжди є можливість принести на урок готові картинки, де б все було зображено. Тому багато рослин і тварин я швидко зображаю на дошці. Це не перериває нитки думки хлоп'ят і в той же час підтримує гру уяви. На уроках історії, розповідаючи, я одночасно малюю крейдою на дошці одяг людей, що жили багато років тому, знаряддя праці, зброю. Досвід переконав мене, що на уроці історії особливо в IV і V класах, дуже велику роль грає сюжетний малюнок, який народжується на дошці в процесі розповіді. Наприклад, розповідаючи про повстання Спартака, я зображаю на дошці табір повсталих на вершині гори. У малюнка, що народжується тут же, в процесі розповіді, є великі переваги перед готовою, навіть багатобарвною картиною. На уроках математики в молодших класах іноді доводиться малювати завдання — про це я вже розповідав вище.

44. ЯК ГОТУВАТИ ДІТЕЙ ДО ШВИДКОГО ПИСЬМА

Читання і лист — це два найнеобхідніших школяру інструменту учення і в той же час два віконця в навколишній світ. Без вміння нашвидку, швидко і свідомо читати, нашвидку, швидко, напівавтомат писати дитина залишається як би напівсліпою. Я бачу дуже важливе завдання в тому, щоб вже в третьому, а в четвертому класі вже напевно — учень писав довге слово не відриваючи пера від паперу, щоб він міг написати слово — (і навіть маленька пропозиція), відірвавши погляд від зошита. Напівавтоматизм процесу листа — виключно важлива умова письменності і взагалі свідомого засвоєння знань. Учень не повинен думати над тим, як писати ту або іншу букву, як її сполучати з іншими буквами — лише при цій умові він зможе думати над застосуванням граматичного правила, над сенсом того, що він пише. Поступовий збіглий лист виробляє напівавтоматизм і відносно граматичних правил: дитина вже не думає, як пишеться те або інше слово, тому що він багато раз писав його.

Все це — швидкість написання букв і слів, поступове придбання напівавтоматизму відносно орфограм, одночасне написання і осмислення — повинно йти поряд. Вироблення збіглого листа перш за все вимагає певної кількості тренувальних вправ малих м'язів руки. Багаторічний досвід переконує, що ці вправи повинні передувати листу. Я маю на увазі тонкі трудові рухи рук — і правою, і лівою. За рік до початку навчання в школі дітям треба давати такі види праці, як вирізування з картону і паперу ножиком (різцем) і ножицями, різьблення по дереву, плетіння, конструювання і виготовлення маленьких моделей з дерева. Тонкі трудові рухи виробляють необхідна відповідність і ритм руху пальців, формують їх чуйність, відчуття мініатюрного малюнка, яким по суті і є буква.

Треба прагнути до того, щоб трудові рухи маленьких дітей були естетичною творчістю. Хай в тому виробі, який виготовляє дитина, повторюються круглі, овальні, хвилясті лінії, хай з малих років дитина звекає до тонких, плавних зусиль, що вимагають великої «чуйності інструменту».

Досвід переконує, що якщо дитина виконала достатню кількість тонких трудових рухів, він вже значною мірою підготовлений до збіглого листа. Необхідна, звичайно, і система письмових вправ.

45. ВЧІТЬ ДІТЕЙ ПРАЦЮВАТИ І ПРАВОЮ, І ЛІВОЮ РУКОЮ

Історичний процес розвитку людини привів до того, що найбільш розумні трудові операції, пов'язані з думкою, несуть думку на кінчиках пальців, виконуються правою рукою. Ліва рука під час творчих трудових процесів грає допоміжну роль. Правою рукою ми тримаємо інструмент, в правій руці у нас — ручка і олівець, права рука художника створює безсмертні творіння живописи.

Правої руки людині достатньо для того, щоб піднятися на ті вершини інтелектуальної культури, яких він досяг. Але трудова майстерність, мистецтво праці, розумовий розвиток окремих осіб удосконалювалася б незрівнянно швидше, якби якнайтонші трудові рухи, засвоєні у всіх людей тільки правою рукою, були б і надбанням лівої руки. Йдеться тут не тільки про ще одну передумову трудового виховання. Між рукою і мозком — багато, тисячі зв'язків, що діють двосторонньо, — рука розвиває мій, творить його мудрість; мозок розвиває руку, роблячи її розумним інструментом творчості, знаряддям і дзеркалом думки. Мій багаторічний досвід переконує, що якщо найтонші, найрозумніші трудові рухи стають надбанням не тільки правої, але і лівої руки, кількість цих зв'язків росте, від рук до мозку йде мудрий досвід, що виражає взаємодію і взаємовідношення предметів, речей, процесів, станів. Цей висновок досягнутий емпіричним шляхом, але він відображає реально існуючу закономірність: взаємодія, що зрозуміла, осмислене завдяки творчій трудовій діяльності обох рук, вносить нову якість до роботи думки: людина охоплює уявним поглядом ланцюг взаємозв'язаних явищ, бачить їх як єдине ціле.

Протягом семи років я учив дітей (з 7- до 14-річного віку) працювати обома руками. Діти навчилися володіти двома різцями, уміли правою і лівою руками вмонтовувати вузли складних моделей, працювали лівою і правою рукою на токарному верстаті по дереву. Я бачив, як з кожним роком в діяльності цих дітей розвивається творчий елемент. Характерною особливістю творчості цих дітей було народження нових задумів, винахідливість. Майстри трудитися обома руками як би бачили незрівнянно більше в тому ж явищі, яке розглядала людина, що уміла працювати тільки правою рукою. Обробляючи матеріал інструментом, мої майстри відрізнялися великою тонкістю, ніжністю, пластичністю трудового руху. Вони були закохані в свою розумну творчу працю.

46. ПОРАДИ ВЧИТЕЛЕВІ, ЩО ПРАЦЮЄ У ВЕЛИКІЙ ШКОЛІ

Вчителеві школи, де колектив складається з декількох десятків педагогів, незрівнянно легше удосконалювати свою майстерність, чим в маленькій школі. У великому колективі завжди є досвідчені педагоги. Але запозичення педагогічного досвіду — дуже складна справа, творчість.

Ви закінчили вуз, у вас — диплом вчителя, скажімо, початкових класів. Окрім вас, в школі, куди ви отримали призначення, працює шістнадцять вчителів початкових класів. Про одних з них говорять на засіданнях педагогічної ради як про кращих майстрів, інших ніде не згадують, третім час від часу указують на недоліки. Вам, новачкові на педагогічному терені, є чому повчитися майже у кожного педагога, що пропрацював в школі хоч би декілька років. Але, запозичуючи досвід, треба економити час. Важко було б дістатися до витоків майстерності, якби ви стали відвідувати уроки всіх педагогів по черзі.

Я б радив спочатку проглянути зошити всіх колег по роботі в початкових класах. Побачите красивий, чіткий, грамотний лист переважної більшості дітей — це вже прямий орієнтир: у даному класі можна повчитися багато чому. Учнівські зошити — дзеркало всієї виховної роботи. Підійть на урок до цього вчителя. Не тільки па урок листа. Зошити — це результат всього педагогічного процесу. Лист залежить і від того, як діти читають, що і скільки вони читають.

Зрозуміти якусь одну сторону педагогічного досвіду не можна без глибокого розуміння всього, що робить вчитель, того, як сприймають його дію діти. Вперше відвідавши урок досвідченого педагога лише для того, щоб зрозуміти, як він зумів навчити дітей добре писати, ви побачите багато такого, що, здавалося б, не пов'язано безпосередньо з об'єктом ваших спостережень. Не розгубіться в складних залежностях явищ. Спіткати досвід — це перш за все зрозуміти, що від чого залежить. Інакше ні осмислити, ні запозичувати чужий досвід неможливо. Адаже запозичення самого кращого досвіду — це не механічне перенесення окремих методів і прийомів в свою роботу, а перенесення ідеї. Щоб вчитися у кращих майстрів, треба в чомусь переконатися.

Ось ви побачили, що у вашого колеги, чії зошити привернули вашу увагу, учні чудово читають: швидко схоплюють очима слова і частини пропозицій, читаючи думають, а звідси і яскраве емоційно-інтонаційне забарвлення читання. Ви уважно придивляєтеся до методики читання, по нічого несподіваного і нового для себе не бачите. Відвідаєте ще один урок, потім — ще і ще. Зіставляєте все з своїми уроками. Ви робите все так само, але результат далеко не той же. Шукайте, наполегливо шукайте, від чого ж залежить прекрасний результат.

Ви розпитуєте учнів, прагнете дізнатися життя їх сім'ї, - і перед вами поступово відкривається залежність прекрасного читання що вчать від безлічі речей: п від інтелектуального життя сім'ї, і від того, які казки слухали малюки в дитинстві, і від системи позакласного читання, і від того, як піклується вчитель про співвідношення знань і практичних умінь. Ви приходите до висновку:

немає в педагогічній справі одного результату, який залежав би тільки від чогось одного: роби от так — і вийде обов'язково ось те-то. Кожен результат залежить від десятка, від сотні даних, іноді, здавалося б, дуже віддалених, безпосередньо не пов'язаних з предметом вивчення, спостереження, дослідження.

Осмислення досвіду вчителя майстра допомагає вам бачити, що від чого залежить у вашій власній практиці.

Вдосконалення педагогічної майстерності — це перш за все самоосвіта, особисті ваші зусилля, направлені на підвищення власної культури праці і в першу чергу культури мислення. Без індивідуальної думки, без допитливого погляду на власну працю немислима ніяка методична робота.

Чим більше ви вивчаєте і спостерігаєте досвід своїх старших колег, тим більше необхідні вам самоспостереження, самоаналіз, самовершенствование, самовиховання. На основі самоспостереження, самоаналізу у вас народжуватимуться власні педагогічні ідеї. Вивчаючи, наприклад, зв'язки тим часом, що робиться, і тим, що виходить в результаті, ви приходите до висновку: від зерна, посадженого в чудово оброблений ґрунт сьогодні, далеко не завжди можна чекати паростка, вже завтра. Те, що робиться сьогодні, у багатьох випадках можна оцінити лише через декілька років. Це одна з дуже важливих закономірностей педагогічної праці. Вона примушує завжди думати про перспективу.

47. ПОРАДИ ВЧИТЕЛЄВИ ОДНОКОМПЛЕКТНОЇ ШКОЛИ

Є і будуть ще тривалий час існувати школи з невеликою кількістю дітей — одно- і двокомплектні маленькі школи, де працюють два, а то і один вчитель.

Якщо ви працюєте в такій школі, вам нелегко буде створити і роками підтримувати навколо себе атмосферу багатого, багатогранного духовного життя. Адже це — найголовніше, без високої культури — загальною і педагогічною — можна опуститися, перетворивши свій віддалений населений пункт на ведмежий кут. Якщо так буває, то буває тільки але провині самого педагога. У самому глухому, далекому від центрів куточку може як-раво горіти вогник культури, думки, творчості — все це залежить тільки від вас. І всі ваші зусилля якраз і повинні бути спрямовані до того, щоб вогник цей горів все яскравіше. Від цього у вирішальній мірі залежать утворена, культура, знання ваших вихованців.

Багато що вам треба спеціально робити для того, щоб яскравий вогник культури і думки палав не згасаючи. У віддалених населених пунктах немає великої бібліотеки, а книга — найновіша — саме тут потрібна, як повітря.

Тому зробіть свою маленьку шкільну бібліотеку абонентом великої бібліотеки крупного культурного центру — наприклад, Державної бібліотеки СРСР ім. В. І. Леніна або Державної бібліотеки по народній освіті ім. До. Д. Ушинського. Читайте тижневик «Книжковий огляд», будь-яку необхідну книгу, що зацікавила вас, виписуйте на два-три тижні, читайте. Я знаю далекі хутори, де вчитель, що працює безвиїзно багато років, створює Народну бібліотеку, якою користуються колгоспники. Подумайте і ви про це, створіть при школі вогнище народної культури.

У однокомплектній школі виключно важливу роль грає класне читання дітей. Разом з громадськістю вам треба поклопотатися про те, щоб в шкільній бібліотеці було все необхідне для дитячого читання. Книги, що увійшли до золотого фонду світової літератури для дітей, повинні бути в кожній самій маленькій, найвіддаленішій школі. Це зробити не так важко — потрібні тільки любов до дітей і старанність. Я упевнений, що саме у віддаленій від центрів школі можна створити умови для того, щоб головним вогнищем духовної культури школярів було читання.

Треба поклопотатися про кінопроектор і фільмоскоп, своєчасно виписувати нові учбові кінофільми і діафільми.

Для вас, вчителі маленької, віддаленої школи, дуже важливо тримати постійний зв'язок з хорошою школою крупного села або міста. Раджу вам два-три рази на рік здійснювати 3—4-денні поїздки до своїх колег в цю школу. Вам треба побувати на уроках, поговорити з вчителями. Потрібно побачити своїми очима той результат, до якого прагне, про яке мріє кожен думаючий, творчо працюючий вчитель. На цей результат (знання, уміння, письмові роботи школярів) вам треба орієнтуватися при оцінці успішності своїх школярів. Попросите, якщо це можливо, одного з кращих педагогів — ваших колег — приїхати хоч би на два дні до вас і маленьку школу.

Нгиуп п м початку літа відправляйтеся з своїми вихованцями і ДІЛІРКуЮ екскурсію — хай вони подивляться життя міста, побувають на фабриці, заводі, в друкарні. Кожну поїздку використовуйте для збагачення шкільної бібліотеки і фільмотеки.

А літом не сидите в школі — їдьте у великі міста. Сплануйте ці поїздки так, щоб за роки своєї роботи у віддаленій школі ви побували в Москві, Ленінграді, в інших великих культурних центрах. Час перебування в містах повинен бути дуже насичено: треба побувати в театрі, в концертних залах, побачити майстерність кращих артистів нашої країни. І — ще раз повторюю — не забувайте про книги.

Раджу вам також зробити декілька туристичних подорожей — побачити Урал, Сибір, Алтай, Середню Азію, Кавказ, російська Північ — Архангельська і Новгородська області. Чим більше у вас про що розповість, тим багатше ваша скарбниця методичних засобів дії на школярів.

48. ЯКІ ПЛАНИ ПИСАТИ ВЧИТЕЛЄВИ

Це питання буває дуже гострими — учителів іноді завантажують непотрібною писаниною. Але буває і так, що в запалі критики «бюрократичної писанини» окремі педагоги приходять до висновку: не треба писати ніяких планів.

І те і інше неправильне. Писати треба те, що допомагає роботі.

Для вчителя початкових класів дуже важливо скласти перспективний план, розрахований на декілька років. Що входить в такий план? Покажу це на досвіді своєї роботи.

1. Список художніх творів, які діти повинні прочитати за роки навчання в початковій школі. Цей пункт плану стане реальністю, звичайно, тільки тоді, коли в шкільній бібліотеці будуть необхідні дитячі книги.

2. Музичні твори, які діти прослуховуватимуть в школі (бажано, щоб в школі була музична кімната).

3. Твори живописи, по яких будуть проведені бесіди.

4. Тексти — уривки з художніх творів, які треба завчити напам'ять.

5. Орфографічний мінімум — тобто словник орфограм, написання яких в початковій школі повинне бути тверде, назавжди збережене в пам'яті

6. Список науково-популярних книг і брошур, читання яких сприяє розширенню кругозору школярів. Особливо треба виділити книги і брошури, призначені для трудових дітей — дітей з пониженою рухливістю розумових процесів.

7. Тематика уроків мислення — подорожей до джерел думки і рідної мови.

8. Тематика творів, які діти напишуть за роки навчання в початкових класах.

9. Зразковий перелік наочної допомоги, яка зробить вчитель і діти.

10. Екскурсії, які будуть проведені в початковій школі. Такий же перспективний план я раджу складати і викладачам предметів в середніх і старших класах. Зважає, звичайно, на специфіку предмету. Наприклад, викладач біології включає в перспективний план систему спостережень в природі з метою формування у учнів необхідних уявлень. Викладач географії включає термінологію, обов'язкову для запам'ятовування. Вчитель фізики передбачає в своєму плані спостереження праці в промисловості і сільському господарстві.

Перспективний план — це дуже важливий орієнтир, по якому вчитель щорічно, читаючи і продумавши програму, як би перевіряє сам себе — що вже зроблене і що потрібно зробити. По виконанню перспективного плану можна судити про якість знань учнів.

Кожному вчителю треба також складати тематичний або поурочний план. Тематичний план складається за програмою на декілька уроків, виділених на дану тему. Допустиме тематичне планування тільки на невелику тему (2—5 уроків). У тематичному плані записується, що і як вивчатиметься на уроці. Тут треба застерегти від просторового письмового викладу лекції, розповіді. Знання, які вчитель дає учням, повинні бути у нього в голові, і докладні записи не потрібні. Тематичний план — це дидактичне передбачення і обґрунтування, а не розгорнений конспект. У план треба записувати те, що є творчою обробкою матеріалу, наприклад, питання, на які діти відповідатимуть під час перевірки домашніх завдань, види самостійної роботи під час вивчення нового матеріалу. Тексти завдань і вправ, як правило, в план не включаються (у вчителя вони зазвичай виписані на спеціальних картках або в зошитах).

У зошиті, де пишуться тематичні плани, необхідно відвести чисте місце (поле) — для того, щоб у разі непередбачених відхилень від наміченого шляху внести до плану відповідні зміни.

Деякі вчителі вважають за краще тематичному плану поурочний. Тему вони продумують, роблять попередні позначки, але планують тільки на один урок. Кожен може робити так, як знайде найбільш зручним для себе. Головне — орієнтуватися на перспективний план, не забувати про кінцеву мету, час від часу продумувати програму і пояснювальну записку до неї, зіставляти її з перспективним планом.

Педагог, що працює класним керівником, складає план виховної роботи. Про цей план мова йтиме далі — в радах, присвячених питанням виховання.

49. ПОРАДИ ЩОДО ЩОДЕННИКА ВЧИТЕЛЯ

Я раджу кожному вчителю вести педагогічний щоденник. Це не офіційний документ, до якого ставляться якісь формальні вимоги. Щоденник — особисті записи, замітки. Вони можуть пригодиться в нагоді в повсякденній роботі. У них — джерело роздумів, творчості. Щоденник, який ведеться десять, двадцять, а то і тридцять років — це величезна цінність. Адже у кожного думаючого педагога є своя система, своя педагогічна культура. Скільки дорогоцінних перлин педагогічної мудрості пропадає тоді, коли вчитель-майстер, вчитель-творець, завершивши своє творче життя, відносить з собою в могилу все, що він спіткав за роки праці і пошуків. Щоденники педагогів я б зберігав в педагогічних музеях і в науково-дослідних інститутах як безцінні скарби.

Тридцять два роки я веду свій щоденник. У перший день педагогічної праці, коли я переступив поріг школи як вчитель початкових класів, я задумався ось над чим. У селі у нас працював фельдшер, якого всі вважали диваком. І ось я побачив, як цей дивак, вимірюючи зростання і вагу дітей, що поступають в перший клас, ретельно записує всі дані. Ми розговорилися, я проглянув його записи, мене здивувало, що він веде свій облік ось вже двадцять сім років.

— Для чого вам ці записи? — запитав я.

— А це дуже цікава справа, - відповів фельдшер. —

Дивитися, за двадцять сім років зростання хлоп'ят збільшилося на чотири з половиною сантиметри. Ех, прожити б ще років тридцять...

Тоді ще ніхто і не думав про акселерацію. На початку війни фельдшер важко захворів. Він передав мені свої записи. А я з першого ж дня роботи в школі теж став записувати дані про зростання і вагу дітей, про їх розумовий розвиток. Тепер в моєму розпорядженні цінні, на мій погляд, зведення про розвиток дітей в одному і тому ж селі за 59 років...

32 року підряд в перші тижні навчання я записую дані про кругозір і представлення малюків. Діти відповідають на одні і ті ж питання.

Порахуй від одного до ста... Назви відомі тобі рослини, тварин, птахів... Назви машини і розкажи, де і для чого вони застосовуються...

Відповіді на ці питання представляють, здається, теж велику цінність. Цікаво, що в 1935 році з 35 першокласників тільки один міг вважати до ста і п'ять чоловік до двадцяти (тоді в перший клас поступали 8-річні діти). У 1966 році з 36 першокласників 24 могли вважати до ста, інші 12 — до 20, 30, 40 (семирічні діти). З кожним роком у дітей все більше знань про машини і технологічні процеси. Але, на жаль, з кожним роком діти все менше знають про рослини, тварин, птахів.

У 1935 році все 35 дітей бачили уранішню зорю літом, могли описати схід сонця. У 1966 році з 36 чоловік бачили уранішню зорю і схід сонця в червні тільки 7 першокласників.

Я записую в свій щоденник, які книги є в домашніх бібліотеках школярів, яка освіта у батьків, скільки часу приділяють мати і батько вихованню дітей. Порівняння цих матеріалів теж представляє великий інтерес.

Значне місце в щоденнику належить записам про важких дітей. Я вважаю дуже важливим помітити якнайтонші відтінки в їх поведінці, в розумовій праці на уроках і удома. Записані і осмислені спостереження дуже допомагають вчителю в його роботі. Так, враховуючи відносну обмеженість інтелектуального кругозору дітей із сповільненою рухливістю розумових процесів, я прийшов до ряду висновків про те, яку науково-популярну літературу і як повинні читати ці діти.

Щоденник допомагає зосередити думку, направити розумові зусилля на щось одне. У своєму щоденнику я відвів декілька сторінок спеціально для запису думок про міцність знань. Вивчення, зіставлення, аналіз цих записів показують залежність міцності знань від численних передумов і умов. Щоденник учить роздумувати.

50. ПРО ВИХОВАННЯ СВОЇХ ДІТЕЙ

Треба уникати парадоксального явища, що має, на жаль, місце в житті: вчителю, що виховує чужих дітей, немає часу для виховання своїх дітей. Я б хотів порадити вчителю-батьку, вчительці-матері:

Не забувайте, що удома ви для своїх дітей не вчитель, класний керівник, а перш за все батько, мати. Не перетворюйте сім'ю в мініатюрну школу, по можливості робіть все, щоб атмосфера школи залишалася за порогом вашого будинку, щоб ви і ваші діти були просто хорошою сім'єю.

Виховання — це не якісь спеціально, штучно організовані «заходи», це, перш за все спосіб життя. У руках педагога — сильний і в той же час небезпечний, такий, що вимагає великої мудрості і обачності інструмент — влада над людиною. Мудро і осмислено користуючись цим інструментом в школі, не переносите його в свій будинок. Багато свої звички, традиційні вчительські прийоми треба залишати в стінах школи. Уникайте «педагогизації» своїх дітей — дуже погано, коли діти ваші обізнані про всі деталі педагогічної професії, знають, що і до чого, що правильно і що неправильно, що вчитель має право робити, і що не має. Абсолютно недопустимі у присутності ваших дітей безсторонні характеристики окремих учнів, педагогів. Діти вчителів, що наслухалися таких розмов, стають зарозумілими, у них народжується думка про якусь перевагу перед іншими школярами. Нерідко вони грублять вчителям, а потім і власному батьку і матері, і ви, батьки, будучи досвідченими, мудрими педагогами, можете втратити владу над власною дитиною. Ніколи і абсолютно нічим не виділяйте власних дітей з середовища інших школярів.

Якщо є можливість, визначте свою дитину в клас, де викладаєте не ви, а ваші колеги. Так буде краще: ви будете незрівнянно ближчі до свого сина, до своєї дочки як батько, як мати.

Хоча виховує кожен крок в нашому житті, але все таки необхідний час спеціально для виховання. Знайдіть час щоденно поговорити, почитати з своєю дитиною, побути з ним серед природи. Особливо важливо це для батька.

Не приносите з школи додому роздратування, нервозності, незадоволеності тією або іншою стороною педагогічного процесу, поведінкою школярів. Це дуже поганий приклад для ваших дітей. Якщо з малих років діти побачать, що школа заподіює батьку або матері одні неприємності, у них поступово складеться огида до педагогічної праці. Погані наслідки цього відчуття — не тільки те, що вашим дітям не захочеться стати вчителем. Це ще півбіді. Справа значно складніша: учень, що відчуває огиду до праці педагога, стає лицеміром і базікою.

У вас є прекрасні можливості виховати у своєї дитини любов до праці, книги, науки. По самій своїй природі праця педагога — зразок благородства. Хай ваш син, ваша дочка відчувають благородство вашої праці, ваших серцевих турбот про долю інших людей.

У вас — власна бібліотека. Як тільки ваш син став школярем, відведіть полицю для його бібліотеки. Вихуйте у нього любов до читання, пошана до скарбів культури.

51. ХТО І ЩО ВИХОВУЄ ДИТИНУ? ЩО У ВИХОВАННІ ЗАЛЕЖИТЬ ВІД ВАС, ПЕДАГОГА, І ЩО — ВІД ІНШИХ ВИХОВАТЕЛІВ?

Іноді дуже прямолінійні і категоричні твердження про якийсь єдино головний чинник виховання дезорієнтують молодого вчителя, тому що у виховному процесі все важливо, все має своє значення.

Дитини, якої ми почали виховувати, формувати я б порівняв з глибою мармуром, до якої одночасно пришли з своїми різцями декілька скульпторів і задалися метою створити скульптуру, одухотворити її, утілити в ній людський ідеал. Хто ж ці скульптори, скільки їх?

В процесі виховання людської особи беруть участь багато сил і серед них. По-перше, сім'я, а в сім'ї найбільш тонкий і мудрий творець — мати; по-друге, особа педагога зі всіма його духовними багатствами і цінностями, з мудрістю, знаннями, уміннями, захопленнями, життєвим досвідом, інтелектуальними, естетичними, творчими

потребами, інтересами, прагненнями; по-третє, колектив (дитячий, підлітковий, юнацький) зі всією його могутньою силою виховної дії на кожну особу; по-четверте, сама особа вихованця (самовиховання); по-п'яте, духовне життя вихованця в світі інтелектуальних, естетичних і моральних цінностей — я маю на увазі перш за все книгу; по-шосте, абсолютно непередбачені творці (підліток, з яким ваш вихованець подружив на вулиці; родич або близький знайомий, що прийшов на тиждень в гості і що полонив маленьку людину на все життя радіотехнікою або мрією про зор'яні світи).

Якби всі ці скульптори-вихователі завжди діяли як добре злагоджений симфонічний оркестр, як легко вирішувалися б багато проблем, із-за яких часто схищуються і ламаються педагогічні мечі і списи.

Але у кожного скульптора свій характер, свій почерк, свої достоїнства (а іноді і недоліки). Буває, один скульптор проявляє схильність критично відноситися до майстерності і творчості іншого, прагне не тільки тонко пройти різцем по мармуровій цілині, але і грубо копірнути там, де тільки що вдало попрацював інший майстер. А потім настає момент, коли і мармур перестає бути «глибою», стає думаючою істотою, що пізнає не тільки мир навколо себе, але і самого себе, що пізнає не тільки розумом, але і серцем; настає момент, коли «глиба мармуру» виявляє бажання заглянути в дзеркало: нумо, що ви зробили, поважані майстри; бере наша напівстворена скульптура свій різець і, користуючись дзеркалом (тобто вдивляючись в навколишніх людей, захоплюючись одними, не помічаючи інших і обурюючись третіми), сама починає ліпити і навіть виправляти те, що зробили інші. Ось тут-то і розгораються пристрасті творчості: як метай, схищуються різці, летить мармурова крихта, іноді від благородного мармуру відвалюються цілі шматки...

Коли бачиш це схищування мечів-різців, чуєш дзвін металу і «суперечку» скульпторів-вихователів, думаєш: яка свята наївність ці твердження про головний і другорядний у вихованні! Як багато шкоди приносить ця свята наївність всій виховній справі! Якби мудрування щодо всемогутності того або іншого, окремо взятого, скульптора-вихователя не проникли в свідомість батьків, хіба ми стикалися б з такими твердженнями деяких з них: «Я віддав вам свого дитяти — виховуйте. На те ви і школа».

Ви переступили поріг школи, вирішили присвятити своє життя вихованню людини — будівельника нового, комуністичного суспільства. Пам'ятаєте, що ви не тільки живе сховище знань. Не тільки фахівець, який уміє передати інтелектуальні багатства людства молодому поколінню, запалити в його душі вогник допитливості, любові до знань. Ви — один з скульпторів, що створюють людину майбутнього. І скульптор особливий, не схожий на інших. Виховання — творіння Людини — це ваша професія. Суспільство на вас дивиться як на майстра-творця, від якого у величезній мірі залежить майбутнє нашої країни. Пам'ятаєте, що кожна ваша помилка може обернутися потворністю людської особи, боєм душі, стражданнями. Ви, творець людини, своєю майстерністю, умінням, мистецтвом повинні давати приклад іншим творцям. Для того, щоб людина, якої ми творимо в радянській школі, стала вінцем етичної, інтелектуальної, естетичної досконалості, необхідна узгодженість дій всіх скульпторів, що мають доступ до «мармурової глиби», необхідна гармонія творіння Людини. Хто ж повинен стати чуйним, мудрим, досвідченим, обережним і сміливим диригентом цієї гармонії? Педагог.

Ваше завдання — завдання вихователя — полягає в тому, щоб перш за все бачити важ ансамбль майстрів-скульпторів, чуйно сприймати гру кожного виконавця, уловлювати фальш. Іншими словами, вам треба розбиратися, що і від кого залежить в многотрудному процесі виховання. Необхідно бачити, що кожний з скульпторів-вихователів залишає в створюваному загальними творчими зусиллями людини. Треба пам'ятати, мій юний друг, що щонайменший дотик різця до благородного мармуру може залишити незгладимий слід на все життя. Вам треба знати, хто, коли і як торкався до вашого творіння. Для цього мало однієї любові до дитини — мало закохатися в своє творіння, як закохався міфічний скульптор Пігмаліон в створену своїми руками скульптуру Галатеї. Треба знати. Треба володіти умінням логічно аналізувати причини і наслідки.

Бути мудрим диригентом ансамблю майстрів-творців — це не означає скрупульозно розділяти обов'язки і відповідальність: ось за це відповідає сім'я, за це школа, за це — піонерська організація... Людська особа твориться не по частинах: вухо створив один, лоб — другою, ніс — третій і т.д. Такого в нашій складній і важкій справі не буває. Вам з перших же кроків роботи в школі доведеться часто говорити з родителями — і на зборах, і ще більше індивідуально. Ніколи не намагайтеся строго розділяти обов'язку: ось за це відповідаєте ви, сім'я, а за це ми — школа. За розумове виховання відповідає не тільки школа, дуже багато може і повинна зробити також сім'я, щоб наше загальне дітище було розумним, мудрим, таким, що тонко розуміє і глибоко відчуває. Пам'ятаєте, що до однієї і тієї ж точки твореної нами Галатеї іноді абсолютно по-різному торкаються різні сили. Ви тільки що учили свого вихованця бути чесним, берегти соціалістичну власність, а непередбачений «скульптор», про якого не маєте поняття ні ви, ні батьки, учить красти, одурювати. Мудрість і майстерність диригента процесу виховання полягає в тому, щоб не залишився непоміченим жоден дотик до вашого створення.

Знати причину — це означає знати все, - учив український філософ-педагог Г. Сковорода. Над цим повчанням треба задуматися, мій юний друг. Скільки в шкільному житті буває таких випадків, що, не розібравшись в причинах вчинку, педагог приходять до неправильного узагальнення! Адже буває так: повинна школа, а викликають батьків, переконують їх, що вони мало дивляться за дитиною, розпестили його і т.п.

Буває неймовірно важко розібратися в складному переплетенні добра і зла, а розбиратися треба, це святий обов'язок педагога. Ви, юний друг, вступаючи на благородну ниву народної освіти, - не тільки один з декількох майстрів-творців, що мають доступ в майстерню, де твориться нова, комуністична людина, - ви повинні бути вчителем інших майстрів. Ваша перевага в тому, що ви бачите свого вихованця при світлі педагогічної науки. Я не працював би жодного дня в школі, не писав би цієї книги, якби не вірив у великі можливості науки про виховання Людини. Ви повинні бути світочем науково-педагогічного знання, його світло повинне осявати роботу інших майстрів-скульпторів, що творять людину. Які у вас — вчителя, класного керівника — є можливості зробити вплив сім'ю? Як відбувається самовиховання особи і в чому тут полягає завдання педагога? Як виховує са-

ма особа педагога? У чому секрет величезної виховної сили колективу, за яких умов колектив є і при яких його немає? Який повинна виховувати людину книга? Як добитися того, щоб непередбачені вихователі робили на юну душу вплив в тому ж напрямі, що і школа? Мені здається, що ради з цих питань будуть корисні молодому педагогові.

52. ЯК ГОТУВАТИ МАТЕРІ І БАТЬКА ДО ШКІЛЬНО-СІМЕЙНОГО ВИХОВАННЯ ЇХ ДІТЕЙ

В наші дні немає, здається, важливішого завдання у сфері виховання людини комуністичного суспільства, чим вивчати матір і батька виховувати дітей. З практики своєї багаторічної роботи ми прийшли до висновку, що, не піклуючись про педагогічну культуру батьків, неможливо вирішити жодної задачі навчання і виховання. Батьківська педагогіка, тобто елементарний круг знань матері і батька про те, як істота, що народилася від людини, стає людиною, - це фундамент, основа всієї педагогічної теорії і практики. У кабінеті материнської педагогіки на видному місці у нас написані слова Н. І. Пирогова: «Хай жінки зрозуміють, що вони, залицявшись за колискою дитини, фундували ігри його дитинства, навчаючи його вуста лепетати, робляться головними архітекторами суспільства. Наріжний камінь кладеться їх руками». У цих словах виражена основна ідейна спрямованість всієї нашої роботи з батьками.

У нас є педагогічна школа для батьків, в ній відділення: дошкільне; батьків I—III класів, що вчаться; IV—VIII класів; IX—X класів. За три роки до того, як віддати своїх дітей в учення, мати і батько починають вчитися в педагогічній школі для батьків. Раз в дві неділі вони слухають лекції директора школи, заступника директора по учбово-виховній роботі, заступника по позакласній роботі, вчителя, який через три роки займатиметься з першим класом. Ось план роботи дошкільного відділення педагогічної школи за 1964—1967 роки (діти батьків, що навчаються в педагогічній школі, почали вчитися в I класі осінню 1967 року):

1. Фізичний і психічний розвиток дитини від 4 до 7 років.
2. Як попередити захворювання дитини.
3. Режим, живлення, фізичний гарт дитини.
4. У чому полягає розумове виховання дитини у віці від 4 до 7 років.
5. Турбота матері і батька про розвиток мови і розумових здібностей дитини.
6. Як попередити дитячі неврози.
7. Трудове виховання дитини у віці від 4 до 7 років.
8. Як виховувати пошану до старших.
9. Природа у вихованні дошкільника.
10. Розвиток потреб і інтересів дошкільників.
11. Пізнання дійсності і розвиток емоцій у дошкільника.
12. Як виховувати у дітей відчуття людини.
13. Краса у вихованні дитини від 4 до 7 років.
14. Творчість дитини у віці від 4 до 7 років.
15. Як попереджати безсердечність дітей.
16. Як навчити дитину стримувати свої бажання.
17. Турбота дитини про рослини і тварин як засіб виховання.
18. Гра, її роль в розумовому, етичному, емоційному і естетичному вихованні дитини дошкільного віку.
19. Мати — перший вихователь і вчитель дитини.
20. Сім'я — школа людських взаємин.
21. Батько і син.
22. Мати і дочка.
23. Психологічна готовність дитини до шкільного навчання.
24. Перші елементи моральної культури дитини.
25. Якою людиною ми уявляємо собі вашу дитину і яким його повинні представляти ви.
26. Яких помилок припускаються батьки у вихованні своїх дітей і як уникнути цих помилок.
27. Дідусь і бабуся — вихователі.
28. Чому і як учить дитину в дошкільні роки.
29. Як добитися, щоб в сім'ї панували доброта і згода.
30. Як виховувати дітей ласкавими.
31. Як бути взаємно поступливими.
32. Як стримувати свої емоційні пориви.
33. Як виховувати у дитини бажання бути хорошим.
34. Як запобігти дитячим капризам.
35. Що таке батьківська влада і як нею користуватися.
36. Як виховувати, не вдаючись до покарання.
37. Чого в покаранні більше — користі або шкоди.
38. Що можна і чого не можна вимагати від дітей.
39. Виховання дітей — найважливіший суспільний обов'язок батька і матері.

Оскільки вам, вчителів, доведеться готувати і читати лекції на такі теми, я хотів би дати декілька рад про цю нелегку справу. Учите батьків вихованню як найбагатороднішій, людянішій, піднесеній творчості, як виконанню високого громадського обов'язку. У нас є прекрасні класні керівники, що уміють через кожну лекцію і бесіду для батьків провести червоною ниткою ідею творіння людини, збудити у матері і батька відчуття гордості за те, що

вони створюють найпрекрасніше, найблагодніше на землі. Вони розкривають батьківську педагогіку як працю, науку, майстерність і творчість.

Ці класні керівники ніколи не будують лекцій і бесід в плані «опрацювання» батьків, що припускаються помилок і прорахунки у вихованні. Раджу і вам, мій юний друг, не робити цього. З життя окремих сімей ще бувають негативні явища, але якщо ви почнете «вивертати душі», виставляти на загальний огляд людську біду (а невміння виховувати — це перш за все біда), до вас приходитьимуть все менше і менше батьків, ви відштовхнете їх від школи і, що особливо небезпечно, вони на все махнуть рукою: що б я не робив — хорошим батьком не стану, у інших батьків діти хороші, моїм же призначено бути поганими. Ніколи не забувайте, що, починаючи говорити з батьками про їх дітей, ви як би примушуєте їх подивитися в дзеркало. Як же віднесеться до ваших слів чоловік, якщо ви скажете йому: дивитися, який ви потворний...

Ця рада жодною мірою не означає, що гострі кути у вихованні треба обходити і згладжувати. Навпаки, невдачі одних можуть бути уроком для інших. Немає нічого складнішого і противоречивее шкільний-сімейного виховання; воно насичено тисячами конфліктів, які треба розумно, уміло, тактовно, без крику і суєти вирішувати. Але про поганий треба говорити, не шельмуючи, не принижуючи при цьому людини. Найчастіше, коли доводиться на миру говорити про поганий, ми не називаємо прізвищ батьків, що допустили помилку, помилку.

Для глибоких роздумів про прорахунки і помилки, для відвертої цивільної розмови про виховання в конкретних умовах даної сім'ї є інша форма роботи — індивідуальна бесіда з батьками, особливо бесіда жінки-педагога з матір'ю і чоловіка-педагога з батьком. Немає двох сімей, в яких умови і передумови, що визначають загальну духовну і педагогічну культуру батьків, були б абсолютно однакові. Кожна сім'я має щось, властиве тільки їй. Тому індивідуальні бесіди з матір'ю і батьком — бесіди без дітей — входять органічною складовою частиною в роботу нашої педагогічної школи. Я спеціально підкреслив слова — бесіди без дітей. Не треба у жодному випадку посвячувати дітей в труднощі і засмучення, успіхи і помилки у вихованні — це, окрім шкоди, нічого не принесе. У хороших сім'ях добро і згода, взаємні пошана, любов і поступливість батьків є головною силою виховної дії, але діти і не підозрюють, що їх виховує якраз те, що в сім'ї все добре.

Нам вдалося добитися того, що в сім'ї діти-школярі проходять своєрідну материнську школу. Це нічим не замінима школа етичного, розумового, емоційного і естетичного виховання. Ніякий, навіть найідеальніший дитячий сад не може замінити материнської школи або заповнити те, що упущене матір'ю і батьком в найтоншій сфері духовного життя людини — у вихованні особи. Ми велику увагу приділяємо вихованню в материнській школі відчуття людини. І в лекції, присвяченій цій проблемі, і в індивідуальних бесідах з матерями і батьками ми на конкретних прикладах показуємо, як виховувати у дітей складну духовну здатність завжди відчувати, що ти живеш серед людей, що свої бажання треба уміти обмежувати, враховуючи інтереси інших людей. У нашій педагогічній школі для батьків дошкільників ми поступово виділяємо цей складний предмет — уміння жити серед людей.

Важко переоцінити важливість педагогічної культури матері. Наш педагогічний колектив твердо переконаний, що батьківська педагогіка — це перша сторінка комуністичної педагогіки. Піклуючись про те, щоб мати була тонкою, мудрою, духовно красивим, натхненним високими поняттями про моральну красу скульптором, ми кінець кінцем піклуємося про душевну тонкість і чуйність дитини, про те, щоб найпотаємніші куточки його серця відгукувалися на добро і красу.

53. ЯК ДОБИТИСЯ, ЩОБ СЛОВО ВИХОВАТЕЛЯ ДОХОДИЛО ДО СЕРЦЯ ВИХОВАНЦЯ

Ми прагнемо до того, щоб в материнській школі у дитини виховувалося тонке, ніжне, чуйне, чуйне серце. Щоб дитя пізнавало навколишній світ не тільки розумом, розумом, але і серцем. Щоб дитина близько приймала до серця і те, що хтось зламав вітку на дереві, і те, що маленьке пташеня випало з кубла і безпорадно борсається в траві, і те, що в саду з'явилося невідомо ким викинуте нічне кошеня. Ми не одну годину присвячуємо батькам, розповідаючи, як практично створити умови для такого самоврядування дитини, щоб він завжди, коли людині це необхідно, виразив своє співчуття, когось пошкодував, когось приголубив, когось захистив, про когось піклувався, у зв'язку з чимось похвилювався, про щось горював. Йдеться, мій юний друг, про найтонші різці майстрів-скульпторів — матері і батька, про майстерні їх рухи. Третину сторіччя пропрацювавши в школі, я переконався, що починати виховувати відчуття тільки тоді, коли дитина вже прийшла в школу, торкатися мені, педагогові, до незайманого ні матір'ю, ні батьком мармуру, - пізно. Якщо в сім'ї дитина не отримала емоційного виховання, він не може пізнавати мир і сприймати слово вихователя серцем. Йому буде доступним логічний сенс того, що він чує, читає, - емоційний же, душевний підтекст для нього виявиться недоступним.

Це одна з найбільш складних проблем шкільний-сімейного виховання. Чому нерідко буває так, що вже через декілька днів після початку шкільного життя дитина абсолютно не реагує на добре слово вчителя? Чому вчитель вимушений вдаватися до крику і стукоту кулаком по столу? Чому через місяць після початку учіння дитини вже ставлять в кут, карають, але і це не допомагає? Корінь зла — в невихованості відчуттів.

Якщо ви, мій юний друг, прагнете до того, щоб ваші майбутні вихованці чуйно прислухалися до кожного вашого слова, відчували слово — піклуйтеся про багатство емоційних відносин в сім'ї. Серцева самота так само небезпечно для моральності, як відсутність людського оточення для думки. Піклуйтеся про те, щоб дитина була з кимось зв'язаний узами взаємного боргу, взаємного ваблення, пошани, турботи. Моральність вашого майбутнього вихованця великою мірою залежить від того, чи віддає він кому-небудь частинку своєї душі або живе замкнено у власному світі, своїми вузькими турботами і своїми обмеженими інтересами. Індивідуалізм починається з невихованості відчуттів.

Побувайте в сім'ї свого майбутнього вихованця (за три роки можна побувати у кожної дитини хоч би два-три рази), відчуйте, що приносить дитині радість: тільки те, що дають йому старші, або ж і те, що він робить своїми власними маленькими силами для інших. Якщо єдиним джерелом його радості є споживання благ, створених батьком і матір'ю, це дуже погано; вихованець ваш прийде в школу безсердечним. Поговоріть з батьками — і з батьком, і з матір'ю, - подумайте спільно, як відкрити хлопчикові або дівчинці інші джерела радощі: посаджені ними дерево або кущ троянд в саду, маленький виноградник для людей, створені ними акваріум, бібліотека, куточок краси, в якому б відпочивали мати і батько. Знайте, що, піклуючись про це, ви ушляхетнюєте дитяче серце, готуєте ґрунт для етичного, розумового, естетичного, емоційного виховання в шкільні роки.

Піклуючись про виховання в дошкільні роки благородних відчуттів, не допускайте, щоб до дитини застосовувалися фізичні заходи дії. Немає нічого шкідливішого і зловісного, чим «сильні», вольові засоби. Ремінець і запотилничник, замість розумного, ласкавого, доброго слова — це іржава сокира замість крихкого, ніжнього, гострого різця скульптора. Фізичні покарання є насильством не тільки над тілом, але і над духом людини; ремінець робить бездушною не тільки спину, але і серце, відчуття. Той, хто звик удома до ремінця і запотилничника, в школі глухий до доброго слова. Я знаю дітей, яких прочуханка, биття зробило безсердечним і жорстоким. Тому, кого б'ють, самому хочеться бити; той, хто в дитинстві хоче бити, ставши дорослим, захоче убити — злочини, вбивства, насильство йдуть своїм корінням в дитинство. Я вже десять років читаю лекції в дошкільному відділенні педагогічної школи для батьків. Роки цієї дуже потрібної виховної роботи переконали мене в тому, що до свідомості і серця матері і батька дуже важливо донести наступну істину: маленьке зернятко, посіяне в людській душі в роки раннього дитинства, стає в зрілі роки могутнім деревом. Все залежить від того, яке зернятко посіяне і в який ґрунт. Я не мав би права носити імені народного вчителя, якби за три роки до вступу дитини до школи не зумів добитися, щоб його серце стало чуйним, ніжним, добрим, непримиренним до зла і неправди, щоб воно не тільки любило добро, але і ненавиділо зло.

Разом з тим, якщо ви хочете, щоб кожен ваш вихованець став справжньою людиною, навчите батьків виховувати дітей в праці з п'яти, з чотирьох років. З того часу, коли дитина вже тримає ложку в руках і сам несе її до рота, він повинен трудитися. Цьому учить мудра народна педагогіка, цій віковій мудрості ми слідуємо в своїй виховній роботі. Не бійтеся, як би не примусити дітей трудитися дуже рано. Хто боїться — «Ой, як рано!» — той в один прекрасний момент із засмученням переконується, що вже пізно. Ми вважаємо своїм святим обов'язком одухотворити матір і батька на те, щоб їх 5— 6-річні діти навесні посадили яблуню Матері, Виноград Матері, Яблуню Батька, Виноград Батька, Яблуню Бабусі, Виноград Бабусі, Яблуню Дідуса, Виноград Дідуса. Маленькі діти чудово справляються з цією роботою, якщо, звичайно, їм допомагають старші брати і сестри. Потім діти дбайливо заливаються за яблунями і кущами винограду, їх мрія — принести радість матері, батьку, дідусеві і бабусі — пригостити їх плодами.

Ось у всьому цьому і полягає, образно кажучи, емоційна оранка ґрунту під слово вчителя. Для того, хто до вступу до школи пережив ні з чим не порівнянне відчуття — приніс матерів плоди винограду, вирощені власними руками, слово мама звучить зовсім не так, як для того, хто знає тільки радість споживання. Знайте, мій юний друг, що лише тієї дитини, яка пізнала радість творіння, можна виховати ласкою, добром, виховати без крику, покарання.

У читача тут може виникнути сумнів: чи посилено все це вчителю? Чи може він справитися і з поточною роботою по вихованню школярів і з підготовкою до школи тих, кому зараз чотири, п'ять, шість років?

Я відповім ось що: у своїй роботі ми не робимо нічого, що не мало б практичної віддачі, тобто кінець кінцем не полегшувало б нашої многотрудної роботи. В тому і річ, що всі ці турботи про виховання дошкільників окупаються сторицею. Завдяки саме цим турботам нам легше працювати, ми не знаємо багатьох труднощів, які в інших школах, — мені це відомо — буквально не дають можливості організувати нормальний учбово-виховний процес. У нас немає таких труднощів як недисциплінованість школярів, небажання вчитися. Ми практично не знаємо покарань в тій формі, в якій вони в школах застосовуються. Витік цих успіхів — наша спільна робота з сім'єю. Вона грає виключно важливу роль. Ми не диктуємо сім'ї: робіть от так, беззаперечно виконуйте наші вимоги. Справа якраз в тому, що ми, як два що працюють поряд скульптора, маємо однакове уявлення про ідеал і діємо в одному напрямі. Адже в творінні людини виключно важливо, щоб у двох скульпторів не було протилежних позицій.

54. ЯК ДОБИТИСЯ, ЩОБ БАТЬКО І МАТИ ЯК ВИХОВАТЕЛІ ВИСТУПАЛИ В ЄДНОСТІ

Ми повинні піклуватися, щоб у матері і батька було єдине уявлення про той, кого вони разом з школою виховують, а звідси і про єдність їх вимог, перш за все — до самих собі. Добитися того, щоб батько і мати як вихователі виступали в єдності — це означає навчити мудрості материнської і батьківської любові, гармонії доброти і строгості, ласки і вимогливості. З великим тактом, не торкаючись до особистого, часто хворобливого, ми прагнемо запобігти помилкам батьків в цій найтоншій сфері духовного життя. Там, де немає мудрості батьківської педагогіки, любов матері і батька спотворює дітей. Ми на конкретних прикладах показуємо, яка велика шкода приносить дітям любов розчулення, любов деспотична, любов відкупу.

Любов розчулення — це найсумніше, що можна собі представити у відносинах батьків і дітей. Це інстинктивна, безрозсудна, іноді — напрошуються слова — куряча любов. Мати і батько радіють кожному кроку дитини, не замислюючись, який це крок і до чого він може привести. Дитина, виховувана у дусі розчулення, не знає, що в людському гуртожитку є поняття «можна», не «можна», «треба». Йому здається, що йому все можна. Він зростає капризною, нерідко хворобливою істотою, для якої щонайменша трудність в житті стає непосильною тяжкістю. Вихований у дусі розчулення — егоїст, як мовиться, до мозку кісток. Він не знає свого боргу перед батьками, не

уміє і не хоче трудитися, тому що не помічає людей і не відчуває серцем, що у тих, хто його оточує, і перш за все у матері, батька, дідуся, бабусі, є свої бажання, свої потреби, свій духовний світ. Йому здається, що він приносить радість, щастя батькам вже тим, що він живе на світі, існує.

Запобігти любові розчуження можна лише за умови, коли ви говорите одночасно і з матір'ю і з батьком. Йдеться про виховання батьківських відчуттів, а відчуття — дуже тонка річ. З метою виховання відчуттів молодих батьків ми, вчителі, запрошуємо матерів і батьків дошкільників — наших майбутніх учнів — не тільки на заняття педагогічної школи, але і на своєрідний практикум. У ті дні, коли учні молодших класів

(особливо I і II) виконують колективну суспільно корисну роботу, нам допомагають молоді батьки і матері. Разом з нами, керуючи працею, вони учать дітей управляти своїми бажаннями, підпорядковувати їх праці, дисципліні, волі колективу. Учуть дітей і завдяки цьому вчать самі як вихователі.

Застерігайте батьків ще від одного різновиду безрозсудної інстинктивної любові. Це любов деспотична. Грунт тут є суміш егоїзму і безкультурності деяких батьків. До своїх дітей вони відносяться, як до речей: мій стіл — де захочу, там і поставлю; моя дочка — що захочу, то і скажу, що прийде в голову — те і зажадаю. Я знав батька, який дійшов ось до чого: купив 15-річній дочці, учениці VIII класу, модні туфлі і хороше плаття. Туфлі наказав поставити поряд із столом, за яким дівчина готує уроки, плаття повісив тут же. І попередив: буде по всіх предметах до кінця чверті відмітки не нижче за четвірку — надягай плаття і туфлі. Буде хоч одна трійка — не торкайся до обновок.

Є ще, мій юний друг, в нашому суспільстві люди, що переживають задоволення від деспотичного захвату владою над іншою людиною. Знайте, що боротьба з цим явищем дуже важка і складна. І боротися з ним треба перш за все нам, педагогам.

Не допускайте виникнення хоч би в одній сім'ї обстановки дрібязкових причіпок, докорів, істеричних скарг і звинувачень — в такій атмосфері маленька людина робиться жорстоким, і це, на мій погляд, один з найстрашніших ударів по юному серцю. У лекціях, бесідах розповідайте, як дрібязковість перетворює добру людину на самодура, як самодурство виганяє те душевний рух, який в нормальних сім'ях є джерелом доброти, розумної стриманості і поступливості дітей. Це рух душі — ласка. Що не знає ласки в дитинстві стає грубим, безсердечним в роки отроцтва і ранньої юності.

Ви, напевно, чули тривожні роздуми батьків: був син маленькою дитиною — був добрим, згідливим, слухняним; підріс — став грубим, примхливим. Чому так відбувається? Як роз'яснити і що порадити батькам? Я тисячу разів переконавався, що причина цього явища — в невмінні користуватися батьківською владою. Ось тут особливо важливо говорити одночасно і з батьком, і з матір'ю — вельд батьківська влада — це і є поєднання мудрості, єдності волі, відчуттів, бажань матері і батька. Там, де немає злиття мудрості двох дорослих людей, гаряче закоханих в своє творіння, влада батьків перетворюється на свавілля. Якщо тільки дитина відчула, що мати і батько по-різному дивляться на поняття можна, не можна, треба — для нього найрозумніші речі здаються насильством, примушенням, знехтуванням його свободи; ось тоді батьку і матері і доводиться дивуватися: чому це дитини неможливо навчити жити без ляпанців і запотиличників, без ремінця і палиці? Та тому, що розумні, необхідні вимоги дитина усвідомлює і переживає як злу силу, переважну його волю.

Застерігайте ще проти одного різновиду безрозсудної батьківської любові — любові відкupu. Є батьки і матері, щиро переконані в тому, що, забезпечуючи всі матеріальні потреби дітей, вони виконують свій батьківський обов'язок. Дитина одягнена, озута, сита, здорова, у нього є всі підручники і наочна допомога — що ж вам ще треба? Матеріальними витратами, вважають такі батьки, можна зміряти батьківську любов. В даному випадку школа має справу з невеликим числом батьків, страждаючих етично-емоційною толстокожестю. По суті, вони не знають, що таке батьківська любов. Серед матерів, якщо вони пов'язані з дітьми узами повсякденної духовної спільності, таких майже немає. Етично-емоційна толстокожесть, бездушне відношення до своїх дітей — далеко не завжди результат низького рівня освіти батька. Це результат погляду на виховання дітей, як на щось абсолютне відособлене, відокремлене кам'яною стіною від суспільних обов'язків.

Попередження цього пороку вимагає того, щоб ради батькам, особливо батькам, про виховання їх дітей пролизувала червоною ниткою думку про громадський обов'язок батька і матері, про їх відповідальність за майбутнє своїх дітей.

Якщо в сім'ї, де батько розуміє свої обов'язки лише як забезпечення матеріальних потреб дітей, і мати не стала центром їх духовного життя, дітей оточує атмосфера духовної порожнечі, убогство. Вони живуть серед людей і не знають людей — ось що найнебезпечніше в таких сім'ях; дитячим серцям незнайомі і недоступні тонкі людські відчуття, перш за все ласка, співчутливість, співчуття, милосердя. Вони можуть вирости емоційно неосвіченими людьми. По відношенню до цих дітей виховний борг школи особливо великий: вони повинні пройти в стінах учбово-виховного закладу спеціальну школу виховання відчуттів. Це ціла проблема теоретичної і практичної педагогіки; на жаль, цього розділу в теорії виховання по суті немає: ніхто спеціально не досліджує того, як виховувати відчуття, особливо як виховувати дітей, емоційно етичний мир яких через сімейні обставини спустошений, знеособлений.

55. ЯКОЮ Ж ПОВИННА БУТИ ШКОЛА ВИХОВАННЯ ВІДЧУТТІВ

Все, про що тут йтиме мова, - це спільна робота педагога і батьків. І говорити ми будемо не тільки про виховання тих дітей, які в сім'ї позбавлені серцевого, дбайливого, душевного відношення батьків, а про етично-емоційне виховання всіх дітей.

Учити дитину бачити, розуміти, відчувати серцем людей, - це, мабуть, найбільш тонко запашна квітка в саду, ім'я якому — виховання відчуттів. Наша любов до дітей повинна бути такою, щоб у дитини прокидалася чуйність

серця до навколишнього світу, до всього, що створює чоловік, що служить людині, і, звичайно, перш за все до самої людини. Я твердо переконаний, що виховання людського благородства в дитячому серці починається з олюднення його відношення до людей, з одухотворення цього відношення чистим, піднесеним відчуттям пошани до людини і раніше всієї пошани до матері і батька.

Діти тільки що переступили поріг школи, стали учнями. У перші роки шкільного життя виняткове значення має зв'язок школи з батьками — підкреслюю — обома батьками, і з матір'ю, і з батьком. Індивідуальні бесіди вчителя, директора школи з матерями і батьками, роздуму, ради — це наша лабораторія виховання. Ми спільно думаємо, що повинна робити дитина, в чому повинна полягати його активна діяльність, щоб він відчував серцем, що живе серед людей.

Разом з батьками ми добиваємося того, щоб шкільні роки, особливо роки навчання в початкових класах, були школою ширості. Найцінніші уроки в цій школі — створення краси, турбота про красивий для людини. Все, що доставляє дитині естетичну насолоду, радість, задоволення, має чудодійну виховуючу силу. Діти створюють красу для сім'ї, для матері і батька, для інших людей.

Восени у нас проводиться Свято Рози. Це і сімейний, і шкільне свято. Перш за все сімейний. Діти не збираються всім колективом, немає тієї урочистості, в якій, на жаль, мало ширих, непідроблених дитячих відчуттів і багато штучного, не властивого природі дитини. Наші дитячі свята проводяться головним чином в сім'ї, але готує дітей до них школа.

Осіньне свято Рози — це день, в який кожна дитина садить на присадибній ділянці батьків декілька кущів троянд. Ми даємо дитині саджанці — візьми, посади, залищайся за ними, створи красу, принеси радість матері, батьку, бабусі, дідусеві.

Дитина садить троянди. Йому часто доводиться нагадувати: розпуши землю, полий, бережи рослину від морозу. Він не звик до турбот і повсякденної праці. До того, щоб праця стала для нього радістю, — ще далеко, ой, як далеко. Результат, про який говоримо ми дитині, — запашна квітка — в його уявленні — неймовірно далеке майбутнє. Дитина ще не вміє терпляче чекати і прагнути до мети — цьому його треба учити, і учити працею.

Але з'являється перший бутон, другий, третій. Бутони розкриваються, блищать на сонці яскраво-червоні, рожеві, сині, блакитні пелюстки. Вогники радості в дитячих очах в цю пору ні з чим не порівнянні. Це не та радість, яку переживає дитина, що отримала що-небудь в подарунок від батьків. Це не радість дозвілля, відпочинку, не радість передчуття задоволень поїздки на екскурсію. Це радість творіння добра для найдорожчих людей — матері, батька, дідуся, бабусі. І це добро ціпає, хвилює, радує дитяче серце якраз тому, що добро це — краса.

Для мене немає щастя більше, ніж бачити сяючі дитячі очі в ті миті, коли дитина зрізає квітку троянди і несе його матерів. Очі дитини натхненні в ці миті чистим саявом людяності. Вони осяяні глибокою внутрішньою радістю.

Це один з найпотрібніших, найзначніших уроків виховання відчуття. Дитина, що пережила першу радість творіння краси для людей, набуває нового бачення краси. У квітучих гілках яблуні, в дозріваючих кетягах винограду, в задумливих квітах хризантеми він бачить втілення праці, турбот, тривоги. У нього не підніметься рука зламати вітку, зірвати квітку просто так.

Зрозуміло, мій юний друг, я не ідеалізую красу в якомусь її абстрактному виразі, красу «саму по собі». Краса стає могутньою виховуючою силою лише тоді, коли вона натхненна високими ідеалами, комуністичною людяністю — любов'ю до людей праці і ненавистю, непримиренністю, нетерпимістю до класового ворога, до соціальної несправедливості, до пригноблення людини людиною.

Проходить перший рік шкільного життя, діти переходять в II клас, і ось ми з ними закладаємо Сад Подяки. Це — сад для людей, для людей похилого віку, які пропрацювали на землі сорок, п'ятдесят, шістдесят, сімдесят років, а є люди, що пропрацювали і вісімдесят, дев'яносто років. Для Саду Подяки ми беремо, як правило, ділянку покинутого, неродючого ґрунту, перетворюємо її на ґрунт високої родючості, висаджуємо виноград, яблуні, груші, сливи. Нелегкий це праця — буває, треба перенести десятки тонн родючого мула, щоб в землі прокинулося джерело життя. Але ця праця натхненна високою метою: ми приносимо радість людям. Радощі цієї праці ні з чим не порівнянні і не сопоставимі.

У Саду Подяки дозрівають перші плоди, діти запрошують в сад поважаних своїх односельців — дідовий своїх і прадідівський. У пошані до старості найяскравіше виявляється пошана до людини. Неповага, а тим більше байдужість до старості жорстоко мстить суспільству — безсердечністю, злом, душевною порожнечою, злочинністю.

Дорогою мій юний друг, направте свого вихованця по тій стежині етичного розвитку, де праця натхненна благородством, і ви побачите, що мить, коли він зірве плоди в Саду Подяки і піднесе людині, півстоліття що пропрацював на землі, — цю мить залишить незгладимий слід в його душі — він як би піднімається на першу вершину в своєму етичному розвитку.

Переживаючи безкорисливу радість творіння добра, дитина набуває дорогоцінного багатства душі: він відчуває серцем, коли і де товаришеві, другу, будь-якій людині, що живе поряд, треба допомогти. Дитина, що випробовує потребу робити добро, випробовує потребу в людині, — а про цю потребу писав Маркс як про найбільше духовне багатство вільної людини, — стає дуже гострозорим, сприйнятливим, чуйним до навколишнього світу, до людей, до вчинків, подій, взаємин між людьми. 56. ЩО РОБИТИ, ЩОБ ДІТЯМ ХОТІЛОСЯ ДОБРЕ ВЧИТИСЯ

Я твердо переконаний, що найсильнішим, наймогутнішим стимулом, спонукаючим дитину до свідомої, усидливої розумової праці, є олюднення його розумової праці, облагороджування його бажанням принести радість дорогим рідним людям — мамі, тату. Серцева, чуйна дитина відчуває зло там, де, здавалося б з першого погляду,

і немає поганого вчинку. «Я повинен вчитися добре, - сказав мені одного разу Коловши, учень IV класу, - у мамі хворе серце». Дитина відчуває, що якщо в його таблиці з'явиться погана відмітка, серце матері буде засмучене. Йому хочеться, щоб мати була спокійною. Він знає, що своєю працею може заспокоїти серце матері, не турбувати її.

Якщо ви хочете, щоб дитині хотілося добре вчитися і цим він прагнув приносити радість матері і батьку, бережіть, лелійте, розвивайте у нього відчуття гордості трудівника. Це означає, що дитина повинна бачити, переживати свої успіхи в ученні. Не допускайте, щоб дитя переживало безвихідну гіркоту відставання, якийсь свій неповноцінності. Оптимізм, віра дитини в свої сили — це та міцна нитка, яка зв'яже школу і сім'ю; це магніт, що притягає матір і батька до школи. Зруйновано оптимістичне світосприймання дитини — значить, між школою і сім'єю споруджена кам'яна стіна.

Для збереження цього вогника оптимізму дуже важливо, щоб мати і батько, образно кажучи, стояли у колиски дитячих знань, безпосередньо брали участь в навчанні дитини, раділи разом з ним його успіхам, близько до серця приймали його успіхи і засмучення. Материнська педагогіка — це не тільки виховання, але і навчання. За два роки до початку шкільного навчання у нас починається цілеспрямована, детально спланована спільна робота школи і батьків, що має на меті дати дітям елементарні знання грамоти і арифметики. Один раз (а за півроку до початку занять в школі — двічі) в тиждень майбутні учні приходять в школу. З дітьми займається педагог, який учить їх в початкових класах. Діти вивчають азбуку, вчать читати, вирішують завдання. Звичайно, одну годину в тиждень нічого не дав би, якби навчання не продовжувалося в сім'ї. На заняттях батьківської школи ми учимо матерів і батьків, дідусів і бабусь, як навчати дітей грамоті і арифметиці. Виробилися цікаві прийоми домашньої материнської дидактики. У їх основі — живий інтерес дитини до знань, до книги; поєднання гри з цілеспрямованою розумовою працею; постійне духовне спілкування дітей з батьками. Для навчання грамоті і арифметиці старші школярі виготовляють спеціальну наочну допомогу. Поступаючи в перший клас, наші діти уміють читати і вважати, це значною мірою полегшує подальше учення, робить цікавою розумову працю. Але справа не тільки в цьому. Підготовка до школи духовно зближує дітей і батьків. Мати і батько, приймаючи близько до серця успіхи і невдачі дитини, досягають тонку науку пошани дитячого бажання бути хорошим. Разом з тим дошкільне навчання застерігає батьків від неправильної думки про те, що якщо «добре натиснути», дитина вчитиметься на «5» і «4». Ми прагнемо до того, щоб батько і мати розуміли: оцінка успішності не виражає оцінку моральності. Порушення цього завдає глибоких травм дитині, іноді калічить його душу. Ототожнення оцінок по предметах і етичної зовнішності є результатом бездумної гонити за показником благополуччя, що здається, — цифрою. Ми вважаємо неприпустимими зводити все до прямолінійного висновку: гарні оцінки — хороша дитина; оцінки «не ті, що треба» — означає і учень «не дотяг до рівня». У цьому дивному, педагогічно безграмотному погляді зникає людина як гармонійна єдність багатобразних рис, якостей, здібностей, схильностей.

Цей погляд, на жаль, проник в багато сімей, в суспільне життя. Я не можу без обурення слухати і читати численні статті, в яких червоною ниткою проводиться ідея: трійка — це слабкі, нікчемні знання. Пора твердо сказати самим собі, поважані товариші педагоги: трійка — це характеристика абсолютно задовільних знань. До речі, якщо у всіх вчителів буде правильний погляд на ці речі, зникає очковирательство — незадовільні знання не оцінюватимуться трійкою, як це, на жаль, буває у багатьох випадках. І батьки не вимагатимуть від своїх дітей неможливого: адже не у всіх однакові здібності, одному легко вчитися на «5», «4», а для іншого і оцінка «3» — великий успіх. Особливо важливо це пам'ятати зараз, коли ми стоїмо на порозі здійснення загальної середньої освіти.

57. ЯК ЗАГЛИБЛЮВАТИ ВИХОВНУ РОБОТУ З БАТЬКАМИ ПО МІРІ ЗРОСТАННЯ І РОЗВИТКУ ДИТИНИ

Ряд педагогічних ідей ми проводимо червоною ниткою через всю роботу школи з батьками. Особливо велике значення ми надаємо ідеї єдності духовного життя сім'ї і шкільного навчання дитини. Педагогічний колектив прагне переконати кремезній і батьків в тому, що в сім'ї повинен панувати дух пошани до науки, культури, книги. Спільно з сім'єю ми проводимо Свята Книги. Їх сенс полягає в тому, що батько і мати набувають для домашньої бібліотеки художньої літератури. Про книгу в сім'ї і духовному житті сімейного колективу ми читаємо лекції у всіх відділеннях педагогічної школи для батьків, проводимо індивідуальні бесіди. Ми прагнемо до того, щоб у дитини виховувалися багатогранні духовні інтереси і потреби, серед яких на першому місці повинна стояти потреба в книзі. Нам вдалося досягти того, що година надвечір'я в багатьох сім'ях стала часом книги: діти і підлітки читають книги з власної домашньої або з шкільної бібліотеки.

У зв'язку з цим велику увагу ми приділяємо ще одній дуже важливій педагогічній ідеї — самовихованню дітей, підлітків, хлопців і дівчат, яке неможливе без сім'ї і без книги. Ми добиваємося того, щоб людина, що формується, уміла користуватися вільним часом, цінувати його, вдумливо наповнюючи діяльністю, необхідною для розвитку духовних потреб.

Ми розповідаємо матерям і батькам про те, як з перших кроків свідомого життя дитини в його душі повинні створюватися, відкладатися, закріплюватися риси громадянина. Коріння цивільної свідомості і цивільних відчуттів йде в дитинство; маленьке зернятко, закладене в душу дитини, дає могутню поросль, пускає глибоке коріння. Ми надаємо велике значення радам про те, як закладати ці цивільні зернятка, як зароджується цивільна свідомість. Дуже важливо, учимо ми батьків, щоб в сімейному колективі, а значить і в духовному житті дитини відбивалися суспільні інтереси. Виховуйте свідомість дитини так, щоб загальне благо, турбота про благо інших людей ставали глибоко особистою справою майбутнього громадянина; щоб мир його думок і відчуттів не був обмежений споживанням матеріальних і духовних цінностей. Тут знову доводиться нагадувати, що етичне об-

личчя людини великою мірою залежить від того, де джерела радості, яку він переживає в дитинстві. Життя представляє безліч можливостей для того, щоб маленька людина близько до серця прийняла те, що з першого погляду його не стосується. Допмагаючи батькам побачити, відчути серцем ці можливості, ми учимо їх вихованню як творчості. Ось на вулиці, проти вашого двору, росте чахла дерево, невідомо ким і коли посаджене. Якщо про нього не поклопотатися, воно загине. Відкрийте своєму синові-другокласникові ока на те, чого він до цих пір не бачить і не побачить ніколи, якщо не будити в його серці цивільних відчуттів. Хай залицяється за чахлим деревом, поливає його, оберігає від шкідників. Допоможіть йому посадити ще три дерева — хай він переживе перше відчуття гордості від того, що зробив щось для людей. І чим старше дитина, тим значніше повинні бути його справи, що є життєвою основою для цивільних відчуттів, тривоги, турбот.

У системі нашої роботи з батьками приділяється також велика увага проблемі соціальної зрілості підлітків і юнацтва. У цій, теж дуже тонкій і важко уловимій сфері духовного життя єдність зусиль школи і сім'ї має особливо велике значення. Без сім'ї тут нічого зробити неможливо, і розглядати соціальну зрілість поза материнською педагогікою — означало б даремно витрачати час. Найголовніший корінь соціальної зрілості підлітків і юнацтва — це трудовий внесок до бюджету сім'ї. Ми вважаємо абсолютно неприпустимими, що до закінчення школи хлопця і дівчини у багатьох випадках є лише споживачами матеріальних благ. Це основна причина інфантилізму деякої частини юнацтва. Піклуючись разом з сім'єю про соціальну зрілість середніх і старших класів, що вчать, ми добиваємося, щоб кожен хлопець, кожна дівчина брали участь в суспільному виробництві, посправжньому трудилися не у виховних цілях, які зазвичай ставить школа, а в цілях матеріальних — для створення матеріальних благ. Постанова саме цій — більш життєвій, практично необхідній меті перетворює працю із заняття, що має відтінок якоїсь школярської повинності, в справу самого життя. Чим менше відчувається в праці шкільного, точніше, школярського виховання, тим глибше його справжній виховний сенс. Завдяки єдності ідеалу школи і сім'ї, єдності вимог до трудового життя підлітків і юнацтва у нас стало традицією:

у період від 12 до 14 років підліток заробляє гроші, необхідні для придбання взуття і одягу на зимовий період;

у період від 14 до 17 років хлопця і дівчини заробляють на одяг і взуття на ваш рік;

підручники і навчальні посібники окупаються, як правило, працею школярів, починаючи з 10-річного віку.

Від того, як людина трудиться, що і з якою метою він робить, залежить те, як він мислить. Ні про які свідомі плани на майбутнє, ні про яку серйозну профорієнтацію не може бути і мови, якщо праця в шкільні роки є якимсь привіском до виховання. Ми не могли б навіть починати розмови з батьками про зрілість мислення їх дітей, про самостійність їх роботи над уроками, про цивільне відчуття відповідальності, про моральну готовність хлопців і дівчат до створення власної сім'ї, якби праця підлітків, хлопців і дівчат не була абсолютно серйозною, дорослою справою.

58. ЯК СПІЛЬНО З СІМ'ЄЮ КЕРУВАТИ ДИТЯЧОЮ ПРАЦЕЮ

Я ще раз підкреслюю виняткову важливість того, щоб дитяча, підліткова, юнацька праця включалася в економічне, матеріальне життя сім'ї, була в ній органічною необхідністю, щоб мати і батько розглядали його як святий борг дітей. Якщо цього немає, ніякі педагогічні хитрування школи не дадуть абсолютно ніяких результатів. Якщо дитяча праця сім'ї не потрібна, якщо батьки самі, буває і так, з шкіри лізуть, щоб полегшити життя дітей, звільнивши їх від праці, ніякі тижневі, двотижневі, місячні практикуми, організовані школою, не стануть для дітей працею, вони залишаться грою і лише грою — правда, докучливою і обтяжливою, від якої хочеться скоріше звільнитися. Виховну силу праця знаходить лише тоді, коли він стає економічною необхідністю. Якщо це є, тоді і все інше, як мовиться, прикладеться: і учення стає працею, і те, що батько захворів і не може працювати, викликає у підлітка сьогодення, дорослі роздуми.

У сільській школі дуже легко вирішувати організаційно-педагогічні питання дитячої праці. Так, повторюю, йдеться саме про дитячу працю. Справжнім трудівником і взагалі справжньою людиною істота, що народилася людиною, стає лише тоді, коли праця для нього не абстрактна педагогічна вправа, а справа, без якої нічого буде є, не в що буде одягнутися і взутися. Ми разом з батьками піклуємося про те, щоб знайти для дітей посильну і в той же час значну по своїй продуктивності роботу. 7—8-річні діти працюють разом з матерями і старшими сестрами і братами в шовківницьких ланках: заготовляють (срезювають) вітки шовковиці, приносять їх до стелажів, розкладають, прибирають сміття. 9—10-річні хлопчики і дівчатка, окрім роботи в шовківницьких ланках, відбирають насінні качани кукурудзи, готують насіння овочевих рослин, збирають і вносять до ґрунту на овочевих грядках місцеві добрива. 11—12-річні діти сушать сіно, збирають овочі і фрукти, пасуть овець і худобу.

Підлітки залицяються за худобою на тваринницьких фермах, силосують кормові культури, очищають насіння; окремі хлопчики 12—14-річного віку працюють на городніх тракторах. Хлопці і дівчата управляють різними сільськогосподарськими машинами, обробляють ґрунт, спускають міжряддя технічних і овочевих культур, сіють, прибирають урожай.

Може бути вам, мій юний друг, покажеться незвичайним раннє залучення дітей до справжньої продуктивної праці. Я знаю, що у окремих педагогів наша система трудового виховання викликає побоювання: чи є у дітей час для відпочинку, чи не переобтяжені вони? У нас цих побоювань немає. Ми не придумували цієї системи. Це вікові традиції народної педагогіки: діти допомагають трудитися батькам, батьки не можуть в своїй праці обійтися без дітей; як тільки дитина навчилася нести своєю рукою ложку від тарілки до рота, він працює — не для того, щоб поуправлятися в праці, а тому, що ніхто з людей, що оточують дитину, без зусиль не уявляє собі життя.

Народна педагогіка знає, що дитині посильно і що непосильно. Тому що в ній органічно поєднується життєва мудрість з материнською і батьківською любов'ю. Народна педагогіка не боїться того, що працю приносить втома, вона знає, що праця неможлива без поту і мозолів.

Народна педагогіка, що знає чарівну силу праці, відкрила перед нами нові джерела виховної мудрості, невідомі в книжковій педагогічній теорії. Ми переконалися, що тільки завдяки праці, в якій є і піт, і мозолі, і втома, людське серце стає чуйним, ніжним. Завдяки праці чоловік знаходить здатність пізнавати навколишній світ серцем. Дитина-трудівник, підліток-трудівник бачить людей зовсім не так, як той, хто не знає справжньої праці.

59. ЯК ПРАЦЕЮ УШЛЯХЕТНЮВАТИ СЕРЦЕ, ВИХОВУВАТИ ЛЮДЯНІСТЬ

Пам'ятаю маленьку дівчинку Зою. Обожаюючи дочечку, мати потурала всім її витребенькам. І ось мати стала хворіти. Це була тривала, така, що виснажує хворобу з тимчасовими поліпшенням здоров'я і несподіваними погіршеннями. III клас, в якому вчилася Зоя, збирався їхати в цікаву подорож по Дніпру — дні на п'ять. У школу прийшла мати Зої — порадитися, що треба приготувати дочці в дорогу. Мати відчувала себе дуже погано, але вона прагнула не помічати атак недуги. Мені насилу вдалося переконати матір, що їхати Зоє не можна: хіба можна залишити матір в такому стані? Я покликав дівчинку з уроку і сказав, що вона не поїде. Зоя розплакалася.

— Невже ти не бачиш в якому стані мама? — запитав Адже я. — вона важко хвора. Скільки сил стоїть їй здаватися здоровою — невже тебе це не турбує?

Дівчинка дивилася на мене з подивом.

— А звідки мені це знати? — байдужим тоном сказала Зоя. — Мати не говорить, хвора вона або здорова.

Дівчинка була явно незадоволена тим, що їй не можна поїхати з товаришами. Розум підказував їй, що не можна залишити матір, але серце нічого не говорило — ось в чому біда.

Не один рік довелося мені будити серце цієї маленької дівчинки. Першою моєю виховною турботою було те, що Зоя пережила гордість від праці для матері, для своїх товаришів-однокурсників. Побачивши в її очах сяйво цієї людської гордості, я міг сказати: ось тепер в цій істоті народжується людина.

Тепер Зоя стала дорослою людиною, матір'ю двох дітей. Старший син її — дошкільник, ми вже разом з матір'ю виховуємо його.

Школа виховує комуністичну людину. У суспільстві, яке ми створюємо, людина людині повинна бути іншому, товаришам, братом. Ці піднесені якості виховуються тільки тоді, коли людина віддає частинку своєї душі в ім'я щастя інших людей. Віддача духовного багатства — тільки це і є придбання духовного багатства. Людські відносини розкриваються найяскравіше в праці — коли один щось створює для іншого. Праця — поняття невичерпне, тому що воно — людське. Праця не тільки там, де чоловік сіє хліб або садить дерево. Найтонша, найскладніша праця — коли людина приходить до людини, бачить в його очах, читає між «рядків» його слів заклик про допомогу. Ця праця є вищим ступенем діяльності людського духу. Але щоб досягти вершини, необхідно пройти ступені первинні — працювати для матеріального добробуту сім'ї, створювати матеріальні цінності, необхідні для того, щоб людина їла, одягалася, жила в упорядкованому житті.

60. ЯК РАЗОМ З БАТЬКАМИ ВИХОВУВАТИ МАЙБУТНІХ МАТЕРІВ І БАТЬКІВ

Так, тільки разом з батьками. Людина, якої виховує школа, не тільки громадянин і трудівник, але і майбутній батько, майбутня мати, вихователь своїх дітей. Наш педагогічний колектив стурбований тим, щоб запобігти легковажному, несерйозному відношенню до шлюбу, любові, народження дітей, яке, на жаль, можна ще зустріти серед молоді. Свої турботи ми розділяємо з батьками. На заняттях педагогічної школи ми розповідаємо матерям і батькам про те, які завдання висуває перед ними життя в той період, коли їх діти наближаються до статевої зрілості. Ми прагнемо прийти до єдиних поглядів і переконань з матерями і батьками щодо того, як ушляхетнювати статевий інстинкт. Потім, коли діти стають хлопцями і дівчатами, ми проводимо з ними бесіди — учителя-мужчини і батьки — з хлопцями, вчительки-жінки і матері — з дівчатами. Багаторічна робота в школі переконала мене в тому, що це украй необхідна справа. Тут відбувається, можна сказати, найніжніший, найтонший, обережніший і в той же час необхідніший дотик до юнацьких сердець. Ми учимо хлопців і дівчат жити, учимо бути справжніми людьми. Цю місію можна довірити тільки найбільш чуйним і людяним педагогам.

— Немає якоїсь спеціальної «науки» любові, - вивчаємо ми і юнацтво, і батьків. — Є наука людяності, хто опанував нею, той готовий до благородних духовно-психологічних і морально-естетичних відносин, готовий до створення нової людини. Любов — це найстрогіший іспит людяності. Але перші екзамени з цього предмету чоловік здає в дитинстві і отрочстві, коли він віддає частинку своїх духовних сил іншим людям.

Я хочу порадити вам, мій юний друг: готуючи людину до наймудрішої творчості — створення людини, вихуйте його розум, волю і відчуття в їх нерозривному зв'язку і взаємоподчиненності. Розум і воля повинні бути в цій сфері духовного життя особливо пильною вартою відчуття — статевого ваблення. Не вірте затвердженням деяких письменників і публіцистів, що вважають, що відчуттю наказати не можна, людина мол не владний над своїми вабленнями. Це м'яке покривало, яким намагаються прикривати статево розбещеність і «свободу любові», проти якої так різко виступав В. І. Ленін.

Хлопців, що стоять на порозі життя, учите, мій юний друг, великим людським істинам: любов — це перш за все відповідальність за долю тієї людини, якої полюбив. Розпусник і негідник той, хто в любові шукає тільки насолоди. Любити — це означає перш за все віддавати, віддавати улюбленій істоті сили своєї душі, творити для улюбленої істоти щастя.

Хай на все життя запам'ятають ваші вихованці, що від характеру відносин чоловіка і жінки до браку, від того, наскільки переважає в цих відносинах духовно-психологічний, морально-естетичний елемент, залежить етична чистота всього їх життя.

Не бійтеся розповісти хлопцям і дівчатам про те, що таке сімейне життя, як переплітається в ній духовне і матеріальне. І хлопців, і дівчат ми застерігаємо від того, щоб відчуття не затулили розумних, тверезих думок про матеріальне благо майбутньої сім'ї. Старе прислів'я: з милим і в курені рай — в наші дні не виправдовується. Не рай, а одна мука, якщо немає найнеобхіднішого для життя. Перш ніж думати про створення сім'ї, опануйте спеціальністю, отримайте заробіток, станьте на власні ноги, - учимо ми хлопців і дівчат.

У вихованні велику роль грає слово. Але необхідна безліч умов, щоб слово-повчання про те, як жити, доходило до юних сердець. Ще раз треба повторити, що серцева чуйність до слова є тільки у того, хто трудиться, вкладаючи в свою працю бажання принести добро людям, хто вже пізнав радість творіння щастя для людей. Слово доходить до сокровенних куточків юнацьких сердець за тієї умови, коли до часу вступу до ранньої юності, вже в роки отрочтва, чоловік має значний етично-трудова досвід. Спочатку збудити серце, щоб воно пережило радість творіння добра для людей, а потім поводитися з схвильованим, натхненним словом — така логіка виховної дії педагога на юну душу. У цій дії активна духовна діяльність органічно зливається із словом. Таке злиття особливе важливо там, де йдеться про виховання майбутніх мужів і дружин, батьків і матерів. Злиття активної духовної діяльності вихованців і слова педагога в цій сфері людського життя починається найчистішим в світі струмочком, ім'я якому — пошана до жінки. Без спільної роботи школи і батьків цей струмочок швидко вичерпається, висохне, закриються джерела, що живлять його.

61. ЯК ВИХОВУВАТИ ПОШАНУ ДО ЖІНКИ — ДІВЧИНИ, МАТЕРІ

Умійте, мій юний друг, донести до сердець і розуму своїх вихованців ту істину, що з матері починається святе відчуття патріотизму. Умійте навчити своїх вихованців бачити життя, - а в житті безліч тих складних людських відносин, які прямо говорять юнацтву, іноді вопиють: не проходите мимо, втруťтеся в те, що ви бачите.

Морозний січневий день. Мої вихованці-восьмикласники ледве добралися в школу — скрізь сніжні замети. Зібралися в теплому шкільному коридорі, обтрушують сніг. Хтось пригадав: адже поряд з нашим будинком живе стара жінка — як вона зараз? Сніг-то йде другий день. Йдемо до неї, хіба можна спокійно сидіти в теплому класі і забути про те, що сніг засипає маленький будиночок, в якому живе людина? Можливо, жінці нікому і води подати.

Через сніжні замети насилу добралися до будиночка. Відкриваємо двері. У жінки жар. Що робити? Дзвонимо в лікарню.

Хворого треба доставити в лікарню. Колгосп дає машину, але вона і з двору не може виїхати. А жінка стогне, кидається в жарі. У юних очах спалахують вогники — таких я ще ніколи не бачив. Це і мужність, і готовність допомогти людині. Робимо носилки, закутуємо хворого в шубу. Беремося вшістьох, несемо. Шість чоловік несуть, а дванадцять попереду прокладають дорогу. Через кожні двісті метрів міняємося. Намічаємо: геть до того замету несуть одні, а далі інші. Очі засипає сніг, на дворі двадцятиградусний мороз, а ми, обливаючись потом, не відчуваємо ні холоду, ні втоми. До лікарні ми добралися п'ять годин: тільки у сутінках, нарешті, поклали хворого в ліжко.

Цього дня відбулося народження чоловіків. Чотирнадцятирічні підлітки піднялися на першу сходинку мужності. Цей день вони ніколи не забудуть. Ось тепер у них відкрилися серця, вони жадібно сприймуть моє слово про жінку, про матір, про дівчину, про красу і мужність. Декілька днів підряд збираємося ми з ними в тиху вечірню годину в кімнаті, яка називається у нас Кімнатою Думки, — і я відчуваю, що благородний вчинок перевернув душу, зорав поле під слово, яке в одних випадках є могутньою виховною силою, а в інших — пустий звук — одне і те ж слово, про одне і те ж... Щоб слово про жінку примусило частіше битися юнацькі серця, підніміть підлітків на першу сходинку мужності. Хай вони зроблять благородний вчинок в ім'я жінки.

Я говорю підліткам про жінку-матір: ніколи не забувай, син, що вона — творець життя. Вона дала тобі життя, вигодувала тебе, відкрила перед тобою красу миру і рідної мови, вклала в твоє серце перші поняття про добро і зло, чести і безчесті. Пам'ятаєте, сини, що у матері всі помисли, турботи і тривоги — про дітей, про їх долю. Добро в серцях і в справах дітей — це її щастя, зло — її горе. Кожна жінка — мати або майбутня мати. Вона по-своєму глибоко, по-своєму красиво переживає свою відповідальність за ваш рід людський. Материнство робить жінку красивою і мудрою. З того часу, як жінка стає матір'ю, її відчуття набувають високого, нікому, окрім неї, не доступний сенс.

62. ЯКИМИ ЯКОСТЯМИ ТРЕБА ВОЛОДІТИ ПЕДАГОГОВІ ЯК ВИХОВАТЕЛІВІ

Поки існує школа, непорушною істиною залишаться слова К.Д. Ушинського: «У вихованні все повинно ґрунтуватися на особі вихователя, тому що виховна сила виливається тільки з живого джерела людської особи. Ніякі статuti і програми, ніякий штучний організм закладу, як би хитро він не був придуманий, не може замінити особи в справі виховання... Без особистого безпосереднього впливу вихователя на вихованця дійсне виховання, проникаюче в характер, неможливе. Тільки особа може подіяти на розвиток і визначення особи, тільки характером можна утворити характер».

Життя переконує, що вихованець — дзеркало вихователя. Мистецтво і майстерність виховання полягає в тому, щоб уміти бачити себе в образі вихованця, в тій мислячій істоті, яку ми утворюємо з маленької дитини,

що відчуває, переживає. «Освічена людина — людина, в якій домінує образ людський», — ці чудові слова А. В. Луначарського примушують нас задуматися над дійсною роллю педагога. Освіта людини — це не тільки його знання, але і вся багатогранність його людського образу. Виховна сила особи педагога полягає в тому, залежить від того, наскільки органічно зливається в нім вчитель і вихователь. Якщо ми говоримо: школа виховує знаннями, то ця виховна сила знань криється перш за все в особі вчителя.

Адже залишити себе в наших вихованцях, мій юний друг, це не означає механічно перекласти знання з своєї голови в голови тих, кого ми учимо. Не можна ні на хвилину забувати, що, допомагаючи людині пізнавати навколишній світ, ми самі постаємо перед його розумом і серцем як найважливіший елемент навколишнього світу. Пізнаючи мир, людина не може не пізнавати і нас. Знання, які ми йому даємо, не є чимось невіддільним від людської особи. Вони злиті з світом людських відчуттів і переживань. У цьому злитті криється один з «секретів» того, що в учбово-виховній роботі є, здається, одним з самих важко вловимих моментів процесу формування людини — перетворення знань в переконання. Річ у тому, що відношення наших вихованців до знань, що набувають в школі, у величезній мірі залежить від того, як вихованці відносяться до вчителя — світоча знань. У закоханого в свій предмет педагога учні теж пронизуються відчуттями любові до знань, науки, книги. Слово вчителя несе в собі не тільки сенс, зміст предмету, але і емоційний відтінок думки; емоції, відчуття прокидаються у учнів тільки тоді, коли перед учнями чоловік, гаряче закоханий в науку.

Що ж таке закоханість в предмет? Які її витoki? Як виховувати любов'ю до науки? Це, на моє тверде переконання, перш за все невичерпність інтелектуального багатства педагога. По-справжньому любить свій предмет лише той педагог, який на уроці висловлює согу частку того, що знає. Чим багатше за знання педагога, тим яскравіше розкривається його особисте відношення до знань, науки, книги, розумової праці, інтелектуального життя. Це інтелектуальне багатство і є закоханістю вчителя в свій предмет, в науку, школу, педагогіку.

Вчитель, що любить свій предмет, володіє однією виключно цінною якістю. Він не тільки передає своїм вихованцям фактичні знання, але і будить у них думку про знання. До цього прагнуть всі викладачі, які прагнуть виховувати знаннями, любов'ю до предмету. Вплив своєї особи на учня вони бачать в тому, що людина залишає в іншій людині свою мудрість, ясність розуму, невикорінну спрагу і потребу знати. До майстерності виховної дії особи вихователя на колектив і особу вихованця можна прийти лише тоді, коли на уроці між обов'язковими знаннями і тим, що виходить за межі програми, як би перекидається місток, і вихователь веде свого вихованця по цьому містку. На елементарні знання, які даються учням на уроці, я дивлюся як на зернятко, з якого зростає могутня поросль думки, даючи рясний урожай — жадаю пізнання, прагнення бути розумніше, розвитее, духовно багатше. Якщо цього урожаю немає, учення перетворюється на зубріння, урок — в перевірку визубреного, ученя — в слухняний механізм, що заучує знання. Я вважаю, що педагог стає світочем знань — і тому вихователем — лише тоді, коли у вихованця з'являється бажання знати незрівнянно більше, ніж він дізнався на уроці, і це бажання стає одним з головних стимулів, спонукаючих вихованця до учення, до оволодіння знаннями.

Я прагну до того, щоб після уроку, де я кинув зернятко знань в добре зораний ґрунт, почалося багате інтелектуальне життя, в якому мої вихованці випливають з річки в океан знань. Я б не міг стати вихователем, і знання б не виховували, якби учення обмежувалося уроком, підручником, домашніми завданнями від такої-то сторінки до такої і т.д. Зернятко знань проростає і з'являється могутня поросль думки тоді, коли після уроків у вихованців спалахують численні вогники живої, допитливої думки.

Це перш за все індивідуальне читання, духовне збагачення в світі книг (до цього питання ми ще повернемося). Другим дуже важливим вогником думки, завдяки якому викладач стає вихователем, а учні — вихованцями, є кружок. На моє тверде переконання, без цього вогнища духовного життя і урок стає нудним, смутним перекладанням знань з голови вчителя в голову учня. Всі ми — і педагоги, і вихованці — мандрівники в океані наукових знань. Ми готуємо доповіді і повідомлення про новітні досягнення науки, анотуємо статті з наукових журналів.

Хочу порадити вам, мій юний друг: ваші знання, ваше жадання пізнання, пристрась до читання — це могутнє джерело виховної сили Вашої особи. Умійте підійти до цього джерела самі і підвести до нього своїх вихованців. Будьте господарем в своєму учбовому предметі. Хай шкільна програма і шкільний підручник будуть для вас такою ж елементарною справою, як азбука для людини, що відає тонкощами стилістики. Невпинно, завжди поповнюйте свої наукові знання. У вашій особистій бібліотеці по тій науці, основи якої ви викладаєте в школі, повинне бути багато книг. Так багато, щоб кожному своєму вихованцеві протягом чотирьох-п'яти років ви могли давати кожного місяця (а декому, можливо, і кожного тижня) нову книгу. Знаходьте, виховуйте своїх вихованців. Виховуйте споріднені вам юні душі — споріднені по захопленнях, інтересах, схильностях, здібностях. Хай в кожному класі будуть захоплені вашою областю знань вихованці. Хай у кожного педагога будуть свої вихованці: у словесника — свої, у історика — свої, свої у географа, біолога, математика.

Чим глибше закохані ваші вихованці в предмет, який ви викладаєте, тим кращий ви педагог, тим органічніше зливаються у вашій особі вихователь і викладач. Проблема виховання здібностей, схильностей, покликання не може бути вирішена практично без безпосереднього впливу особи педагога на особу вихованців. Здібності виховуються тільки здібностями, схильності — схильностями, покликання — покликаннями.

Тут, відволікаючись декілька убік, треба сказати, що хороші педагоги починаються за шкільною партою; вогник любові до професії педагога здатний запалити тільки людина, що любить дітей, володіє найбільшою педагогічною мудрістю — умінням постійно будити в юному серці бажання бути хорошим, бажання стати сьогодні краще, ніж вчора, відчуття пошани до самого собі.

Я уявляю собі ідеальною ту школу, в якій у кожного педагога є свої вихованці, — в такому сенсі, як тлумачить вище. Може виникнути питання: а не чи ослабить первинний і загальношкільний колектив те, що кожен педагог прагне створити для своїх вихованців в якійсь мірі відособлений інтелектуальний світ? Тут не тільки

немає ніякої небезпеки, але навпаки, якщо у кожного педагога є свої вихованці — люди, в яких він залишає сам себе, — тоді лише можливий справжній колектив як виховна сила.

63. КОЛЕКТИВ ЯК ЗНАРЯДДЯ ВИХОВАННЯ. ЯК СТВОРЮЄТЬСЯ КОЛЕКТИВ, НА ЧОМУ ВІН ТРИМАЄТЬСЯ

Колектив — дитячий, підлітковий, юнацький — дуже складна єдність. Це річка, що харчується тисячами струмочків. Колектив створюється поступово, поволі. Тридцять два роки я спостерігаю життя першокласників, не одне покоління маленьких дітей сам вивчав від I до IV класу — і у мене, думається, є право сказати, що протягом якогось періоду після того, як діти переступили шкільний поріг, в класі ще немає і бути не може того, що ми вкладаємо в поняття, кажучи про колектив. Колектив народжується поступово. І мені здаються найвними твердження, що головне, на чому тримається колектив, — це вимогливість і система організаційних залежностей. Вимогливість, відповідальність, підпорядкування і керівництво — дуже важливі підстави, на яких тримається колектив, але без інших, таких же важливих підстав колективу немає і бути не може. Марними виявляються на практиці надії деяких вихователів на те, що колектив буде створений, якщо вибрати з керівників, що вчать, розподілити обов'язки, поставити вимоги. Взагалі в такій виключно складній духовній спільності, як шкільний колектив, недопустима абсолютизація якогось одного елемента. Нетерпима універсалізація і категоричність: от так — тільки добре, а так — тільки погано. Колектив — це не щось з'являється невідомо звідки. Колектив — це творіння педагога. У колективі, як в краплі води, відбиваються виховні ідеали педагога, його світогляд.

Здається, колектив будується, образно кажучи, на декількох наріжних каменях: ідейна спільність; інтелектуальна спільність; емоційна спільність; організаційна спільність.

Формування колективу, закладка цих наріжних каменів залежить від вихователя. У одних випадках елементи колективу з'являються вже в перший рік шкільного життя хлоп'ят; у інших — пізніше. Стійкість, фортеця одного наріжного каменя залежить від міцності, стійкості інших. Зокрема, організаційна спільність — вимогливість, підпорядкування, керівництво, управління, система залежностей — залежить від ідейної, інтелектуальної і емоційної спільності в їх єдності. Тому не треба поспішати із створенням тієї або іншої структури організаційної залежності — керівництво і підпорядкування. Не сподівайтесь, що, якщо у вас в класі вибраний керівний учнівський орган, розподілені обов'язки — все піде саме по собі.

Створення колективу починається, здається, з ідейної єдності, на нього спирається той наріжний камінь, який називається єдністю організаційним. Я завжди починав формування колективу з того, щоб у дітей були єдині, загальні поняття, погляди, уявлення про добро і зло, іншими словами — про те, «що таке добре і що таке погано». Виключно важливо для закладки первинної підстави колективу, щоб діти прагнули робити добро, боролися за добро, затверджували добро своєю колективною діяльністю і в той же час бувальщини нетерпимі, непримиренні до зла, ненавиділи зло, боролися проти нього з тією рішучістю і вольовою силою, яка тільки доступна дітям. Вихователем дітей ви станете в тій мірі, в якій вам вдасться затвердити в їх думках і серцях поняття про красу добра, нетерпимість до зла. Я прагну до того, щоб кожна дитина зрозуміла і відчула, що бути справжнім борцем за добро можна тільки в колективі; колективна боротьба дає величезну радість, допомагає людині відчути свою силу, відчути свою красу, в товаристві сумісної боротьби чоловік пізнає іншу людину, у нього народжується найважливіша духовна потреба — потреба в іншій людині, в його підтримці, в тому, щоб допомогти йому. Перш, ніж володарювати над іншими (керувати), людині треба навчитися володарювати над собою, примушувати себе робити те, що велить власна совість, а щоб бути чуйним до голосу совісті, треба бути дуже чуйним до добра і зла; чуйність же ця отримується лише тоді, коли людина, хоча він маленький, але вже людина, і про це ніколи не можна забувати — вже має якийсь етичний досвід боротьби за добро, випробувала, пізнала радість такої боротьби, а вона пізнається на перших порах тільки в сумісному створенні чогось красивого, доброго — без цього нічого неможливо зробити.

Чим старше вихованець, тим значніше його боротьба за добро, проти зла. Наш педагогічний колектив вважає дуже важливим, щоб в роки дитинства і отрочтва кожна людина пройшла школу цієї колективної боротьби. Це перш за все праця, творення, затвердження добра власними руками. Немає нічого гіршого у вихованні колективу, чим «словесний ентузіазм», словесна нетерпимість до зла і... фактична бездіяльність. Адже зло в нашому житті — це перш за все лінь, недбайливість, байдуже відношення до соціалістичної власності, егоїзм, міщанка. Ми добиваємося того, щоб в роки дитинства, отрочтва і ранньої юності членів колективу об'єднували думки і переживання про створення матеріальних і духовних цінностей для людей. Виростити дубовий гай на землі, де навіть бур'яни не росли, перетворити мертвий, неродючий ґрунт на ґрунт високої родючості — така праця по-сильна тільки колективу, і в цьому його величезна виховуюча роль. Саме ця праця об'єднує людей єдиними переконаннями і єдиними відчуттями. Якраз в нім і закладаються такі наріжні камені колективу, як ідейна і емоційна спільність. Складаючи по крупинці свої сили, вихованці відчувають, усвідомлюють, що колектив — це могутня сила, і що тільки в колективі можна по-справжньому пізнати людську красу.

Умійте, мій юний друг, об'єднати своїх вихованців працею, в якій би яскраво виражалася ідея, — служіння людям, віддача сил в ім'я блага людей. Можливості для такої праці — навколо нас, на кожному кроці. Ось перед вашими вихованцями пустир — вони настільки звикли до нього, що не бачать, не помічають цього пустиря край дороги, перетвореного на звалище. Зробіть так, щоб вони побачили цей пустир, щоб їм захотілося створити тут маленький тінистий гай — місце відпочинку для подорожнього, що втомився від літньої спеки. Пам'ятаєте, що колективна праця на благо людей — це і є азбука справжнього ідейного виховання, в цій праці сходяться, змикаються ідейний і емоційний наріжні камені колективу. Але у жодному випадку не допускайте, щоб,

почавши що-небудь робити, ваші вихованці зупинилися на півдорозі, закинули почате. Це розбещує людину. Не допускайте також, щоб ваші вихованці тільки говорили: ось це погано і це погано, ось у інших людей краще, а у нас — погано, - і палець об палець не ударили для того, щоб зробити хороше. Порожніми словами не виховаш. Колектив народжується і міцніє в практичній діяльності, в боротьбі, в праці.

Одним з наріжних каменів колективу є інтелектуальна спільність. Це не означає, що всіх повинні захоплювати одні і ті ж конкретні інтереси в області пізнання. Навпаки, «секрет» успіху полягає в тому, щоб у членів колективу були різні інтереси і захоплення, щоб вони читали різні книги. Інтелектуальна єдність — це загальне прагнення до знань, дух пошани до наукової думки, книги, розумних, освічених людей. Я так уявляю собі справжню інтелектуальну спільність колективу, скажімо, VII або VIII класу, в якому 35 учнів: вісім чоловік захоплюються математикою, закохані у вчителі математики; для семи чоловік дороговказним вогником стала фізика, для восьми — література, для дев'яти — біологія, ґрунтознавство, рослинництво і т.д. Ось це і є справжня інтелектуальна спільність. Кожен має свою захопленість, у кожного — своя «живинка», кожен збагачує колектив чимось своїм. При такій різноманітності захоплень інтелектуальне життя колективу дуже багате. Зібравшись перед уроками, або дорогою додому після уроків, підлітки сперечаються, мріють про майбутньому науки і техніки, і ось що цікаво: вони говорять не тільки про програмний матеріал, не тільки про підручник, їх розуми хвилює і те, що не вивчається на уроках. Колектив живе прагненням до постійного збагачення знань, - ось що дуже важливе. Прагнення це цілком залежить від того, наскільки вдалося вчителям історії, географії, математики, фізики, біології, літератури стати вихователями, наскільки вдалося їм завоювати розуми і серця вихованців інтелектуальними багатствами своєї науки. Таке виховання колективу є перш за все розумною, тактовною боротьбою педагогів за душі вихованців. Це, по суті, створення в школі декількох вогнищ, центрів інтелектуального життя, кожен на чолі з розумним, захопленим своєю наукою педагогом. Кожний з цих центрів має і свою організаційну форму — у нас, наприклад, в школі — це науково-наочні кухлі, але можуть бути і інші організаційні форми.

64. ЯК КОЛЕКТИВ СТАЄ ЗАСОБОМ ВСЕСТОРОННЬОГО РОЗВИТКУ ОСОБИ

Людина — неделимое ціле (етичне, інтелектуальне, емоційне, естетичне, творче), і знайти форми розкриття, вирази, розвитку цього цілого тільки в одному колективі, через обмежені можливості організації відносин між членами цього колективу — завдання нездійсненне. Так, первинний колектив класу не може бути єдиною формою об'єднання, в рамках якого вирішувалися б завдання всестороннього розвитку особи. У одного вихованця інтерес до вивчення математики, інший захоплений біологією, третій — літературою, четвертий — технічною творчістю. У кожного, крім того, є ще одне або ще декілька захоплень: музика, малювання, різьблення по дереву і т.д. У міру наближення до зрілості у окремих вихованців схильність, що розвивається, вимагає своєї діяльності, абсолютно не схожої на діяльність інших. Всю цю складність і багатогранність інтересів, захоплень, діяльності неможливо вміщати в організаційні форми роботи первинного колективу. Вище вже йшлося про те, що якщо викладач стає вихователем, він неминує є центром колективу, в якому підлітків, хлопців, дівчат об'єднує спільність інтелектуальних інтересів. Науково-наочні кухлі — це одна з найнеобхідніших форм колективів, що забезпечують всесторонній розвиток особи." Їх можна створювати вже з VI—VII, що вчать, а в окремих школах — там, де ключем б'є багате інтелектуальне життя, можна включати в ці кухлі і п'ятикласників, четверокласників. Як правило, ці колективи повинні бути одновіковими. Це не виключає можливості спільної роботи в одному і тому ж науково-наочному кружку семикласника і восьмикласника, восьмикласника і дев'ятикласника.

Окрім інтересу до знань, науки, книги, у вихованців є і інші інтереси — трудові, творчі. Праця і творчість, зв'язана насилу, - дуже важлива сфера розвитку індивідуальних схильностей, здібностей, покликання. У нас в школі є кухлі трудової творчості — технічні, сільськогосподарські. Вони побудовані теж за віковим принципом, наприклад, є кружок юних механізаторів III—IV класів, юних механізаторів V—VI класів, юних радіотехніків VI—VII класів, юних садівників I—II класів, юних садівників III—IV класів, юних селекціонерів V—VII класів, юних механізаторів VIII—X класів і ін. У кожному кружку — від 8—10 до 15—20 учнів. Це дуже стійкі об'єднання. Є шкільні кухлі, що існують вже більше двадцяти років, — одні вихованці, пропрацювавши в кухлі 2—3 року, переходять в кружок школярів старшого віку, інші приходять їм на зміну. Трудова творчість — такий же сильний чинник, об'єднуючий вихованців, як і інтелектуальна спільність.

Як у науково-наочних, так і в кухлях трудової творчості є своя матеріальна база. Для наочних кружків — Кімната Думки (або Кімната Книги), де протікають найбільш багаті, найбільш наповнені годинник духовного життя вихованців, годинник спілкування з книгою, годинник того, що К. Маркс називав грою інтелектуальних сил¹¹. У кружків трудової творчості — це робочі кімнати, лабораторія і Кімната Справ — тут підлітки вирішують трудові задачі (конструкторські, монтажні). Керівники науково-наочних кружків — вчителі; керівники кружків трудової творчості — і вчителі, і учні старших класів. Це один з важливих моментів, що забезпечують принцип самодіяльності.

Є і кухлі іншого роду — художній самодіяльності, творчі для літератури, музичні, драматичні, художнього читання. Тут виявляються і розвиваються інтереси, що збагачують духовне життя особи не тільки в естетичному, але і в етичному, емоційному, інтелектуальному відношеннях. Тут відбувається — наш педагогічний колектив в цьому твердо переконаний — один з тих чуйних, ніжних дотиків до серця і розуму вихованців, без яких неможливе життя первинного колективу як духовної єдності. Нас дуже турбує, якщо вихованець не проявляє себе активно в одному з таких колективів.

Ці колективи ми називаємо колективами художньої культури. Нам здається, що таке найменування в найбільшій мірі виражає суть того, що відбувається в цих колективах. Кухлями художньої культури охоплені навіть найменші школярі. У нас є два кружки казки. У них по 15—20 дітей-першокласників. Керують кухлями учні старших класів. Діти приходять в Кімнату Казки, старші читають і розповідають цікаві казки. Малюки інсценізують окремі народні казки. Найцікавішою для дітей формою роботи є в цьому кружку складання нових казок.

Серед колективів художньої культури особливо велику цінність представляє для нас дитячий ляльковий театр. У нім беруть участь понад сорок вихованців початкових класів (цей колектив ділиться на три секції). Керують колективом учні старших класів — комсомольці.

65. ЯК ВИХОВУВАТИ УМІННЯ ПІДКОРЯТИСЯ І КЕРУВАТИ. ЯК ВИХОВУВАТИ У ДУСІ ВИСОКОЇ ВИМОГЛИВОСТІ

Якщо всесторонній розвиток вихованців відбувається в багатьох колективах (а я розповів ще далеко не про всіх), то створюється таке положення, що кожен старший школяр — стає керівником, вихователем; багато хто з піонерів теж набуває досвіду керівництва. При цьому керівництво виступає як величина похідна від діяльності. Воно як би зароджується в процесі діяльності. Частіше за всього керівника обирають тоді, коли він вже показав себе як майстер своєї справи. Такому керівникові діти охоче підкоряються, тому що в даному випадку підкорятися рівнозначно бажанню стати сьогодні краще, ніж був вчора. Підпорядкування і керівництво поза активною діяльністю, на яку надихає ваш колектив єдина мета, в школі неможливі. При цьому дуже важливо, щоб діяльність, якою ви виховуєте колектив у дусі високої вимогливості, мала яскраво виражений суспільний, цивільний сенс.

Підпорядкування — це перш за все наказ самому собі. Цей вольовий акт вимагає високої свідомості. У юнацькі, підліткові і тим більше в дитячі роки зрозуміти піднесену мету діяльності (а суспільна, цивільна мета — завжди піднесена) чоловік може лише за умови, коли до нього дійде не тільки її сенс, але і емоційний підтекст. Вольовий акт підпорядкування можливий лише там, де є емоційний акт самопідпорядкування, простіше кажучи, дитина, підліток, свідомо підкоряється слову свого товариша тоді, коли він підкоряється власному серцю. Виключно важливо в цій тонкій справі, щоб воля керівника спиралася на благородну етично-емоційну основу; іншими словами, щоб керівник закликав колектив до діяльності, яка по самому характеру своєму є служінням людям, суспільству. Тут ми бачимо тісний зв'язок між всіма наріжними каменями колективу — ідейною, інтелектуальною, емоційною і організаційною спільністю. Якщо вихованець в майбутній діяльності бачить те, що хвилює його серце, прославляє його, - він не може допустити навіть думки, щоб не підкорятися волі — наказу, вимозі — керівника. От чому я раджу молодому педагогові:

До підпорядкування ведіть своїх вихованців через етичне, ідейне багатство праці. Хай вимога, наказ керівника зливаються для вихованців з голосом їх власної совісті. Хай, виконуючи працю великої суспільної значущості, завтрашній громадянин відчуває цивільний початок в своїй праці вже сьогодні, хай він бачить себе очима своїх ровесників і старших товаришів, хай колектив виражає в своїх правилах, нормах, вимогах ідеали суспільства — великого соціалістичного колективу всіх трудівників нашої країни.

Як тільки мій колектив маленьких школярів вже може, діячись на певні об'єднання (групи, ланки), самостійно виконувати суспільно корисну працю, я добиваюся, щоб в цій праці була яскрава ідейна серцевина, щоб кожна дитина не тільки розуміла, але і відчувала піднесений характер своєї діяльності.

66. ЯК ВИХОВУВАТИ ЮНИХ ЛЕНІНЦІВ. РОЛЬ ВЧИТЕЛЯ В ЖИТТІ ПІОНЕРСЬКОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ

З того часу, як діти поступають в піонерську організацію, для них починається новий етап суспільно-політичного життя. Багаторічний досвід переконав мене в тому, що головне завдання педагога, вихователя первинного колективу — одухотворити життя піонерського загону піднесеними цивільними ідеалами. Піонерський загін — це найважливіша форма організації цивільного, суспільно-політичного життя дітей і підлітків. Життя піонерського колективу повинне бути таким, щоб дітей і підлітків одухотворяло, духовно збагачувало, об'єднувало щось незрівнянно значніше, ніж індивідуальні схильності і здібності, інтереси і захопленість працею, творчістю.

На думку нашого педагогічного колективу, піонерська організація — це школа громадянськості, школа суспільно-політичних відносин радянського патріота. Ми вважаємо, що головне виховне завдання і піонерії, і комсомолу — одухотворити юні серця, вдихнути в юні душі думку, що найдорожче, найсвятіше для кожної радянської людини — це наша велика Батьківщина, соціалістичний лад, завоювання революції, боротьба за побудову комунізму. Треба допомогти юним ленинцям так побудувати життя своєї організації, щоб в їх серцях затвердилися ці святині.

Як це здійснюється практично? Перш за все в суспільно-політичній, ідейній насиченості діяльності дітей, підлітків. Батьківщина, рідна земля, завоювання революції, Комуністична партія, святині Великої Вітчизняної війни — все це повинно увійти до юних сердець як найдорожче, глибоко особисте, таке, що примушує прискорено битися серця, - а це можливо лише тоді, коли ідеї житимуть в справах, вчинках, у взаєминах, в суспільній діяльності.

Кращі вихователі нашої школи завжди піклуються про те, щоб велике, святе, піднесене не затуляла в свідомості і відчуттях юних ленинців практична сторона незліченної безлічі справ. Впродовж всього періоду перебування в піонерській організації (5 років) ми постійно розкриваємо перед юними ленинцями такі ідеї: всі матеріа-

льні і духовні багатства, які нам дають старші покоління, завойовані дорогою ціною, кожен клаптик радянської землі рясно политий кров'ю наших дідів і прадідів; кожний з нас без Батьківщини — ніщо; тільки могутні руки Батьківщини є тією казковою силою, яка піднімає, прославляє кожного з нас; коли б не двадцять мільйонів героїв, полеглих в боях проти фашизму, за свободу і незалежність нашої Батьківщини, ми б не знали щастя безтурботного дитинства і отроцтва; наш священний обов'язок — боротися за велич, могутність великої Радянської Батьківщини, знати її, дорожити нею як найсвятішим, ні з чим не порівняним і не зіставним.

Ми вважаємо одним з найважливіших завдань піонерської організації імені В. І. Леніна пізнання Батьківщини, пізнання розумом і серцем. Щоб, пізнаючи найдорожче і священне, кожен завтрашній громадянин був здивований і натхненний її величчю, багатствами, могутністю; щоб в кожному юному серці міцніло відчуття: а що зробив я, щоб Батьківщина була ще величественнее, багатше, могутніше? Пізнання Батьківщини розумом і серцем ми прагнемо злити з активною діяльністю.

У кожному піонерському загоні у нас проводяться подорожі по Батьківщині. Це цікаві, такі, що хвилюють розповіді про природні багатства і народи нашої країни. Перед юними ленінцями — карта. Кожна розповідь присвячується одному куточку нашої Батьківщини. Діти в думках подорожують від свого рідного села все далі і далі на схід. Ми показуємо їм картини і діафілми про життя і працю радянських людей. Перед юними серцями відкривається дивовижний мир серцевої дружби народів. Подорож по Батьківщині триває декілька років; дитина стає підлітком, готується до надходження в комсомол, а подорож продовжується. Це підсилює враження величчю і могутністю нашої Батьківщини.

Подорож по Батьківщині — це не тільки пізнання розумом і серцем того, що є в даний час, але і екскурс в минуле. Ми розповідаємо дітям про боротьбу народів проти соціального пригноблення і іноземних загарбників. Відчуття єдиної сім'ї, відчуття дружби народів — одне з найскладніших і глибших відчуттів; воно неможливе без особистої переконаності у величчю і красі єднання, братерства народів в їх сумісній боротьбі за звільнення від експлуатації і іноземних поневолювачів і загарбників.

Для виховання цього відчуття необхідна діяльність, натхненна ідеями. Наші піонери дружать з дітьми братських народів нашої країни. Особливо міцна у нас дружба з юними ленінцями Росії і Білорусії. Більше п'ятнадцяти років наші діти дружать з піонерами Смоленщини і Білорусії, що живуть на берегах Дніпра. Щороку в один і той же день і годину українські, білоруські і російські діти йдуть на берег великої річки і висаджують Дерево Дружби. Юні ленінці присягнулися: скільки років існуватимуть наші три школи, стільки дерев буде посаджено на берегах Дніпра.

В день Дружби — так називається це свято — діти переживають відчуття братерства, що хвилює. Це відчуття заглиблюється завдяки особистим зустрічам з дітьми братських народів. Десять років наша піонерська дружина щорічно направляє своїх делегатів в поїздку, що хвилює: ми їдемо в гості до білоруських братів — піонерів Корм'янської школи-інтернату Гомельської області. Раз на рік білоруські брати приїжджають до нас. Важко передати словами глибину відчуттів, які переживають діти завдяки цим зустрічам. У кожного є свій далекий друг. Із слюзами на очах розлучаються діти після декількох швидко минулих днів зустрічі.

Наш педагогічний колектив переконався, що відчуття дружби народів — це один з найтонших, найбагатриших, самих піднесених рухів людської душі; у цьому русі органічно зливається суспільне і особисте. Ми вважаємо виключно важливими те, що хлопчики і дівчатка вкладають це відчуття в працю; кожен піонер в день Дружби садить дубок на згадку про вічну дружбу з своїм ровесником; проходять роки, дерево росте, догляд за ним так само ушляхетнює людську душу, як турбота сина про матір.

У кожного піонерського загону є пам'ятне, священне місце, де відбулася битва в роки громадянської або Великої Вітчизняної війни. На цьому місці створюється живий пам'ятник героям: діти висаджують жолуді, зібрані з двохсотрічного дуба. Піонерів надихає думка про те, що їх живий пам'ятник стоятиме не менше п'ятисот років не тільки нагадуючи людям про героїв, але і приносячи радість подорожнім, що втомилися.

Недалеко від берега Дніпра юні піонери-слідопити знайшли великий, такий, що увійшов до землі, каменя. Очевидці боїв за звільнення України від фашистських загарбників, розповіли, що у цього каменя більше діб тримали оборону два радянські бійці, першими що переправилися з лівого берега на правий під час форсування Дніпра. Піонери знайшли безліч осколків каменя, відбитих кулями. У каменя посадили два дуби — на згадку про двох героїв, що віддали життя за рідну землю. Після довгих пошуків знайшли родичів полеглих героїв, вони приїжджали до нас в гості з далекого Сибіру. Піонери, що поступають в комсомол, передають, як естафету, наступному поколінню юних ленінців живі пам'ятники героям.

Шанування пам'яті полеглих за свободу і незалежність Радянської Батьківщини стало найважливішою ідеєю в житті піонерської дружини і кожного загону. За декілька років юні ленінці створили Кімнату Вічної Слави. Тут — портрети наших земляків, полеглих на фронтах Великої Вітчизняної війни. Дбайливо, як безцінні крупиці честі і слави народу, записують піонери розповіді учасників битв, що відбувалися на суші, на морі, в повітрі. Ніхто не забутий і ніщо не забуте — ці слова стали для наших вихованців девізом.

67. ЯК ДОНОСИТИ ДО РОЗУМУ І СЕРЦЯ ЮНИХ ЛЕНІНЦІВ ІДЕЇ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ

Слова учать, приклади ваблять — говорить старовинне латинське прислів'я. Наш педагогічний колектив одну з найважливіших своїх виховних цілей бачить в тому, щоб комуністичні ідеї розкривалися перед свідомістю і серцем дітей і підлітків в яскравих образах, на прикладах, що утілюють найвищу людську красу — боротьбу за щастя народу, самовідданість в цій боротьбі, вірність переконанням, непохитність в подоланні труднощів, непримиренність до ворогів комуністичної ідеології. Ми прагнемо, щоб в дитячі і підліткові роки серце кожного вихованця буквально полонив, одухотворила всю його істоту людина, життя якої є справжньою боротьбою за

комунізм. Як тільки діти пов'язали червоні краватки і далечінь урочисту клятву, я, вихователь, провожу з ними раз або двічі в тиждень Комуністичні читання. У нас кожен вихователь переконаний, що це його найважливіша справа. Це настільки близьке духовне спілкування вихователя з своїми вихованцями, серця юних лєнінців настільки довірливо розкриваються перед вами, що не бути в ці миті з дітьми означає не знати багатьох сокровенних куточків дитячої душі, а значить і не зробити своїм ніжним різцем якнайтонших рисок на скульптурі Людини, якої ви створюєте.

Комуністичні читання — це і читання книг, і яскраві, увлекательні розповіді. Впродовж багатьох років склалася певна тематика читання і розповідей. Ми читаємо і розповідаємо про таких видатних борців-комуністів, як Дзержинській, Свердлов, Лазо, Тельман, Дімітров, Камо, Фучик, Микола Островській, Николє Белояннїс. Про життя і боротьбу за щастя людства великого вчителя — Володимира Ілліча Лєніна.

У образах комуністів дітей особливо глибоко надихає, одухотворяє вірність переконанням, непохитність, непримиренність до ворога і ідейного супротивника. Кожного разу, читаючи і розповідаючи юним лєнінцям про те, як мужньо переносив комуніст-лєнінець Камо тортури в поліцейських застінках, як навіть найстрашніші катування не могли примусити його ні застогнати, ні зронити слова прохання про пощаду, - я бачу, як в дитячих очах спалахують вогники захоплення. Чим більше таких читань, тим глибше проникає комуністична правда в юні серця.

Мій друг, як безцінну святиню бережіть в дитячих м'янацьких серцях відчуття подиву, захоплення перед великою силою і правдою комуністичних ідей. Знайте, що юна душа, що пізнає розумом і серцем правду навколишнього світу, прагне до збагнення святині. Прагне бачити перед собою зразок, дороговказний вогник і ясну дорогу. Не давайте згаснути вічному полум'ю юної душі — вірі в святі, непорушні істини, в правду комуністичних ідей, вірі в те, що боротися за ці ідеї, а якщо буде потрібно, то і життя віддати за них — найбільша людська мужність, найбільша краса.

Ця віра в святе і непохитне, в красу ідейної мужності, засвічена вогником Комуністичних читань, розгорається яскравим факелом лише за умови, коли людина прагне виразити собою, своїми вчинками те, що здивувало, захопило його в яскравому, мужньому житті комуніста. Не тільки щось робити, але і щось доводити своїми вчинками, своєю працею — це дуже важливе правило комуністичного виховання і самовиховання. Своє виховне завдання ми бачимо в тому, щоб вдихнути в працю дітей і підлітків натхненність, що народжується в ті миті, коли юний розум і юне серце пізнають великі істини комуністичної правди. Якщо в дитячому житті може бути комуністична праця, то це така праця, якою завтрашній громадянин щось доводить і завдяки цьому він стає громадянином вже сьогодні. Ми прагнемо до того, щоб наші вихованці своєю працею доводили:

що в нашому суспільстві чоловік людині друг, товариш і брат;

що вільний трудівник хоче бачити в праці самого себе, хоче залишити в створенні своїх рук власну красу;

що працею і лише працею громадянин соціалістичного суспільства затверджує свою честь, гідність;

що в будь-якій, найскромнішій справі праця може піднятися до творчості, стати поезією, джерелом нового натхнення;

що своєю працею кожен громадянин укріплює силу і могутність нашої Батьківщини.

Зробити так, щоб праця одухотворялася цими високими спонуканнями, - в цьому і полягає, здається, одна із сторін майстерності ідейного виховання юних лєнінців.

Як же практично здійснюється ця ідейність праці?

У житті є для цього безмежна безліч можливостей. Вирощуючи сад для людей, кожний з піонерів нашого загону ростить своє дерево. Праця стає мовчазним змаганням. Кожен прагне вкласти в дерево щось своє, глибоко особисте, індивідуальне.

Я переконуюся, що кожен з радістю зустрічається з своїм деревом як з творінням власних рук, вдивляється в нього — так починається закоханість в працю. Кожен доводить, що він здатний створити своїми руками красу.

Я переконався, що якщо людина затверджує своєю працею піднесені ідеї — він стає гордим, непохитним в своїх принципах. Він дорожить святинями. У житті суспільства немає нічого, що не стосувалося б його особисто. Така людина стає громадським діячем на ділі — не без гучних слів. До нього вже в роки отрочства приходять моральна зрілість.

У вас, мій друг, може виникнути подив: автор почав говорити про те, як донести до розуму і серця піонерів ідеї Комуністичної партії, а перейшов до праці. Але ж наш час — це час трудового творення. Треба вивчати молоде покоління бути мужнім перш за все в праці. Саме у праці в ім'я перемоги комунізму розкривається у наш час людина.

68. ЯК ДОБИТИСЯ, ЩОБ ЧЕРВОНИЙ КОМСОМОЛЬСЬКИЙ КВИТОК ІЗ ЗОБРАЖЕННЯМ ВЕЛИКОГО ЛєНІНА, ТОРКАЮЧИСЬ ДО ГРУДЕЙ, ПРИМУШУВАВ ТРІПОТІТИ СЕРЦЕ, ЩОБ ХЛОПЦІ І ДІВЧАТА ДОРОЖИЛИ ЗВАННЯМ КОМСОМОЛЬЦЯ

Вам, молодому педагогові, доведеться працювати із старшокласниками. Хочу порадити вам те, що підказало мені власними! переживаннями.

Закінчився робочий день, приходжу додому, відкриваю записник, думаю про моїх юних друзів, і переді мною знову розумні, смішліві, радісні і пустотливі, задумливі і сумні очі. Раджу і вам — частіше залишайтеся наодинці з самим собою, полюбите радісні і тривожні хвилини роздумів про долі юнацтва.

Пам'ятаєте, що комсомольська організація — це організація односторонців, братів по ідеї, на переконання, по світогляду, по відношенню до життя, до людей і до самих собі. Золоте правило комсомольського виховання — прагнете до того, щоб хлопці і дівчата були натхненні, надихнули, згуртовані ідеєю, думкою, переконанням: ми

прийшли в цей чудовий палац — Комсомол — як однодумці, готові віддати все, якщо треба буде — і своє життя в ім'я наших ідей, наших переконань.

У чому ж полягає ця однодумність, як його затвердити, як його досягти практично?

Душа і серце комсомольця — ідеологічна, ідейна однодумність. Кожен, на чітких грудях зберігається комсомольський квиток, повинен відчувати себе борцем за комунізм. Натхненність великими, прекрасними, благородними ідеями починається з того, що думки наші, погляди наші спрямовані в майбутнє, і ми, комсомольці, є борцями за майбутнє; ореолом майбутнього осяяне наше буденне, повсякденне, звичайне, і в цьому ореолі воно стає яскравим, привабливим, романтичним. Ідеологічна однодумність — це і є боротьба за майбутнє, в ній — живе, трепетне серце комсомольської романтики. Пригадаємо героїчні сторінки історії Ленінської партії і Ленінського комсомолу: що вело нас в смертний бій — напівголодних і погано одягнених, проти озброєних до зубів інтервентів; що одухотворяло працю штурмових ночей перших п'ятирічок; що допомагало переносити позбавлення і знегоди в перші дні підкорення цілини? Думка про майбутньому, про найсправедливіший і найпрекрасніший, найрозумніший і найлюдяніший лад — комунізм.

Але як відкрити комуністичне майбутнє буквально перед кожним? Не кожному призначено полетіти в космос або двадцятидвохрічним захистити докторську дисертацію, стати всесвітньо відомим співаком або розшифрувати письмена, над якими учені безуспішно б'ються багато років. Більшість нашого народу — не космонавти і академіки, а орачі і тваринники, каменярі і токарі, — давайте ж подумаємо, дорогий друг: як в звичайному, нічим не примітній праці розкрити перед юними серцями величну ідею, щоб кожен бачив в своїй праці не тільки хліб насущний, але і щось невимірний більше?

Шлях до ідейної, ідеологічної однодумності — в праці, в тому звичайному, нічому не примітному, з першого погляду, праці, яка може стати для людини і обтяжливою, докучливою справою, і красою, що прославляє людину боротьбою за творіння краси миру, за створення краси в самому собі. Комуністична однодумність борців полягає, на мій погляд, в тому, щоб йти на крок попереду свого часу, бути розвідником майбутнього, бачити це майбутнє в своїй праці, відчувати його в напрузі своїх рук.

Я пам'ятаю, яким героєм відчував себе перший тракторист в селі на зорі колективізації. Адже він зробив крок в незвідане, він розірвав віковічні узи, що пов'язують людину з приватною власністю на засоби виробництва, — розорав межі, керував незбагненим дивом — машиною. Щороку, коли я приходжу в групу 14—15-річних комсомолів, щоб сказати їм, що ми, батьки, радимо їм робити, з чого почати, я бачу перед собою натхненні очі нашого першого тракториста — Яшки-вогника, як називали його дівчата, кожна з яких була таємно закохана в нього.

Розповім вам, мій друг, про той час, коли наша шкільна комсомольська організація тільки створювалася: нас було двадцять п'ять чоловік... Праця, яка нас чекала, тисячі разів виконували наші батьки, діди і прадіди: ми повинні були посіяти гектар пшениці, виростити насіння, передати колгоспу. Можна тисяча перший раз повторити те, що робилося на нашій землі. Але можна зробити крок вперед і працювати так, як трудитимуться люди при комунізмі. Гектар родючого ґрунту в найвдаліший в нашому районі рік дає не більше тридцяти п'яти, іноді сорока центнерів. А ось ми давайте поставимо мету: виростити сімдесят центнерів. Такого ніколи не було, але сили і таємниці природи ще далеко не розкриті людиною. Пшениця може дати урожай в два рази більший, ніж вона дає, якщо повністю розкриється її природа. Це буде незвичайна праця, але і ми станемо незвичайними, юні друзі. Таке багатство даватиме наша земля при комунізмі — не на одному гектарі, а на широких полях. А ми добудемо це багатство сьогодні.

Наша праця і справді незвичайна. Не тільки по характеру трудових процесів — багато що доводиться робити не так, як роблять, вирощуючи пшеницю на великих масивах. Незвичайний перш за все тому, що він захоплює всі сфери духовного життя хлопчиків і дівчаток. Він стає боротьбою за ідею, і ця ідея, одухотворяє і надихаючи, об'єднує нас в співдружність однодумців. Хлопчики і дівчатка відчувають, що вони не звичайні люди, не добыватели шматка хліба насущного, а люди, що прокладають першу борозну там, де до них ніхто ніколи не бував.

Будь-які організаційні зв'язки в колективі стають безсилими, якщо немає ідейної єдності, якщо всіх не одухотворює піднесена комуністична ідея. Я уявляю собі на мить: що було б, якби хто-небудь з наших комсомолів відмовився прийти на нашу фабрику добрив в ті дні, коли ми, руками вибираючи з траншей перегній, зсипали його на віз, вивозили в полі? Якби це трапилося, на винуватцеві, як мовиться, місця живого не залишилося: товариші назвали б його ледарем, сонею, синком матусі, білоручкою — і все це було б щиросердо, без якої б то не було

«підготовки питання», тому що якщо серце надихнуло піднесеною ідеєю, воно стає дуже чуйним до всього, що робиться в навколишньому світі, воно стоїть на варті розуму, воно підказує, що треба робити і говорити. Пам'ятаєте, юний друг, це теж дуже важливе правило комсомольської педагогіки — щоб серце не спало, а завжди було на варті совісті... А трудитися нам доводилося — хлопчики і дівчатка говорили: як бісам в пеклу. Звалений в траншею гній, що перетворився на дрібний перегній, ми вивозили в полі, розсипали, як зерно, по землі, — щоб під кожним кущем було живлення. У науковому журналі прочитали: хорошим добривом під пшеницю є мул. Мула цього в наших ставках скупчилося, напевно, мільйони тонн, ми вантажили його і теж вивозили на ниву. Взимку, після снігопадів, приходили в поле, збирали його — все на свій гектар, щоб напоїти ґрунт. Навесні підгодовували рослини. Літом кожен комсомолец був зайнятий своєю роботою — одні трудилися на тваринницькій фермі, інші — в бригаді овочівника, були серед нас і шовківники. Вирощування пшениці було додатковою працею, ми збиралися або рано вранці або увечері. Кілька разів спушували міжряддя маленькими сапками, щоб зберегти вологу і примусити пшеницю кущитися. Могутні кущі і важкі колоси радували нас, ми перераховували зернятка в колоску, а перед збиранням врожаю зважували колос. Збирання врожаю було для всіх нас святом: ми прийшли святково одягнені, душа у кожного з нас торжествувала. Але і хвилювалися: а скільки все-таки дасть наш гектар? Земля щедро винагородила нас; гектар дав більше сімдесяти центнерів.

Як тягне хлопців і дівчат один до одного в хвилини радості! Після того, як все до зернятка було зібрано і зважено, комсомольці зібралися увечері в школі, хоча ніхто нас і не скликав. Нам хотілося бути разом. Хотілося мріяти. Ми відчували себе як переможці після виграної битви. Ми неначе піднялися на високу вершину, і перед нами відкрилися нові, сяючі в сонячних променях вершини. Ми мріяли: прийде час, і наші поля даватимуть по вісімдесят, по дев'яносто центнерів. Зміниться агротехніка, прийдуть на поля нові машини, міжряддя зернових оброблятимуться так само, як обробляються при вирощуванні просапних культур — буряка, кукурудзи. Зерно стане в три рази більше. Наші серця тріпотіли від відчуття гордості, від того, що ми заглянули в майбутнє.

69. ЯК ВИХОВУВАТИ КОМСОМОЛЬЦІВ, ЩОБ КОЖНИЙ З НИХ ЗАВЖДИ ПРАГНУВ СТАТИ КРАЩЕ

Я бачив, як хлопці і дівчата посміхаються один одному, як би вдивляються один одному в очі.

Натхненність великою ідеєю творить нашу власну красу. Задумаємося над цим, мій юний друг, вдумаємося в цю істину нашої комсомольської педагогіки: треба так виховувати юнацтво, щоб кожен відчував себе красивим. Щоб відчуття етичної краси живило велику людську гордість, цивільну гідність, щоб людина вдивлялася не тільки в те, що навколо нього, але і в саме себе. Якщо людина не гордиться своєю власною красою, йому недоступні розкаяння совісті, ніколи не доходить до його серця добре слово повчання або слово докору старших. А виховується відчуття власної краси тільки тоді, коли колектив натхненний ідейною єдністю.

Ми зробили крок в майбутнє, наша праця була натхненна благородною комуністичною ідеєю. Але святі слова не можна вимовляти часто, - інакше вони постаріють і притуляться, як інструмент у недбайливого майстра. Це буде опошлення великого і священного, якщо на кожному кроці при виникненні труднощів пускати в хід цей крихкий, ніжний інструмент. Треба, скажімо, прийти виполоти бур'ян, попрацювати день під пекучою спекою, і вихователь відразу ж нагадує: а в яких умовах працював Павка Корчагин, заготовлюючи дрова, а які труднощі і позбавлення припали на долю перших будівельників Комсомольська-на-Амурі? Ні, так не можна виховувати; від гострого інструменту залишаться одні колодочки, і на серці, на юну душу вже не діятиме ніщо. Прагнете до того, щоб комуністична натхненність жила в кожному серці як внутрішня, саморушійна етична сила, щоб найгостріші інструменти використовувалися якомога рідше — тільки за цієї умови вони впливатимуть на молодь.

Але відчуття власної моральної краси не означає, що людина милується сама собою. Переживаючи відчуття гордості за себе, людина в той же час відчуває незадоволеність собою. Йому хочеться стати краще, інакше і відчуття власної моральної гідності не може бути доступне. Це дуже важко уловима закономірність етичного розвитку юнацтва: людина хоче бути хорошим тільки тоді, коли він сьогодні став кращий ніж вчора, коли перед ним відкрилося щось абсолютно нове в товаришах і в самому собі, і йому захотілося стати ще краще, здійснено. Дуже важливе правило комсомольської педагогіки полягає в тому, щоб хлопець завжди був в процесі становлення, постійно змінювався, ніколи не залишаючись таким, яким він був вчора. І ще дуже важливо, щоб людина усвідомлювала і відчувала своє власне становлення. Бійтеся, мій юний друг, зупинки в етичному розвитку своїх вихованців, бійтеся моральної окостенілості. Не допускайте, щоб протягом тривалого часу чоловік відчував, що він ніяк не може жити в собі той або інший недолік.

70. ЯК СПОНУКАТИ ЛЮДИНУ ДО ПОСТІЙНОГО МОРАЛЬНОГО РОЗВИТКУ І ВДОСКОНАЛЕННЯ

Це взагалі одна з найцікавіших і, здається, мало ще досліджених сфер виховної роботи з юнацтвом. У нашому педагогічному колективі виробилося правило, яке стисло можна сформулювати наступними словами: щоб людина прагнула до моральної краси і досконалості в самому собі, він повинен бачити цю красу і досконалість поряд з собою — в своєму товариші. Людина не може виробити своє власне Я інакше як через відношення до інших людей, в процесі спілкування з ними. Як писав Маркс, щоб виробити самосвідомість, «людина спочатку виглядає, як в дзеркало, в іншу людину. Лише відносячись до людини Павла як до себе подібному, людина Петро починає відноситися до самого собі як до людини». Навчитися відноситися до себе як до людини — чи не в цьому одна з тих таємниць майстерності виховання в колективі, яку, на жаль, ніяк не можуть спіткати багато вихователів.

Ми твердо переконані: джерело виховної сили колективу перш за все в процесі колективної праці, коли в багатому колективному духовному житті чоловік бачить сьогодні в своєму товариші те, що він не помічав вчора, - відкриває людину, і завдяки цьому він, образно кажучи, заглядає сам в себе, оцінює сам себе, порівнює: що в мені було і що є сьогодні. Це виключно важливий момент духовного життя колективу. Виховуючи юнацтво, прагнете до того, щоб кожен ваш вихованець в колективній праці побачив в очах свого товариша вогник натхненності високою метою. Нехай навіть самий інертний, самий, здавалося б, байдужий, поглянувши в очі товаришеві, як в дзеркалі, побачить свої думки, прагнення; хай зупиниться в подиві, хай в його серці зажевріє вогник людської гордості за товариша. Знайте, що тільки досягнувши цього, ви зможете заронити в душу свого вихованця іскру думки про саме собі.

Тому таке велике значення у виховній роботі має колективна натхненність працею. Умійте об'єднати думки і відчуття хлопців і дівчат справою, в якій би підносилася людина. Хай, побачивши справжню людську красу в своєму товариші, кожен хлопець, кожна дівчина запитують у самих себе: чи досяг, я цієї краси? чи доступна вона мені? чи можу я завтра стати краще, ніж сьогодні? Від того, наскільки вимогливо і прискіпливо відноситься людина сама до себе, залежить його моральна зовнішність. Від цього також залежить шлях юного серця до святинь цивільної доблесті, краси.

71. ЯК ДОБИТИСЯ ТОГО, ЩОБ ЮНЕ СЕРЦЕ НЕ БУЛО БАЙДУЖИМ ДО НАШОГО ЖИТТЯ І БОРОТЬБИ

Йдеться про святині юнацтва. У думках своїх і в серці своєму кожен юний комуніст повинен нести щось святе, безцінне, ні з чим не порівнянне і не зіставне. Святиня в серці і в думках — це наша Радянська Батьківщина, її слава, честь і могутність. Все інше повинне меркнути і бліднути перед цією святинею.

Виховання патріота і громадянина — одне з найголовніших і найскладніших завдань нашої комсомольської педагогіки. Як досягти того, щоб кожен хлопець, кожна дівчина дорожили святинею, дбайливо несли її в своєму серці, щоб Батьківщина була для кожного тим яскравим світлом, яке осяває все інше, щоб ваш навколишній світ і — головне — самого себе людина бачила тільки при цьому світлі?

Тут ми підходимо до того, що я в думці завжди називаю святою святиню виховання — до виховання цивільних відчуттів. Патріотом і громадянином може стати тільки людина з чуйним і мужнім серцем. Патріотизм — це, образно кажучи, сплав відчуття і думки, збагнення святині — Батьківщини — не тільки розумом, але перш за все серцем. І починається це збагнення з того, що в навколишньому світі хтось стає для людини безмірно дорогим, комусь він готовий віддати всі сили своєї душі. Патріотизм починається з любові до людини. Витоки патріотичного бачення і відчуття миру, відчуття Батьківщини — в любові до найдорожчої на землі людини — до рідної матері. «Найбільший і благородний предмет в природі — людина», - писав В. Г. Белинский. І вінець цієї величі і благородства — мати. Не випадково і саме поняття патріотизм викристалізувалося в свідомості багатьох поколінь з цієї перлини людського — з образу того, хто нас народив і виховав. Третина сторіччя роботи з юнацтвом дає мені право висловити тверде переконання в тому, що виховання серцевого, душевного, ніжного, дбайливого відношення до матері як до вінця і вершини людського — це одне з найважливіших ідеологічних, політичних завдань комсомольської організації. Ніяких чеснот не знайдуть місця в серці бездушному, кам'яному, жорсткому до власної матері; мерзотним зрадником стає той, хто залишає країну, земля якої зберігає прах матері, і спрямовується до чужих берегів. На чортополосі не розцвіте квітка троянди. Той, кому недоступна ширість, ніжність, душевність, не може бути патріотом.

Спіткаємо ж, мій юний друг, азбучну істину комсомольської педагогіки: людина повинна любити людей, повинен тонко відчувати поряд людини з його радощами і тривогами. І це відчуття людини хай починається з матері. Подумаємо, скільки проводиться всіляких суботників і недільників, недельників і місячників, рейдів і походів. А знайдіть хоч одну організацію, де б секретар запитав у комсомольців: «Що ви зробили, друзі, в ці дні для своєї матері?» Я раджу вихователям юнацтва:

знайдіть в нашій дивовижно багатій мові ті кришталево чисті, як роса, слова, які задзюркотали б, заструмували джерелом, і щоб в цьому джерелі жила, як в казковій живій воді, вічна краса людської вірності і відданості — мама, дорога, кохана. Хай понесе цю красу кожен хлопець, кожна дівчина до свого рідного вогнища, хай віддасть сили своєї душі рідної матері. Я говорю хлопчикам і дівчаткам:

«Сьогодні у нас урочистий день — ви отримали комсомольські квитки. Поділіться своєю радістю з матерями. Ось кожному з вас чудовий саджанець яблуні — беріть. Це незвичайний сорт: прозоро-рожеве яблуко відображатиме в собі і ніжну уранішню зорю, і багровий захід перед легковажним днем. Так і назвемо цей сорт — яблуко Материнське. Леліятимемо ці дерева, берегтимемо, як ім'я матері».

Це найідейніше, саме політичне, саме колективістське виховання. Той ясний липневий вечір, коли мій вихованець, мій юний друг знімає з Яблуні Матері плоди і несе їх матері — це радісна для мене хвилина сходження на одну з вершин педагогічної мудрості.

Любов до людини — це плідний ґрунт, на якому розцвітають квіти патріотичного служіння Батьківщині. Щоб загравав, затрепетала ця радісна квітка, кожен хлопчик, кожна дівчинка повинні спіткати розумом і серцем нашу велику Батьківщину. Кожен повинен відчувати себе сином Вітчизни, переживати особисте відчуття гордості від того, що він спадкоємець його тисячолітньої слави і тисячолітніх духовних цінностей, творець його героїчного сьогодні.

Як вихователю юнацтва досягти, цього практично?

Треба перед юним серцем запалити вогненне слово, яке, як яскравий факел, освітло б важкий і славний шлях нашої Вітчизни з давніх часів і до наших днів, осяяло б і нелегку дорогу в світле майбутнє, щоб юний громадянин відчув себе тисячолітнім подорожнім, відповідальним за те, що донесли до нього його попередники, відповідальним за ту безцінну ношу, яку треба доставити в майбутнє, не загубивши по шляху жодної крупинки багатств, не забувши жодної мудрої істини, здобутої в боротьбі за нашу велику і славу Вітчизну.

Це вогненне слово про тих синів нашої Батьківщини, чий імена, як вічні зірки, горять і завжди горітимуть на небозводі Батьківщини, були і завжди будуть дороговказними вогниками для нових сердець.

Можливо, хтось усміхнеться, прочитавши це. Може, хтось подумає: чи не дуже ви переоцінюєте силу слова, чи не приймаєте ви за реальність бажане? Ні, все так і є. Слово — це полководець, ведучий в бій.

Це музикант, що торкається до струн людської душі, що дримають; знайте, до якої струни доторкнулися, і вона зазвучить чудовою музикою. У хвилини ось таких бесід про сокровений і високий я торкаюся до струн, які називаються: Громадянськість, Людяність, Честь, Гідність. Я звертаюся безпосередньо до живої душі кожної людини; переді мною не якийсь абстрактний вихованець, а натхненні очі, що горять, Коли і Любимі, Вані і Галі, Зіни і Шури. Слово вихователя лише тоді буде вогненным, коли воно ставить своєю метою виховати не якогось абстрактного патріота — такого в природі бути не може — а примушує тріпотіти серця Коли і Любимі, Вані і Галі, Зіни і Шури.

Це теж одне із золотих правил нашої комсомольської педагогіки.

С десятки натхнених розповідей про дійсних синів Вітчизни. Я розповідаю про далеке минуле і про дні, напруження яких ще не остигнуло. Юні друзі мої, затамувавши подих, слухають розповіді про запорізьких козаків, з яких живцем здирали шкіру і до ран прикладали розжарене залізо, вимагаючи зради Батьківщині або хоч би

мовчазній покірності, а вони гордо кидали в обличчя ворогові вогненне слово «ні»; про Сергія Лазо, якого живим кинули в топку паровоза за його комуністичні переконання, про наших двох земляків — піонерів-героїв, яких фашисти закопали в землю живими, не добившись ні слова про партизанську таємницю страшними, нелюдськими муками. Я бачу, як в очах моїх юних друзів палає вогонь непогасної ненависті до ворога. Скажи їм: зве нас, юні друзі, наша Радянська Батьківщина в бій за свободу і незалежність, за славу і могутність — і кожний з них піде на смертний бій з ім'ям Батьківщини на вустах.

Тільки недоумство або етична розбещеність можуть закрити дорогу слову до серця людини. Слово — могутній борець за людську душу. Все залежить від того, що стоїть за вашим словом, вихователь. Є слова кволі і потворні, як кретини. Є слова немічні і безкровні, як тінь засихаючої стеблинки. Є слова яскраві і незгасні, як вічні зірки, вказуючі людині шлях. Прагнете до того, щоб ваші слова були дороговказними зірками.

72. ЯК ДУХОВНЕ ЖИТТЯ КОМСОМОЛЬЦЯ НАПОВНИТИ ДУМКАМИ ПРО СОЦІАЛІСТИЧНУ БАТЬКІВЩИНУ

Йдеться знову ж таки про тонкий і складний — про особисту, індивідуальну натхненність величчю, красою, піднесеністю патріотичного служіння Батьківщині. Натхненності, що будить глибокі роздуми, приносить тривожні дні і безсонні ночі. Я не уявляю собі комсомольської педагогіки без того, щоб Коловши А. і Любима Ш., Ваня Р. і Галя М., Зіна Р. і Шура Ч. не просиділи ніч над книгою і не зустріли світанок — чотирнадцятирічні, одержимі думками про мету і сенс життя — над книгою про Маркса, Леніна, Олександра Ульянове, Миколу Кибальчиче, Фелікса Дзержинськом або Юліусе Фучике. Кожний з них, натхнений вогненным словом вихователя про патріотичне служіння Батьківщині, шукав і знайшов свою книгу, зустрів свою яскраву зірку на небозводі Батьківщини. Кожне серце, здивоване і зачароване яскравим прикладом відданості Батьківщині, прискорено билосся в ці весняні ночі над сторінками своєї чудової книги. Без глибоко особистих, індивідуальних роздумів: хто я, який я, як я жив до цих пір і як житиму, яку користь принесу соціалістичній Вітчизні, - дійсна комсомольська педагогіка перетворилася б на пустопорожніє розмови.

Якщо ви хочете, мій юний друг, стати справжнім вихователем комсомольців, поцікавтеся, що роблять, чим зайняті, що читають, що думають хлопчики і дівчатка, хлопці і дівчата в той годинник і дні, коли вони залишаються наодинці з собою. Чи хочеться їм залишитися наодинці з собою? Якщо не хочеться — дуже погано, - значить, немає індивідуального духовного світу, немає особи, а значить немає і колективу.

Є у нас в школі кімната, яку ми називаємо Кімнатою Думки. Тут завжди тиша. У шафах книги про дійсних синів Вітчизни — дивіться, шукайте свою книгу, знаходьте свою зірку і свій дороговказний вогник. Щоб жоден підліток не пройшов мимо цієї книги — в цьому бачу я одне з найважливіших завдань вихователя юнацтва. Після кожної бесіди про патріотів, коли мені вдається доторкнутися до чуйних струн в найпотемніших куточках юних сердець, я бачу — декілька хлопчиків і дівчаток прямують в Кімнату Думки. У добру годину, юні друзі, - ви піднімаєтеся на найважчу сходинку самовиховання. Ось я вперше побачив біля вікна, поряд з кушеткою тролянди, блакитноокого велетня, як звуть його товариші, Ваню Г. Ему чотирнадцять років а він вже вище за батька; мене вже турбують занадто дитячі погляди Вані на світ, я чекаю не дочекаюся, коли серце і розум схвилюють дорослі думки. І ось я бачу в його руках книгу про Юліусе Фучике... Будь чоловіком, Ваня. Бери книгу додому, читай, думай, хай не спиться тобі всю ніч, хай хвилюють тебе дорослі думи. З цього починається юнацьке самовиховання. Тільки починається. Необхідна величезна праця, щоб юність стала духовною зрілістю.

73. ЯК ЖЕ ПРИХОДИТЬ ДУХОВНА ЗРІЛІСТЬ ЮНАЦТВА

Можна почути спори: коли починається рання юність — в чотирнадцять або шістнадцять років? З якого віку краще приймати в комсомол — з 14 або з 15-річного? Останніми роками учених турбує акселерація — прискорення фізичного розвитку хлопцем і дівчат і в той же час відставання розвитку соціального, духовного, етичного.

Юність, на тверде переконання нашого педагогічного колективу, починається в 12—13-річному віці. Якщо ви хочете, щоб хлопчик став духовно зрілою людиною, допоможіть йому зробити перші кроки на цивільному терені. Абсолютно безтурботне дитинство і отроцтво — ось коріння духовного інфантилізму. Турботи в житті юнацтва повинні бути. Я маю з причини турботи і тривоги нашого народу, суспільства, Батьківщини. Хай все, що оточує наших хлопчиків і дівчаток, вже на зорі їх юності турбує, хвилює, турбує їх серця. Нічого в житті — ні безпосередньо поряд з ними, ні десь далеко, на краю світу, - не повинно бути такого, що не стосувалося б їх особисто. Дати підліткові цивільне бачення миру — одна з вершин педагогічної мудрості. Найголовніше — щоб хлопчики і дівчатка жили турботами і тривогами суспільства. Щоб суспільне стало особистим. Як це досягається практично?

Цивільне змужніння приходить з думкою про те, що ти щось зробив для людей, щось дав їм. Це найважливіше джерело морального багатства юності. Спіткати Батьківщину розумом і серцем може лише той, хто в 12—13-річному віці вже придбав своє моральне багатство. Якщо не придбав — безсилим виявиться ваше слово, не може стати воно тим вогненным словом, яке одухотворяє серця, примушує хлопців і дівчат задуматися: навіщо я живу на світі? завдяки чому, думаючи про подвиг Сергія Лазо, молода людина думає про себе, і у нього завмирає і прискорено б'ється серце від свідомості свого залучення до великого і священного. Можливо, вам доводилося чути скарги вихователів юнацтва: ти їм говориш про святі речі, про героїзм, мужність, самопожертвування, але слово твоє чомусь не доходить до душі... А не доходить воно тому, що душа повна тільки радістю споживання, на самій же справі вона убога, порожня, в ній немає морального багатства — радості творіння для людей.

По крупинці, по зернятку накопичуйте моральне багатство юності — накопичуйте з дитинства, з отрочтва. У 12—13-річному віці людина винна, озирнувшись назад, побачити те, що він зробив для людей, і пережити гордість: ось це моя праця. Ця гордість і є духовним зарядом комуністичної ідейності, основою ідейної однодумності.

Коли моїм юним друзям було по десять років, ми вирішили створити Виноградник для Людей. Перед нами — випалений пекучим сонцем, млявий південний схил горба, неродючий ґрунт. Адже з цього гектара можна зібрати десятки центнерів «сонячних ягід». І ось ми трудимося: очищаємо схил від бур'янів, копаємо ями — сотні ям; носимо до кожної ями мул і перегній і ще, за порадою старших, ґрунт з-під коріння тих рослин, які вбивають шкідників виноградників (є така народна «рослинна медицина»). Перетягуємо з одного місця на інше сотні тонн землі: треба навколо кожного куща зробити захисні вали, щоб вода не стікала. Для вихователя це найважчий період: адже одноманітна фізична праця сама по собі не може бути приємною і не приносить ніякого задоволення. Що ж спонукає підлітків до цієї праці? Слово, тільки вогненне слово, що запалює в юних серцях порох цивільного служіння людям. Вірю у величезну силу слова, натхненного комуністичними переконаннями.

Зазеленіли перші втечі виноградних ліз, тепер ми вже милуємося своєю працею. Тепер мене вже не страхає, що важка фізична напруга може надломити у деякого духовні сили, породити зневагу до праці. А праця у нас лише почалася: треба поливати рослини, оберігати їх від спеки і холоду.

Проходять місяці і роки, турбота про виноградник стає для кожного з нас чимось дорогим, рідним. Ми дужий міцно приростаємо до землі. З'являються перші плоди, наступають дні торжества наших цивільних відчуттів. До нас приходять маленькі діти і люди похилого віку, ми пригощаємо їх плодами. Несемо сонячні ягоди хворим, серця наші б'ються прискорено, коли нам дякують і бажають нам добра.

Ось вона, одна з вершин педагогічної мудрості: хай 13—14-річні хлопчики і дівчатка почують подяку за щирість, душевність, людяність. Важко знайти силу, яка одухотворяла б в більшій мірі, чим ці прості слова. Мої вихованці переживають ні з чим не порівнянну радість творіння добра для людей. Тепер уже вогненне слово поселилося в їх серцях, тепер натхнення, спонукаюче до нової і нової праці, стало внутрішньою духовною силою кожного серця. Тепер кожен — я в цьому твердо переконаний — здатний проявити цивільну самовідданість не тільки в колективі, але і наодинці з самим собою.

Ось за якої умови суспільне стає особистим, серцевим, мій юний друг: коли власна совість не дозволяє бути байдужим до людей.

Поле, на якому ми виростили Виноградник для Людей, стало для моїх вихованців полем цивільного самовиховання. Їх очі знайшли цивільне бачення миру. В світі немає нічого, що не стосувалося б кожного з них особисто. Нелегка фізична праця духовно загартувала їх. Хлопці стали справжніми чоловіками. Я з радістю бачу, що в ті періоди, коли фізичні зусилля досягають особливо великої напруги, хлопці і мислять якимось по-іншому: вони думають про те, як подолати трудність, а не про те, можна або не можна її подолати.

74. НЕ БІЙТЕСЯ ТРУДНОЩІВ. ХАЙ БУДЕ ВАЖКО – БЕЗ ЦЬОГО НЕМАЄ ІДЕЙНОГО ВИХОВАННЯ ЮНАЦТВА

У подоланні труднощів виховується мужність, ушляхетнюється серце. Не робиться жорстоким, а, навпаки, робиться ніжним і чуйним до людини, до добра і непримиренним, нещадним до зла.

Життя, яке ми відкриваємо перед своїми вихованцями, - доріжка, що не укотила. Молоді, особливо хлопцям, треба бути готовою до всього. Треба бути готовою до найсуворіших випробувань. Виховуйте хлопців такими мужніми і витривалими, щоб труднощі і позбавлення, які, — до всього цього треба бути готовими щогодини — зустрінуться на їх шляху, не породили розгубленості і розслаблення. З фізичною стійкістю і витривалістю зв'язана і стійкість духовна. Перевірте, мій юний друг, чи зможе ваш вихованець — 16-річний хлопець — цілий день бути на лютому морозі — да не просто бути, але і працювати. Чи зможе він пройти під пекучим сонцем сорок кілометрів і після цього декілька годин потрудитися. Чи зможе він витерпіти півдня без води. Все це треба зробити не у вигляді якихось штучних вправ. У самому житті, в повсякденній праці можуть бути і бувають труднощі і позбавлення такого роду. Ми не говоримо хлопцям: вправляйтеся у витривалості. Ми даємо їм трудове завдання, яке виконують в їх віці молоді колгоспники: у люті січневих морозів хлопці їдуть в полі, навантажують на тракторні причепи сіно, підвозять його до тваринницьких ферм. Мету цієї праці хлопця бачать не в тому, щоб повправлятися, а в тому, щоб корови давали молоко, не буде сіна — не буде молока...

Якщо людина навчилася в роки отрочтва і ранньої юності долати труднощі і позбавлення, він бачитиме навколо себе те, що ніколи не побачить розпещений неробством, розніжений, розслаблений синок «матусі».

75. ОБЕРІГАЙТЕ ЧИСТОТУ ДУШЕВНИХ ПОРИВІВ ЮНАЦТВА

Кожного разу, коли мова заходить про виховання юнацтва, я знову і знову говорю про тривожне серце громадянина. Це серцевина всієї нашої комсомольської педагогіки. Як вогню, бійтеся байдужості, мій юний друг. Це найстрашніша отрута, що породжує обивателя, міщанина, якому ні до чого поділа немає, який слідує мерзотним істинам моралі шкурника: «не моє засипалося — не моє смелется», «моя справа півняча — прокукурікав, а там хоч і не світай». Чим більше створили молоді руки для людей, тим чистіше, благородніше серце. Воно відчуває радість і засмучення людей, біди і турботи суспільства.

Погляд юного громадянина на навколишній світ стає допитливим і прискіпливим, натура — неспокоїною і клопітливою, благородство серця ніколи не уживається із злом, з байдужим відношенням до суспільних інтересів.

сів, з приниженням людської гідності. Юне серце бунтує, протестує, обурюється. Воно штовхає людину на благородні, красиві, хоча іноді, можливо, і різкі, необачні вчинки.

Пам'ятаєте, що перша реакція на зло, першу спонуку, що підказала голосом совісті, буває зазвичай найбагроднішим. Не глушите голосу совісті. Не зв'яуйте благородні юнацькі пориви шорами логічних роздумів і висновків. Все це прийде з часом — зріла мудрість, розсудливість, уміння сім разів відміряти і раз відрізувати. Але гарячий трепет юного серця, обуреного злом, готового перетворити зло на пил, - ніколи не прийде, якщо юнацтво не візьме його з тієї тривожної, неспокійної пори, коли відбувається велике відкриття миру — складне і небезболісне пізнання добра і зла серцем. Хай не буде у вас жодного хлопця, жодної дівчини з риб'ячим серцем. Будьте мудрі і уникайте необачності в оцінці хороших вчинків. Холодний розум буде, не турбуйтеся. Було б гаряче серце.

Як наймерзотнішої розбещеності серця побоюйтеся юнацької байдужості в тих випадках, коли зло, що зустрічається в житті, неначе не має свого прямого винуватця, воно — як фатальна невідворотність, воно просто як біда, побачивши якої люди іноді, похитавши співчутливо головою, говорять: що ж, нічого не поробиш, - і проходять мимо. Ось такі факти і таять в собі велику небезпеку. Пройшовши байдуже один, другий раз мимо біди, яка тебе особисто не стосується, ти проходите байдуже мимо турбот і тривоги людських завжди.

Будіть в юних серцях тривогу і турботу якраз тоді, коли немає явного винуватця біди. Хай зажевріє в юному серці непогасний порив: я повинен щось зробити, я буду жалюгідним егоїстом, якщо пройду мимо. Цей вогник спалахує теж не водночас, пальним для нього є моральний досвід турбот і тривоги про те, що не стосується вихованця особисто.

Під час грози від колгоспної отари відбилися два десятки ягнят. Мабуть, злива загнала їх кудись в хащі чагарника або в очерети. А може бути вони застрягли десь в мулистих озерах, що утворилися після зливи. До нашої організації дійшли чутки про цю біду. Давайте, хлоп'ята, відправимося на пошуки. Адже вони ж маленькі такі, ягнята... Беремо запас продовольства день на три і відправляємося в безбережні придніпровські плавні. Одного за іншим рятуємо ягнят. Радість і гордість хвилюють наші серця. Повертаємося що куснули комарами, втомилися, але щасливі, такі, що змужніли. Такі колективні вчинки я називаю уроками щирості. Вони будять чуйність серця до бід, засмучень, тривоги, які, не будь цих уроків, викликали б холодну, неупереджену сентенцію: без нас розберуться.

Уроки щирості я уявляю собі не чимось відособленим, ізольованим від навколишнього світу. Це цивільне життя, мій юний друг. Це той великий світ суспільних інтересів, про який з тривогою за долі майбутнього писав В. Р. Белінський.

76. ЯК УЧИТИ КОМСОМОЛЬЦІВ ЖИТИ В СВІТІ СУСПІЛЬНИХ ІНТЕРЕСІВ

Якось я слухав доповідь одного заступника директора школи по позакласній роботі. Він детально говорив про кабінет суспільствознавства: які плакати і картини повісили на стінах, як художньо оформили кімнату. Моральний кодекс будівельника комунізму написали на великому листі, зробили красиву рамку... А ось про те, як великі істини марксистсько-ленінської науки повинні увійти до юної душі і поселитися в ній навіки — ні слова. І коли запитали, що ж робиться «в цій частині» — заступник директора не міг сказати ні слова. Тому що про кабінет суспільствознавства є строгий наказ, а про душу ніяких наказів не немає. Я думаю, що більше шкоди, чим користі, приносять на педагогічному терені люди, що бачать тільки розпорядження начальства і що не відають, що без душі, без серця воно — нуль. Мені здається, що уроки щирості — дуже важлива справа у всіх ланках і формах виховної роботи.

Одного разу ми всією своєю дружною сім'єю (так ми назвали свою комсомольську організацію) перебирали кукурудзяні качани: самі хороші вантажили на автомашину, що відвозила зерно на державний склад, а качани гірше відносили на склад на корм свиням. Хтось з боку підійшов до нас і довіритель порадив: ви, мовляв, кидайте на дно кузова качани гірше, а зверху прикривайте хорошими, на складі перевіряють тільки те, що зверху; адже нам треба здати більше, - план... Бачу, комсомолята переглянулися, соромно їм стало. Ваня Р. почервонів до коріння волосся, а Зіна Р. опустила очі. Пішов господарник, коштують мої хлопці і дівчата, і я стою, серце моє зазмерло: ну, що ви робитимете, чому навчили вас перші уроки щирості?

«Та що ж це таке?» — глухо промовив Шура Ч. Больше вони не сказали ні слова. З якоюсь завзятістю, із заперкливо стали кидати в кузов самі хороші качани. Кілька разів підходила до нас людина, що порадила хитро «виконувати план», мовчки дивився на роботу комсомольців, хмурих брови, але ні слова сказати не зважився... Той, кому совість хоч раз підказала повстати проти зла, обману, несправедливості, - стає дуже чуйним до явищ навколишнього світу; бачить зло в байдюванні, марнотратстві, стає непримиренним до неправди, обдурю.

Прагнете до того, щоб в підлітковому і юнацькому віці чоловік жив турботами про цінності, що належать колективу, суспільству. У сільськогосподарському виробництві є напружені періоди, коли жоден підліток, жоден хлопець не повинні знаходитися в стороні від трудової напруги, від турбот, що опановують душами і серцями людей.

Весна. У колгоспі посіяні тисячі гектарів зернових, овочевих, технічних культур. Якщо не поклопотатися про своєчасну прополку, урожай може загинути. Колгоспники в ці дні живуть думкою про те, як найкращим чином організувати працю, як використовувати кожну хвилину робочого часу. Вам, вихователів, треба поклопотатися, щоб трудова напруга, суспільна активність опанували і шкільним колективом. Хай трудяться підлітки, хлопці і дівчата на тих ділянках виробництва, від яких великою мірою залежить суспільний добробут, успіх в господарстві. Хай праця школярів не буде чимось ізольованим, відособленим від праці дорослих. Поклопочіться про організацію таких відносин своїх вихованців з дорослими трудівниками, щоб матеріальні цінностей, створених ва-

шими вихованцями, з нетерпінням чекали дорослі; щоб свою дитячу і шкільну працю діти, підлітки, хлопці і дівчата розглядали як працю доросла. Трохи менше школярського умовного в праці учнівського колективу — ось вимога, здійснюючи яке ми виховуємо людей з малих років у дусі турботи про суспільні інтереси.

У своїй виховній роботі ми добиваємося того, щоб трудова енергія, трудові зусилля школярів були самостійною цеглою в будівлі суспільного виробництва. Так, молодші школярі, учні I—II класів, в літні канікули декілька днів працюють колективно в полі, заготовляючи найкраще, найбільш питательне — вітамінне — сіно для маленьких телят. Результат праці — декілька десятків тонн кормів найвищої якості. Малюки прибирають сіно, сушать його, складають. Учні IV—V класів заготовляють насіння овочевих рослин — помідорів, капусти, огірків. Ніхто, окрім них, в колгоспі цією роботою не займається. Діти чудово розуміють, що якби вони не вкладали своєї цегли в будівлю суспільного виробництва, будівництво цієї будівлі затрималося б. Праця одухотворяється суспільними інтересами з найперших кроків трудового життя.

Старші піонери і комсомольці виконують ще значніші трудові завдання. На піонерських і комсомольських гектарах, яких в колгоспі щорічно виділяється від 10 до 15, вони вирощують насіння пшениці, кукурудзи і інших культур. Ваш цикл сільськогосподарської праці виконується тут виключно школярами — від першої обробки ґрунту до збирання врожаю і здачі його на зберігання.

Вони відчують себе такими ж трудівниками, як і дорослі колгоспники. Секретаря комітету комсомолу і голови ради піонерської дружини запрошують із звітом на засідання правління колгоспу так само, як і бригадирів дорослих бригад. Господарські, економічні інтереси займають в духовному житті шкільного колективу велике місце. Турботи про матеріальні цінності додають особливий відтінок взаєминам в шкільному колективі, всьому складу мислення піонерів і комсомольців. Щоб виховати зрілість, дорослість думки, ми піклуємося про економічні, господарські відносини не тільки школярів з дорослими трудівниками, але і усередині шкільного колективу.

77. ЯК СТВОРИТИ ТРУДОВІ ВІДНОСИНИ УСЕРЕДИНІ ШКІЛЬНОГО КОЛЕКТИВУ

Тут ми підходимо, мій юний друг, до особливо важливого елемента створення і виховання колективу. Йдеться про матеріальні відносини, про матеріальний вираз таких понять, як відповідальність, керівництво, підпорядкування, взаємодопомога, співпраця, обмін досвідом. Всі слова про відчуття відповідальності залишаться дитячим лепетом, якщо немає відповідальності за матеріальні цінності. Немає і бути не може ніякого колективу, якщо відносини між його членами не пройняті духом взаємодопомоги, співпраці, товариського обміну ідеями і досвідом.

Піонерська організація нашої школи має бригаду малої механізації. У розпорядженні бригади — машини і механізми, використовувані на роботі на шкільній учбовий-досвідченій ділянці, а також в дитячих політехнічних кухнях. У бригаді є маленький, змонтований вчителями і старшокласниками трактор, яким піонери обробляють шкільну ділянку і сад. Бригада має дві маленькі автомашини для навчання молодших школярів, дві сівалки, косарка, молотарка, зерноочистительные машини — всі ці механізми зроблені в школі і пристосовані для дитячої праці.

Комсомольська організація має бригаду юних механізаторів. Бригада обирає бригадира, двох помічників, двох механіків. У ній виділена ланка юних електротехніків. У розпорядженні бригади — доросла, як говорять піонери і комсомольці, техніка — трактор, два автомобілі, комбайн, сівалки, зерноочистительные машини. Бригадир і його помічник — по уповноваженню бригади — є господарями техніки і ремонтної бази (у їх розпорядженні — установка для зарядки акумуляторів, апарат електрозварювання). Вони призначають юних механізаторів на період виконання тієї або іншої роботи. Отримати роботу в бригаді механізаторів — велика честь. Перш ніж допустити людину до трактора, бригадир юних механізаторів приймає у охочого трудитися цілу систему заліків (наприклад, учень виготовляє на токарному верстаті деталь для машини, бере участь в конструюванні і монтуванні нового механізму). В період весняних і літніх польових робіт бригадир встановлює черговість роботи юних механізаторів в полі (на піонерських гектарах і на колгоспних полях).

Є в піонерській і комсомольській організаціях ще дві бригади: бригада юних рослинників і бригада юних садівників. Це трудові колективи у розпорядженні яких — досвідчена ділянка, сад, шкільна пасіка, інвентар для ручної роботи по рослинництву і садівництву.

Досвід господарських матеріальних відносин дозволяє комсомольській і піонерській організаціям бути господарями багатьох матеріальних цінностей. Наші піонери і комсомольці розпоряджаються засобами, що поступають на внутрішньогосподарчий рахунок школи від учбовий-досвідченої ділянки, саду, городу. Гроші, які виручаються від продажу фруктів, овочів, саджанців дерев, школярі прибуткують, здають в бухгалтерію. Протягом року нагромаджуються значні суми. Комітет комсомолу і раду піонерської дружини витрачають гроші на придбання музичних інструментів, на проведення екскурсій. Це збагачує життєвий досвід комсомольців і піонерів.

Господарські, матеріальні, економічні відносини, тісно зв'язані насилу, — одна з ниток, що зв'язують школярів в різновікових колективах.

78. РІЗНОВІКОВІ КОЛЕКТИВИ НЕ МОЖНА БУДУВАТИ НА ПОРОЖНЬОМУ МІСЦІ

Звичайно, матеріальні, господарські відносини породжують відносини іншого роду — духовні. Чим цікавіше праця, що становить саму суть господарських відносин, тим глибше можуть бути духовні відносини між вихованцями різного віку. Праця ж стає цікавою тоді, коли діти, підлітки і хлопці, що працюють в одному колективі, управляють машинами і механізмами, опановують складними практичними уміннями і навиками, передають

один одному знання і досвід — коли є духовні відносини. Без трудової захопленості, без жадання знань, без спільної діяльності, яка припускає оволодіння порівняльно складними уміньми і навиками, різновіковий колектив як інструмент виховання — неможливий. Але якщо вам вдалося досягти злиття праці і духовного життя вихованців різного віку, тоді у вас з'являється новий, дуже сильне джерело дії колективу на особу.

Суть цієї виховної дії полягає в тому, що дитини і підлітка, підлітка і хлопцеві притягає один до одного спільність інтересів, здібностей, схильностей, покликання. Риси особи при цьому виражаються в конкретній діяльності. Виховний ефект різновікового колективу полягає в тому, що під впливом яскравого позитивного прикладу дитина, підліток усвідомлює, якою людиною він хоче стати, у нього з'являється прагнення досягти ідеалу, зразка. Поза духовними відносинами, що виникли на ґрунті цікавої, увлекательної праці, прагнення стати такою-то людиною взагалі не може виникнути і опанувати думками вихованця.

Різновікові трудові — їх можна назвати ще і творчими — колективи повинні бути справою добровільним. Тут неприпустимо як б то не було прикріплення одного учня до іншого. Піонери і комсомольці дуже тонко відчують здібності, схильності, покликання, вони ніколи не виділять в бригаду механізаторів або рослинники того, хто не цікавиться відповідною працею.

Є різновікові колективи і іншого роду. В період літніх канікул наші вихованці, як правило, нікуди не виїжджають — умови відпочинку в селі прекрасні. На кожній вулиці, на кожному «кутку», як говорять на Україні, у нас є вогнища народної педагогіки. Так ми називаємо маленькі школи народного виховання. Душею кожною з цих шкіл є людина, що гаряче любить дітей. Це або ветеран виробництва, що пішов на відпочинок, або ж молодий робочий, колгоспник, службовець, для якого спілкування з дітьми — радість, повнота духовного життя. У себе в колективі ми називаємо таких людей хранителями вогнищ народної педагогіки. Їх виховна дія величезна: краса створюється тільки красою, людина твориться тільки людиною.

Третина сторіччя роботи в школі переконала мене в тому, що людина краще всього виховується тоді, коли він виховує інших, піклується про іншу людину. Наш педагогічний колектив прагне до того, щоб вже в підліткові роки кожен вихованець проявляв серцеву турботу про маленьку дитину. Чуйність, співчутливість, тривога про дитину — ці відчуття є благородною емоційною основою підліткового і юнацького колективу. Чим активніше виражаються ці відчуття в діяльності, тим ніжніше і мужніше стає серце підлітка — хлопчика і хлопця, тим більше жіночності в серці підлітка — дівчатка і дівчата.

79. ПІКЛУЙТЕСЯ ПРО ТЕ, ЩОБ ВАШІ ВИХОВАНЦІ БУЛИ І ВИХОВАТЕЛЯМИ

Коли наша комсомольська організація створювала степовий Куточок Краси для людей, до життя нашої дружної сім'ї несподівано увійшла доля маленької дівчинки Наташі — Наташки, як ласкаво називали її комсомольці. Дівчинка жила на околиці сіла. У неї була тільки мати. Трьох років Наташка важко захворіла — перестала ходити. Навесні і літом мама уклала дочку в маленький візок і ставила її під гіллястою яблунею. Зелений двір, яблуня, два вулики, колодязь, лелеки на сараї, собака Пальма, кролики, яких оберігав собака, — ось і ваш мир Наташі. Голосиста і говірка, але в той же час засмучена своєю хворобою, дівчинка просила нас принести польових квітів, яких вона не бачила. У кожного з нас хворіло серце: невже дівчинка не видужає? Лікарі її лікували, але швидкого одужання не обіцяли: якась глибока поразка нервової системи, ноги у дівчинки нерухомі. Чим же тобі допомогти, маленька Наташка?

Що тільки ми не робили для неї! У її просторій кімнаті зробили справжній сад: посадили ялиночку і сосну, перенесли з шкільної теплиці квітучу хризантему. Під вікном посадили троянди. Через рік дівчинці треба було йти в школу, і ми стали учити її читати і малювати. Всю зиму в її кімнаті квітнули квіти. Але дівчинка була дуже блідою, крихкою. Я бачив, як, повертаючись від Наташки, Зіна Т. і Галя М. крадькома плачуть. Ми мріяли, щоб скоріше прийшла весна.

Навесні, як тільки розпустилося листя горіхів і зацвіли перші степові квіти, ми посадили Наташку у візок і повезли в Куточок Красу. Дівчинка з подивом відкривала новий для себе світ, все нею було незнайомим: і тремтіння степового марева над курганами, і спів жайворонка, і величезні коники... У Куточку Краси хлопчики і дівчатка побудували курінь. Тут ми проводили цілі дні під час літніх канікул. Цілюще повітря степу, аромат горіхового листя, червоні помідори і соковиті кавуни, хрусткі на зубах яблука, — напевно, все це було самими кращими ліками для Наташки. Її щічки порожевіли, в очах заграли радісні вогники. Через два роки дівчинка встала на ноги. Лікар сказав: лікують не тільки ліками, але і радістю. А особливо ось такі хвороби, як у Наташки.

Два з половиною роки душевної турботи про хвору дівчинку були ні з чим не порівнянними уроками широчі. Хлопці і дівчата навчилися відчувати, пізнавати серцем біду, тривоги, турботи там, де очима їх, буває, не побачиш. Я переконався, що якщо колектив піклується про дитину, він стає дуже чуйним і до найбільшої біди — людської самоти.

80. ВИХОВУЙТЕ КОЛЕКТИВ ТАК, ЩОБ ХЛОПЦІ І ДІВЧАТА НЕ ПРОХОДИЛИ МИМО САМОТИ

Ще не встала на ноги Наташка, а моїх вихованців потрясла нова біда. Повертаючись одного разу з лісу, ми зустріли жінку, що проводила нас задумливим, сумним поглядом. У селі прийнято вітатися з кожним стрічним — і із знайомим, і з незнайомим. На наше добрий вечір вона відповіла доброго здоров'я, дорогі, і в її голосі ми теж почули печаль.

«Чому у неї такі сумні очі?» — запитав хтось з хлопчиків.

«У неї велике горе... але яке?»

Через день ми дізналися про гору жінки, і воно потрясло нас. Три сини, чоловік і два брати її загинули смертю героїв на фронтах Великої Вітчизняної війни. А недавно у неї померла мати — єдиний в світі рідна людина. Жінка залишилася одна.

Біль бабуні Марії став нашим серцевим болем. Чим ми можемо допомогти вам, дорогою наша людина? «Ми б віддали вам все тепло наших сердець, аби ви посміхнулися», - сказав Костя До., коли ми дізналися про важку долю жінки.

Прийшов той день, коли бабуня Марія посміхнулася нам. Посміхнулася, згадуючи своїх синів. Посміхнулася, коли ми прийшли до неї посадити шість кущів винограду і шість кущів троянд — на честь її синів, чоловіка і братів. Вона посміхнулася, потім з її очей потекли сльози, плакали і ми... Тому що до цих пір не зустрічали в світі такого величезного материнського горя.

Нам хотілося хоч скільки-небудь полегшити її горе. Ми серцем відчували, що її не можна залишати одну — самота приносить їй страждання. Серце підказувало і те, що не можна ні утїшати бабуню, ні радити їй забути своє горе. Воно залишиться в її душі навсеред — до могили.

Стара жінка посміхалася, вбачивши хлопчиків і дівчаток. Ми приходили до бабуні Марії щодня, трудилися в її саду Краси. Зацвітали троянди, дозрівали виноградні кетяги. Вдивляючись в очі хлопчиків і дівчаток, вслухуючись в їх щебетання, я відмітив, що вони в глибині душі нібито відчують провинку перед бабунею. Вони радіють життю, сміються, посміхаються один одному, сонцю і ясному небу, а її сини загинули на війні, - ось що відчували хлопчики і дівчатка. Добре це або погано? — думалось мені. Так, добре. У цьому складному відчутті, яке вони ні за що не висловили б словами, — благородний борг перед полеглими за їх щастя.

Благородна тривога серця, чисті, піднесені душевні пориви — ніколи ви не добудете цього багатства, якщо почнете здобувати його в зрілі роки. Здобуйте, створіть його в роки юності. Бережіть його як безцінний скарб.

Ще і ще раз, тисячу разів корисно порадити: учите своїх вихованців бачити людину. Хай кожен навчиться бачити в людині, як в дзеркалі, самого себе. Дати кожному хлопцю, кожній дівчині це дзеркало, навчити виглядати в нього — це одна з вершин педагогічної мудрості. Якщо ви хочете стати справжнім вихователем юнацтва, учите бачити в цьому дзеркалі найтонші, найпотемніші, найнесподіваніші ризики.

81. ОБЕРІГАЙТЕ СВОЇХ ВИХОВАНЦІВ ВІД МАРНОСЛІВ'Я

Я спеціально обертаю на цю увагу тому, що марнослів'я розбещує душу людини, як іржа роз'їдає колектив. Там, де є марнослів'я, по суті немає і не може бути ідейної єдності колективу. Марнослів'я — це безвідповідальне брязкання зброєю, перетворення зброї в іграшку, це духовне роззброєння людини.

Разом з тим, як наймерзотнішого побоюйтеся отрути брехні, лицемірства. Хай з дитинства, з отрочтва в плоть і в кров, в звичку хлопчиків і дівчаток входить правдивість: хай звичка називати речі своїми іменами перетворюється на характер, в натуру. Виховуйте у своїх вихованців непримиренність і нетерпимість до пустого, красномовству, тріскучій фразі, похвалянню.

Як же здійснювати на практиці ці золоті істини? Тут ми наближаємося до питання про самовиховання. Багаторічний досвід виховання юнацтва переконав мене в тому, що якщо слово живе в душі людини, якщо воно не перетворюється на лушпиння, — воно може стати могутнім засобом самовиховання. Учте хлопчиків і дівчаток не кидати слів на вітер, нічого не говорити «просто так», для червоного слівця. Я повчаю своїх вихованців: — Якщо ти хочеш зробити от так, але не упевнений, що зробиш, ніколи не говори: даю слово, зроблю. Краще скажи: хочу примусити себе зробити от так, примушу себе зробити от так. І примушуй себе. Як би ні було важко — добивайся поставленої мети. Десять разів перероби, але зроби так, щоб не було соромно перед людьми.

Не забувайте, що процес самовиховання ніколи не йде гладко, без труднощів. Немає більш доблесної перемоги, ніж перемога над власними слабостями. Пам'ятаєте, вихователі юнацтва, що правдивість — це перш за все чесність перед людьми і одночасно перед самим собою, перед власною совістю. Правдива оцінка самого себе: що я вже можу і чого не можу, як я просуваюся до тієї вершини самовдосконалення, досягнувши якої, я маю право сказати: я господар своєї волі, - правдива оцінка всього цього є наріжним каменем правдивості і чесності.

Дзеркало правдивості, що правильно відображає життя, відшліфовується працею. Прагнете до того, щоб думка і слово одухотворялися справою, працею. Щоб за звучанням слова стояла глибока справа. Ще раз доводиться повторити, що в справі виховання все взаємозв'язане. Правдивість і чесність, непримиренність до брехні і обману йдуть від великої правди праці. Недаремно старовинна українська мудрість говорить: правдиве слово у того на мові, у кого на долонях мозолі. Серце трудівника повстає, обурюється проти брехні і неправди. Коріння істини — в праці на загальне благо, в радості творіння для людей, в подоланні труднощів. Кому все легко, без труднощів, без напруги сил дається, у того і думка пурхає легко, як метелик.

А думка повинна бути твердою, як стовбур могутнього дуба. Сильною, як стріла. Яскравою, як вогонь. Твердість правди, непорушність думки, ясність істини — це джерела, що пробиваються з джерела, ім'я якому — важко. Юнацтво повинне знати, що таке важко. Знати з власного досвіду. Той, хто пізнав труднощі, дорожить словом і нетерпимо відноситься до марнослів'я.

82. ЯК УЧИТИ СВОЇХ ВИХОВАНЦІВ ВИХОВУВАТИ САМИХ СЕБЕ

Наукова побудова процесу комуністичного виховання висуває в числі найгостріших, самих животрепетних питання про взаємозалежність багатства духовного життя колективу і особи. Звідки в колективне життя приходять духовна повнота і багатство, якщо кожен буде тільки споживачем? Хіба можна говорити про колектив як

про вихователя особи, якщо не розібратися зі всією серйозністю, звідки ж течуть струмочки, що наповнюють джерело духовного багатства колективу? Група людей стає неорганізованим натовпом, якщо кожна людина, що спілкується з своїми товаришами, не відкривається перед ними щоденно. Особа і колектив — це дві сторони однієї медалі. Без виховання особи не може бути і мови про колектив як про виховну силу, а виховання особи немислиме без самовиховання. У широкому сенсі поняття виховання я уявляю собі як гармонію виховання колективу і виховання особи, а у вихованні особи одна з провідних ролей належить самовихованню.

Виховувати людину — означає виховувати у нього вимогливість до самого собі. А це можливо лише тоді, коли людина не ведеш постійно за руку, але і надаєш його самому собі, щоб він відповідав за саме себе, виробляв власну життєву позицію.

Як це робити практично?

З малих років учите людину пізнавати себе і виховувати себе. Девіз самопізнання добре виражений в словах великого мислителя і художника Ф. М. Достоевського: «Знайди себе в собі, підпорядкуй себе собі; опануй собою». Виховання відчуттів, дисципліновані думки і волі, вироблення і урівноваження характеру — все це людина повинна робити сам, пізнаючи себе і опановувавши собою.

Самовиховання потребує дуже важливого, могутнього стимулу — відчуття власної гідності, пошана до самого собі, в бажанні стати сьогодні краще, ніж був вчора. Самовиховання можливе тільки за тієї умови, коли душа людини дуже чуйна до якнайтонших, чисто людських засобів дії — доброго слова, ради, ласкавому або докірливому погляду. Не може бути і мови про самовиховання, якщо людина звикла до грубості і реагує тільки на «сильне» слово, окрик, примушення. По самій істоті своєму самовиховання припускає віру людини в людину, звернення до честі і гідності особи. Педагогічне керівництво самовихованням — це раніше всього відношення між педагогом і вихованцем, пройняті глибокою взаємною вірою в добрі наміри.

Виходячи з багаторічного досвіду, я дозволяю собі дати вихователю практичну раду: самовиховання вашого вихованця вимагає певного стилю вашого виховного впливу. У колективі у вас повинен панувати спокій, не повинно бути крику, нервозності. Нічого і думати про самовиховання, якщо у вихователя час від часу закипає злість до того або іншого вихованця і якщо це недобре відчуття знаходить свою «розрядку» в окрику, зопалу придуманому покаранні, в прагненні якомога сильніше пробрати вихованця. Чим більше людини лають, пробирають, карають, тим менше він чутливий до доброго слова, тим менше у нього розвивається та здатність, яку Л. Н. Толстой називав здатністю думати добре¹⁵.

Я твердо переконаний — і це переконання не плід книжкових висновків, а підсумок багаторічної практики, - що абсолютно нормальне виховання не знає покарань. Треба зробити обмовку, товариші педагоги: йдеться про дітей, про покарання дитини. Там, де все будується на покараннях, немає самовиховання, а без самовиховання не може бути нормальним і виховання взагалі. Не може, тому що покарання вже звільняє вихованця від розкаянь совісті, а совість — адже це головний двигун самовиховання; де совість спить, не може бути і мови про самовиховання. Що отримав покарання думає: мені нічого більше роздумувати про свій вчинок; я отримав те, що покладене.

Був в нашій школі такий випадок. Дев'ятирічний Костя, учень III класу, стріляв з рогатки по горобцях. Поранивши пташку, він зловив і мучив її. Вчитель покарав хлопчика: заборонив йому три рази йти з класом в ліс. Напередодні другої, цікавої, з нетерпінням очікуваної дітьми прогулянки, Костя сидів на уроках похмурий, невлад відповідав на питання вчителя. Коли клас пішов в ліс, хлопчик залишився в школі. У солом'яному даху сарая він зловив декілька голих, безпорадних горобців і поклав їх в стіл вчителю. Через день, відкривши стіл, вчитель знайшов пташенят, майже всі вони задихнулися.

Чим пояснити цю жорстокість? Чому дуже часто в результаті покарання дитина озлоблюється? Тому що «сильний» засіб дії звільняє дитину від думок, роздумів, роздумів; він переживає не негожий свій вчинок, а покарання; він по суті забуває про поганий вчинок, адже логіка виховання полягає в тому, щоб дитина про нього помислила, подумала. Виходить же так, що дитина думає погано. Він думав про себе як про скривджений, в його серці нагромаджується озлоблення. До того ж, якщо в покаранні є хоч крапелька несправедливості—тогда лавина озлоблення загрожує сильним, несподіваним для вчителя обвалом.

Нормальне виховання я уявляю собі так: дитина не допускає серйозних негожих вчинків, а маленькі, незначні «грішки» він глибоко переживає, приймає близько до серця, відчуває розкаяння совісті— це найголовніше. Ми-стецтво виховання в тому, щоб попередити серйозну провину. Чим же попереджати? Перш за все — індивідуальною бесідою з дитиною.

83. ОПАНОВУЙТЕ МИСТЕЦТВОМ ІНДИВІДУАЛЬНОЇ БЕСІДИ З ВИХОВАНЦЕМ

Придивіться до дитинства, вдумайтеся в те, як поведуться малюки, як відносяться вони один до одного, до матері і батька, а потім і до вас, педагогові, і ви переконаєтеся, що у дитини є органічна духовна потреба вилити перед вами свої відчуття і думки, розкрити свою душу.

Але знайте: дитина щирсердо розкриє перед вами душу тільки за умови, якщо ви ніколи не звертаєтеся ні до кого з проханням або вимогою угамувати, приборкати його. Якщо ж ви сподіваєтеся, що, скажімо, мати і батько примусять вашого вихованця бути хорошим, і про цю надію вашою знає дитина, або ви навіть спеціально даєте зрозуміти йому, на що покладаете свої надії, - пишійте, як мовиться, пропало: не тільки самовиховання, але і нормального порядку в класі у вас не буде. До батьків звертатися треба, розмовляти з ними треба, але у дитини ніколи навіть думка не повинна зародитися про те, що найдорозжчих, улюблених людей вчитель робить страховищем. У вихованні взагалі неприпустимо, щоб на людину дитина дивилася як на страховище. Треба виховувати так, щоб дитина не боялася матері, батька, вчителя, а любив їх. Щоб у нього взагалі були улюблені люди. А в дитя-

чому серці любов народжується до того, хто здатний розсіяти тривогу і сум'яття, утішити, затвердити віру в свої сили, хто здатний оберігати легко ранимі, дуже чуйні до грубих, необережних дотиків відчуття дитини, і перш за все відчуття власної гідності.

Мені здається дивним і незбагненим: як може педагог розраховувати на довіру, відвертість, щирість дитини, якщо він не став для нього коханим, людиною.

Хочу порадити також: не відмахуйтеся від так званих дитячих скарг. Не вважайте всі дитячі скарги ябедою, а всіх маленьких скаржників «плаксивими ябедами», як любить говорити один мій знайомий вчитель. Це не так. Умійте вислухати скаргу. Взагалі вміння слухати дитину — велике педагогічне мистецтво. Там, де немає цього мистецтва, немає і не може бути самовиховання.

Вам вдалося досягти того, що вихованець охоче йде до вас, розкриває перед вами душу. Знайте, що дотик до дитячого серця повинен бути ніжним, найобережнішим, тільки ніжність і обережність ведуть до того, що своєю бесідою з дитиною ви спонукаєте його до самовиховання. Пам'ятаєте, якщо в школі панує добро і взаємна довіра, вихованець приходиться до вас, коли в душі у нього сум'яття, коли він не може сам розібратися в тому, що твориться в його душі, не знає де істина, що йому робити. Пам'ятаєте, що питань таких в схвильованій дитячій розповіді ви можете і не почути, але умійте прочитати їх між рядків. Бережіть тасмницю, яку довірила вам людина, — це одне з елементарних правил педагогіки, що стосується і виховання, і самовиховання. Знайте, що розкриваючи перед вами душу, вам можуть повідати про найважче і складніше. Ви можете почути про негожий вчинок, про такі взаємини між вашими вихованцями, які, здавалося б, відразу ж вимагають негайного втручання дорослих. Умійте бути терплячим в таких випадках, умійте стримати пориви гарячого серця мудрим розумом і в той же час одухотворити мудрість своєї думки полум'ям гарячих відчуттів. Наслідком вашої бесіди з тим, що розкрив перед вами душу вихованцем ніколи не повинне бути покарання — пам'ятаєте про це. Знайте, що одним з що найгостріше ранять юну душу покарань є виставлення перед колективом глибоко особистого, серцевого.

Я ще раз повторюю, що якщо вихованець переживає горе, знегоду, засмучення, образу, несправедливість, смятение — он прагне вилити свої відчуття і думки перед людиною, якої він поважає і любить, якому він довіряє. Але кожна чесна і скромна людина переживає в таких випадках велику сором'язливість. Умійте побачити в очах свого вихованця якнайтонші рухи його душі. Умійте зробити так, щоб ви залишилися наодинці з ним. Знайдіть слово — єдине слово серед тисяч — яке тонке, розумно, тактовно спонукало б вашого вихованця розкрити своє серце.

Якщо людина відкрилася перед вами, - це вже великий успіх виховної роботи. Але подальше у величезній мірі залежить від того, яким побачить і відчуже ваш вихованець ваш людський дотик до його серця.

Я, як мовиться, голову даю на відсікання, стверджуючи, що якщо вихованець не йде до вчителя з своїми радощами і жалем, якщо вихованець не відкриває перед ним свою душу, - взагалі смішно говорити про яке б те пі було вихованні, - його немає, немає і ні. Одкровення серця вихованця по відношенню до коханому вихователю — це процес взаємного облагороджування відчуттів і думки. Виливаючи в словах думки про свою душевну травму, людина перш за все ушляхетнює відчуття: примітивні відчуття витісняються тоншими, піднесеними. Людина, як говорять в таких випадках, бере себе в руки — це якраз і є тонка спонукка до самовиховання. Тому довірча бесіда з вихователем приносить полегшення, покращує самопочуття. Розділена радість — подвійна радість, розділене горе — половинне горе. Відкривши свою душу, виливши відчуття і думки, людина переконується, що він сам в змозі змінити своє самопочуття, вплинути на себе.

Боляче навіть від думки про те, що в школах у нас ще бувають окремі вихованці, які носять в собі неподілене горе. Воно висушує серце, спустошує душу. У мене здригається серце, коли я бачу похмурого підлітка, що замкнувся. І найстрашнішим горем для нього буває відчуття своєї неповноцінності: іншим знання даються, а у мене нічого не виходить, я невдаха, така вже моя доля... Це горе накопичується поступово, день за днем, воно боляче стискає серце, холодом сковує душу. Підліткові хочеться поділитися своїм горем, але йому соромно, і він мовчить. Мовчить удома, мовчить в школі. Юний друг, придивитесь до деяких своїм вихованцям і допоможіть їм позбавитися від непосильної тяжкості. Перш за все принесіть їм радість: зробіть так, щоб вони побачили свій успіх в оволодінні знаннями і випробували від цього відчуття гордості...

Якщо ви і ваш вихованець стали друзями, якщо вас об'єднує взаємна довіра, якщо ви ніколи не принесли своєму вихованцеві зла, засмучення, обтяжливих переживань, - ви маєте моральне має рацію учити самовихованню, і ваші повчання сприйматимуться як мудрість життєвого досвіду.

Але є ще одна умова, без якої неможливе самовиховання. Умова це, образно кажучи, лежить між волею педагога і волею вихованця, воно як би об'єднує виховання і самовиховання в єдине ціле. Це умова — усвідомлення вихованцем свого власного становлення; розуміння і переживання того, що сьогодні він став кращий, ніж вчора, що в його душу входить людська краса, і це входження краси залежить у величезній мірі від нього самого, від власної його волі. Прекрасний супутник в усвідомленні власного становлення — пошана до самого собі, переживання відчуття власної гідності. Тільки там, де вихованець поважає себе, можливе самовиховання. І чим глибше відчуття самоповаги, тим більше чуйності, сприйнятливості до ваших етичних повчань, до ваших повчань: виховувати себе треба от так. Там, де немає самоповаги, людина абсолютно глуха до ваших повчань і рад.

Від чого ж залежить самоповага, як воно виховується? Пам'ятаєте, мій юний друг, - це дуже крихка річ. З нею треба бути виключно обережним. Таким же обережним, як обережні ми буваємо з краплею води, тремтячою на квітці троянди, коли треба зрізати квітку, не струсивши прозору краплю, в якій сяє маленьке сонце. Щоб виховати самоповагу, треба діяти тільки ніжними, тонкими виховними засобами. Самоповага не терпить грубих, «сильних», «вольових» засобів. Я б назвав самоповагу дитячою інтелігентністю. Це душевна м'якість, помножена на чистоту думок, спонук, намірів. Тут ми маємо справу з найцікавішою в школі справою, - із справою, заслуговуючою величезної уваги, але, на жаль, мало вивченим — з дитячою розумовою працею, точніше, з віддзеркален-

ням цієї праці в емоційній сфері, - з інтелектуальними відчуттями. Пошана до самого собі народжується з світлих інтелектуальних відчуттів, з радості пізнання. Тут, в світлих інтелектуальних відчуттях — джерело дитячої інтелігентності. Якщо ж учення супроводжується похмурими відчуттями, людина стає байдужою, байдужою до самого собі — ні про яке самовиховання не може бути і мови. Найважливіше завдання педагога як вихователя полягає в тому, щоб оберігати в юному серці вогник світлих інтелектуальних відчуттів, не дати йому згаснути, - запалити його знову дуже важко.

Отже, вихованець ваш поважає сам себе, дорожить кожним вашим словом про саме собі, - значить, ґрунт зораний під посів насіння самовиховання; ви можете учити, як виховувати себе, і ваші повчання не залишаться порожніми словами.

Є декілька сфер самовиховання: сфери моралі, праці і учення, фізичної культури. Всі вони взаємозв'язані, тому що ваш процес самовиховання — це єдність складної роботи розуму і серця, єдність відчуттів і переконань.

84. ЯК СПОНУКАТИ ДО САМОВИХОВАННЯ В ЕТИЧНІЙ СФЕРІ

Найважливішою спонукою до самовиховання моральності є порушення вихованцями думки про те, що ми, індивідууми, живемо серед людей. Люди бачать нас щогодини і щохвилини. Люди відчувають нашу присутність навіть тоді, коли не бачать нас. Кожна річ матеріального світу, з яким ми стикаємося, зберігає на собі наш слід. Але найпомітніший, іноді незгладиміший слід ми залишаємо в людях, з якими спілкуємося. Справжній людині не байдуже, що про нього думають, як його оцінюють інші. Але що б ми не робили, де б не знаходилися — пам'ятає, на нас завжди дивляться очі людей. Наймерзотніше, наймерзенніше в житті людини — це етична неохайність. Уявіть собі, що красива дівчина цілу годину зайнята своєю зачіскою — їй хочеться бути красивою, адже зачіска у всіх на вигляді. І в той же час у неї брудні, невимиті ноги. Але це її не турбує — адже ноги в панчохах. Така і етична неохайність: на людях людина стає душкою, а наодинці з собою — хрюшею, — так цей мерзотний порок оцінює народна мораль.

Учите вимогливості, жорсткій педантичності в питаннях моралі. Учите своїх вихованців контролювати самих себе. З першого ж дня перебування дитини в школі ми учимо його: якщо ти робиш що-небудь наодинці, знай, що про тебе думає в цю мить найулюбленіша в світі людина — мама. І якщо ти робиш що-небудь нехороше — сподіваючись на те, що тебе ніхто не бачить, ти помиляєшся. Твій поганий вчинок боєм відгукується в материнському серці. Мати бачить тебе, навіть якщо не бачить тебе. Вона з тобою, навіть якщо її немає з тобою. Ти прийдеш додому, і вона в очах твоїх побачить, що ти зробив щось негоже. Тому краще відразу ж розкажи про свій негожий вчинок. А ще краще — не роби погано. Пам'ятай, що на тебе завжди дивиться мама.

Тут знову треба сказати, що чутливість, чуйність дитини до цих повчань залежить від всього ладу його духовного життя. І перш за все треба добитися, щоб характерною межею духовного світу дитини були щирість, співчутливість, зворушлива турбота про матір. Витонченість душі — ось що необхідне, щоб дитина виховувала сама себе, щоб його совість гострозоро стояла на варті вчинків. Самовиховання в етичній сфері ми починаємо з елементарної моральної культури. Вихованець ваш зірвав, боязливо озирнувшись, квітка з куща троянд — це вже етичне нецтво. Він пройшов мимо дитини, що плакала, не запитав: чим допомогти тобі, дитя? — це ще хуже — моральна толстокожесть. Протягом багатьох років наш педагогічний колектив виробив програму самовиховання моральної культури. Ця програма є рядом вимог, які ставить перед собою вихованець в етичних відносинах з іншими людьми. Ось ці вимоги:

1. Пам'ятай, що в світі є речі ні з чим не порівнянні і не зіставні. Це перш за все наша Радянська Батьківщина, земля, яка вигодувала і виростила тебе, дала тобі життя.

2. Пам'ятай, що ти живеш серед людей. Ти є не те, що ти сам про себе думаєш, а те, що думають про тебе люди. Якщо та величина, яку ти бачиш сам в собі, величезна, а та, яку бачать в тобі люди, нікчемна, значить, ти нікчемність; уміє мужньо признатися собі в цьому, уміє подолати в собі дріб'язкову, нікчемну істоту, зуміє стати справжньою людиною.

3. Справжня людина той, хто не робить гидоти, вульгарності, підлоті наодинці з самим собою. Хай завжди, коли ти залишаєшся наодинці з самим собою, строгим, вимогливим свідком твоїх вчинків буде твоя совість. Хай цей свідок буде неупередженим, жорстоким і неблаганим..

4. Роблячи добро людям, ти набуваєш безцінного багатства. Той, хто живе в ім'я блага людей, - найбагатша, найщасливіша людина. Пам'ятай, що в світі є єдине вимірювання багатства, краси, величчя — чоловік. Прославляючи людину, ти прославляєш сам себе. Пам'ятай, що людина народилася і вмирає, і якщо після його смерті що і залишається на землі, так це те, що він зробив доброго для людей.

5. Вище втілення людської краси — це жінка. Дівчинка, дівчина — це не тільки твій друг. Вона — майбутня мати. Оберігати її красу, щадити її здоров'я — це означає піклуватися про красу і велич всього роду людського. Якщо треба навіть померти для того, щоб допомогти жінці — помри, але не відступи з прямого шляху людської добрести.

6. У людині може поселитися безліч пороків, з них двадцяти найстрашніші — байдужість до добра і зла, лінь, лукавство, лестоці, догоджання, відсутність своїх переконань, мовчазна згода з неправдою; завзятість в своїх помилках, чванство, марнослів'я, брехливість, підлота наодинці з самим собою; відмова від друга, коли все проти нього, невіра в добрий початок в людині, лицемірство, злорадість, жорстокість до слабкої і беззахисної істоти, обжерливість і обжерливість, скупість. Пам'ятай, що кожний з цих пороків починається з маленького зернятка і розростається до жадливих розмірів. Будь непримиренним до людських пороків перш за все в самому собі. Вчи-ся робити те, що захоплює тебе в іншій людині і ніколи не роби того, що ти ненавидиш, зневажаєш в інших. Лю-

би в собі красу і ненавидь в собі порок. Знай, що гнійний налив, якщо він навіть твій гнійний налив, завжди залишається гнійним наливом. Свою болячку лише егоїст любить.

7. Якщо ти відмігив в собі зернятку пороку, умій бути нещадним до самого собі. Виривай коріння пороку: лінь — трудом, байдужість до добра і зла — співчутливістю, людською тривоною, лукавство — принциповістю, лестоці — прямою, догоджання — готовністю відстоювати істину навіть тоді, коли проти тебе озброївся ваш світло; відсутність своїх переконань — незалежністю власної думки, мовчазна згода з неправдою — боротьбою, безстрашним поединком з нею; завзятість в своїх помилках — мужнім визнанням власних помилок і готовністю стати односторонцем того, хто відстоював істину, борючись з твоїми помилками; чванство — скромністю, умінням не говорити про себе без потреби ні слова; пихатість — простотою, гідністю, які Маркс найвище цінував в людях; марнослів'я — умінням дорожити словом; брехливість — нетерпимістю до брехні, педантичною правдивістю у всьому; підлота наодинці з самим собою — умінням звітувати перш за все перед власною совістю як перед самим нещадним суддею; відмова від друга, коли всі озброїлися проти нього — готовністю підставити під кулю власне серце, коли ціляться в друга; невіра в добрий початок в людині — безмежною вірою у велич і силу людської краси; лицемірство — відвертістю і правдивістю; злорадість — жалістю; жорстокість до слабкої і беззахисної істоти — людяністю; обжерливість і обжерливість — помірністю; скупість — щедрістю.

8. Якщо ти бачиш зло, і десь в глибинах твоєї свідомості закопошилася думка: яке мені справа? — знай, що це голос звіриного інстинкту, що зве рятувати свою шкуру. Не потурай інстинктам, виганяй їх, будь нещадним до звіриного закликати рятувати свою шкуру.

Пам'ятай, що ти людина. Якщо ти пройшов мимо зла один раз, ти вимушений будеш проходити мимо зла завжди. Ти перетворишся на жалюгідну істоту.

9. У людському світі безліч доблесті, але є одна доблесть, що є вершиною людяності, — це відчуття власної гідності.

Тримай голову прямо і тоді, коли ти вийшов переможцем в боротьбі за істину, і тоді, коли ти вимушений визнати свою помилку.

10. В світі є речі ні з чим не порівнянні і не зіставні. Це перш за все наша Радянська Батьківщина, земля, яка дала тобі життя, ім'я і людську гідність. Якщо ти переживаєш скрутну, безвихідну хвилину, якщо ти в сум'ятті, якщо ти не знаєш, як поступити, подумай: що вимагає від тебе в цих обставинах Батьківщина. Як Батьківщина вимагає, так і роби.

У чому суть етичного самовиховання?

Окрім бажання бути хорошим, окрім високо розвиненої чуйності, тонкості душі, виняткову важливість має і те, що я назвав би пізнанням людини. Пізнаючи навколишній світ, людина з дитинства повинна пізнавати людину — його думки, відчуття, якнайтонші і складні рухи душі, прагнення, пориви. Єдність виховання і самовиховання починається там, де людина, пізнаючи людське, пізнає тим самим себе, вчиться дивитися на себе як би з боку. Одна з найскладніших речей в нашій педагогічній майстерності — це розповідь педагога про людину. Кожному поколінню маленьких школярів я розповідаю про відважного радянського воїна, який в роки Великої Вітчизняної війни на ворожій землі грудьми своєю закрив маленьку дівчинку, врятував її від смерті. Розповідаю про два наших земляків — юних партизанах-героях, які, потрапивши до рук фашистів, не сказали ні слова про партизанську таємницю, не видали друзів і були жорстоко замучені — вороги живими закопали їх в землю. Розповідаю про Миколу Гастелло, Зою Космодем'янської, Олександрі Матросове; про видатних трудівників, що працювали на землі по п'ятдесят, шістдесят, сімдесят років.

Я твердо переконаний, що пізнання моральності — пізнання розумом і серцем — повинно включати не тільки захоплення красою, але і обурення злом. З безсмертних творів світової літератури я беру образи, в які геній художників утілює людські пороки. Розповідаючи про Яго і Іуду Головліове, Гобсеке і Плюшкине, я буджу в юних серцях глибоке особисте відчуття нетерпимості, непримиренності до зла. Постійне, ні на один день пізнання людини, що не припиняється, сприяє тому, що вже в дитячі роки чоловік відчуває етичний сенс обставин, взаємин, які складаються в повсякденному житті. Думаючи добре про людину, дитина прагне до доброго вчинку; добрий вчинок дає йому велике моральне задоволення, повноту радісних переживань. Ці відчуття у свою чергу заострюють чуйність, чутливість до добра і зла, породжує нетерпимість до всього, що принижує людину. Як важливо для виховання і самовиховання, щоб вже в молодшому віці чоловік виразив себе, проявив свою принциповість в боротьбі із злом, відчув торжество добра, розумів і переживав свою причетність до цього торжества — сам торжествував, радів.

Знайте, мій друг, що спонука до самовиховання вимагає якнайтонших дотиків слова вихователя до найпотаємніших струн людського серця — Чести, Гідності, Благородству. Умійте зрозуміти, відчути той момент, коли серце дитини вимагає цього дотику. Цей момент настає тоді, коли перед маленькою людиною відкриваються два шляхи: йдучи по першому шляху, треба мовчазно примиритися із злом, байдуже віднести до нього; йдучи по другому шляху, треба вступити в боротьбу із злом. Другий шлях часто означає для дитини величезну духовну напругу, витрату великих етичних сил, хоча з погляду дорослих обставини, що склалися в житті, і не здаються дуже складними.

85. ЯК СПОНУКАТИ ДО САМОВИХОВАННЯ В ПРАЦІ І УЧЕННІ

Для цього необхідна перш за все атмосфера праці, що оточує вихованця в школі і удома. Неробство — чи то на уроках, чи то удома — перетворює на пустий звук найцінніші повчання щодо того, як працювати виховувати самого себе.

Є загальні повчання, однаково цінні для всіх віків. Вони в нашому педагогічному колективі виражаються в наступних істинах:

1. Пам'ятай, що без зусиль людина вироджується — перетворюється на мерзотну, мерзенну істоту.

2. Людину дізнаються по колосу пшениці, яку він посіяв і виростив, — так говорить народна мудрість. Ти виражаєш сам себе своєю працею. Дерево, вирощене твоїми руками, — це ти, твоя працьовитість і материнство. Твій робочий зошит — це теж ти, твоя праця, твій борг перед батьком і матір'ю.

3. Навчаючись за шкільною партою, ти береш у борг у старших поколінь матеріальні цінності, необхідні тобі для життя. Мати і батько дають тобі хліб і одяг, книги і наочну допомогу для того, щоб ти вчився і готувався трудитися в майбутньому. Твій борг — якомога раніше почати продуктивну працю, допомогти сім'ї, заробляти гроші для того, щоб за них купували тобі одяг, взуття, підручники.

4. Знай, що праця — нелегка справа. Не випадково слова праця і важко — від одного кореня. Праця немислима без поту, втоми, напруги фізичних і духовних сил. Праця не може бути такою ж цікавою, як гра, забава, розвага. Праця цікава іншим — тим, що, вкладаючи в роботу свій розум, мудрість, напругу своїх рук, людина створює потрібні і красиві речі — творить життя і красу, затверджує, виражає в речах самого себе. Людина живе сімдесят, вісімдесят років, а дуб, посаджений і вирощений його руками, може прожити сімсот, тисячу років. Залишай себе в праці — і ти будеш щасливим.

5. З самого початку праці умій представити його завершення. Не бійся одноманітності, хай не відлякує тебе від роботи те, що і сьогодні, і завтра, і місяць підряд треба робити одне і те ж. Праця — як сходження на високу гору: її сяючої вершини не досягнеш, якщо не пройдеш важкої, виснажливої кам'яної стежки.

6. Праця робить людину зрілою і мужньою. З шестирічного віку починай роботу, розраховану на декілька років. Живи так, щоб вже в десятирічному віці, озирнувшись назад, побачити те, що ти зробив своїми руками — дерево, що плодоносить, родючий ґрунт, створений на тому місці, де ніколи нічого не росло. Мудрість науки, світло знань по-справжньому відкриються перед тобою лише тоді, коли трудяться твої руки, коли ти знаєш, що таке піт, трудова втома, мозолі.

7. Учення стане для тебе працею і ти зможеш управляти сам собою, опановувавши знаннями, лише тоді, коли навчишся долати труднощі в роботі, де зливаються майстерність рук і мудрість розуму. Тільки той, хто уміє думати працюючи, осягає таємницю роботи думки. Пам'ятай, що рідко хто народжується з природними завдатками Ньютона або Ейнштейна. Розраховуй на найсприятливіше — на те, що природа обділила тебе. Виробляй, розвивай свої здібності працею, творчістю.

8. Ніколи не залишай початку справи, доведи його до кінця. Якщо ти звикнеш кидати почате і переходити від одного до іншого, ти станеш ледарем і неуком.

9. Знай, що майстерність безмежна. Можна десятки разів переробляти одну і ту ж роботу, кожного разу піднімаючись на нову сходинку досконалості. Виховуй в собі майстра, умій не задовольнятися тим, що ти вже зробив. Є сотні спеціальностей, всіма ніколи не оволодієш. Опануй чим-небудь одним, але опануй так, щоб бути паном в своїй справі.

Ці повчання доходять до свідомості вихованців лише за певних умов. Вони залишаються пустим звуком, їх навіть не зрозуміють вихованці, немов ви говорите з ними на невідомій ним мові, якщо в школі немає атмосфери радості праці. У школі повинна панувати радість праці. Що ж це таке? Радість праці — це самовираження в праці. Це те складний духовний стан, коли людина з подивом і захопленням бачить творіння своїх рук, знаходить в нім самого себе, своя напруга, годинник одноманітного, нічим не примітної праці. Щоб зробити працю сферою самовиховання (а без трудового самовиховання взагалі самовиховання немислиме), треба дати кожному вихованцеві радість праці, добитися, щоб праця стала для нього творчістю. У праці починаються ті пошуки самого себе, які продовжуються декілька років, завершуються становленням покликання.

Радість праці, трудова творчість, пошуки самого себе — все це можливо лише у тому випадку, коли в праці розкривається індивідуальність. Трудове самовиховання — це не просто вихід на прибирання картоплі, не збір металобрухту. Це поглиблення в саме себе, злиття розумових сил і майстерності рук, свідомо постановка мети і подолання труднощів. Я ще раз підкреслюю, що трудове самовиховання неможливе без напруженої думки, без розумової творчості, без книги, без того виходу за межі елементарної шкільної програми, з якого починається становлення покликання. Там, де немає цікавих уроків, де в натхненному слові вчителя на уроці учень не чує закликати виплисти в безбережний океан знань і не слідує цьому закликати, - трудове самовиховання неможливе. Немоżliве воно і там, де у вчителя немає своїх вихованців, де вчитель не залишає себе в своїх вихованнях завдяки глибокій закоханості в науку.

Якщо все це є, тоді давайте кожному своєму вихованцеві таке трудове завдання, яке збудило б в нім захопленість, натхненність, потребу знати більше, ніж він знає сьогодні. Ваш вихованець захоплюється, наприклад, дослідями по ґрунтознавству. Ви помічаєте, як у нього в очах спалахує вогник цікавості, коли ви розповідаєте про складні біохімічні процеси, що відбуваються в ґрунті. У вас є біологічний кабінет, є теплиця. Відведіть своєму вихованцеві куточок, зацікавте його досвідом: мертвої глини можна перетворити на живий ґрунт. Разом з ним ви поселяєте в ґрунт корисні мікроорганізми; за вашою порадою вихованець ваш створює умови, сприятливі для життєдіяльності мікроорганізмів. І ось почалося самовиховання: підліток вже не може залишити свого куточка. Він засиджується за ящиком з ґрунтом, над пробірками і мікроскопом, за книгами до опівночі. Ніякої спонуки тепер не треба: людина зажеврїла. Тепер побоюйтеся, щоб вихованець ваш не охолонув до справи. А для цього необхідні дуже тонкі, тактовні дотики вихователя до вогника захопленості: його треба підтримувати.

Ці поради ми даємо таким, що вчиться старших класів, починаючи з VII. Вони стосуються дуже важливої сфери духовного життя школяра — читання, мислення, рішення розумових задач. Ефективність цих рад залежить від безлічі умов і передумов, серед яких найбільше значення має те, щоб в школі, перш за все в педагогічному колективі, панувала атмосфера багатих інтелектуальних інтересів; щоб уроки проходили на тлі багатогранного розумового життя, щоб вчитель знав в сто разів більше, ніж він дає на уроках, щоб у кожного школяра було своє розумове захоплення. Є все це — означає і вихованці будуть дуже чуйні до повчань, що стосуються самодисципліни в розумовій праці. Найбільш важливими ми вважаємо:

1. Якщо хочете, щоб у вас було достатньо часу, щодня читайте. Читайте щодня хоч би дві сторінки наукової літератури, пов'язаної з предметом, яким ви захоплюєтеся (ваш факультатив). Все, що ви читаете, - це інтелектуальний фон вашого учення. Чим багатше цей фон, тим легше вчитися. Чим більше ви читаете щодня, тим більше у вас буде резерв часу. Тому що у всьому, що ви читаете, - тисячі точок зіткнення з матеріалом, який вивчається на уроках. Ці крапки є, - назвемо їх так, - якорями пам'яті. Вони притягають обов'язкові знання до океану знань, які оточують людину. Примушуйте себе читати щодня. Не відкладайте цієї роботи на завтра. Те, що упущене сьогодні, ніколи не відшкодуєте завтра.

2. Умійте слухати вчителя. У дев'ятому і десятому класі конспектуйте лекції з найважливіших тем — незалежно від того, чи є матеріал в підручнику. Конспектування учить мислити і перевіряти самого себе — свої знання. Треба вчитися думати над конспектом вже на лекції і працювати над записами щодня хоч би півгодини. Я раджу ділити конспект як би на дві рубрики (графи): у першу записувати стисло викладені лекції, в другу — те, над чим треба подумати. Сюди слід заносити вузлові, головні питання. Це той каркас, до якого як би прив'язується вся будівля знань по предмету. Ось над такими каркасними питаннями треба думати повсякденно, пов'язуючи з цим думанням повсякденне читання наукової літератури. Якщо ви дотримуватиметеся цієї рекомендації по всіх предметах, у вас не буде «авральних» днів. Не буде потреби перечитувати і заучувати ваш конспект при підготовці до іспиту. Каркас предмету буде своєрідною програмою, на основі якої пригадується ваш матеріал.

3. Починайте робочий день рано вранці, годинника в шість. Вставайте в 5 годин 30 хвилин, зробіть зарядку, випийте стакан молока з хлібом, починайте роботу. Півтори-два години розумової праці перед уроками — це золотий час. Виконуйте в уранішній годинник найскладніша, творча розумова праця. Думайте над вузловими питаннями теорії, читайте, вивчайте важкі статті, працюйте над рефератами. Якщо вас чекає розумова праця з елементами дослідження, виконуйте його тільки в уранішній час. Ви не засиджуватиметеся до опівночі. Складіть свій денний режим так, щоб спати не менше двох годин до дванадцяти. Це самий цілющий сон.

4. Умійте визначити систему своєї розумової праці. Йдеться про співвідношення головного і другорядного. Головне треба уміти розподілити в часі так, щоб воно не відсовтувалося на задній план другорядним. Головним треба займатися щодня. Визначте найважливіші наукові проблеми, від розуміння яких залежить становлення ваших здібностей, завдатків. Вони повинні бути у вас на першому місці в уранішній розумовій праці. Умійте знайти з головних наукових проблем книги, наукові праці, над якими працюйте протягом тривалого часу.

5. Умійте створювати собі внутрішні стимули. Багато що в розумовій праці не настільки цікаво, щоб виконувати з великим бажанням. Часто єдиним рушійним стимулом є лише треба. Починайте розумову працю якраз з цього нецікавого. Умійте зосередитися на тонкощах теорії з цих питань, зосередитися настільки, щоб треба поступово перетворювалося на хочу. Найцікавіше залишайте на кінець роботи.

6. Вас оточує море книг. Треба бути дуже строгим у виборі книг і журналів для читання. Допитливому і допитливому хочеться прочитати все. Але це нездійсненно. Умійте обмежувати круг читання, виключати з нього те, що може порушити режим праці. Але в той же час треба пам'ятати, що будь-якої хвилини може з'явитися необхідність прочитати нову книгу — те, що не було передбачене. Для цього необхідний резерв часу. Він створюється умілою розумовою працею на уроках і над конспектами, запобіганням «авральним» дням.

7. Умійте самому собі сказати: немає. Вас оточує безліч занять. Є і кухлі художньої самодіяльності, і спортивні секції, і вечори танців. Умійте проявити рішучість: у багатьох з цих видів діяльності поміщені спокуси, які можуть принести вам велику шкоду. Треба і розважитися, і відпочити, але не можна забувати головного: ви трудівник, держава витрачає на вас великі гроші, і на першому місці повинні стояти не танці і відпочинок, а праця. Для відпочинку старшокласникові я раджу шахову гру, читання художньої літератури. Шахова гра в абсолютній тиші, при повній зосередженості — чудовий засіб, тонізуючий нервову систему, дисциплінує думку.

8. Не витрачайте часу на дурниці — порожню базікання, дозвольне проведення часу. Буває так: зберуться декілька хлопців і починають, як говорять по-українськи, «розводити теревени». Проходить година, нічого не зроблено, ніяка розумна думка не народилася в цій розмові, а час втрачений безповоротно. Умійте і розмова з товаришами зробити джерелом свого духовного збагачення.

9. Вчитися полегшувати свою розумову працю в майбутньому, тобто створювати резерв часу майбутне. Для цього треба звикнути до записників. У мене їх зараз близько 40. Кожна призначена для запису яскравих, як би швидкоплинних думок (вони мають «звичку» приходити в голову разів і більше не повертаються). Сюди ж я записую найцікавіше з прочитаного. Все це потрібно в майбутньому, все це полегшує розумову працю. Створюйте свою систему записів. Бережіть те, що черпнуло з книг.

10. Для кожної роботи шукайте найбільш раціональні прийоми розумової праці. Уникайте трафарету і шаблону. Не жалійте часу на те, щоб глибоко осмислити суть фактів, явищ, закономірностей, з якими ви маєте справу. Чим глибше ви вдумалися, тим міцніше відкладеться в пам'яті. До тих пір, поки не осмислено, не прагніть запам'ятати — це буде марна витрата часу. Умійте не перечитувати, а лише проглядати те, що добре вам відомо. Побоюйтеся поверхневого перегляду того, що ще не осмислено. Всяка поверхня обернеться тим, що ви будете вимушені до окремих фактів, явищ, закономірностям повертатися багато раз.

11. Розумова праця не може бути успішною, якщо вам заважатимуть. У годинник зосередженої розумової праці кожен повинен працювати абсолютно самостійно. Краще всього працювати в читальні (у Кімнаті Читання), де строго дотримуються режиму.

12. Розумова праця вимагає чергування математичного і художнього мислення. Чергуйте читання наукової літератури з читанням белетристики.

13. Позбавляйтеся від поганих звичок (наприклад, перед початком роботи сидіти хвилини п'ятнадцять; без якої б то не було потреби перевертати книгу, яку не збираєтеся читати; прокинувшись, лежати в ліжку і ін.).

14. Завтра — найнебезпечніший ворог працьовитості. Ніколи не відкладайте на завтра якусь частину роботи, яку треба виконати сьогодні. Зробіть звичним те, щоб частина завтрашньої роботи була виконана сьогодні. Це буде дієвим внутрішнім стимулом, задаючи тон всьому завтрашньому дню.

15. Не припиняйте розумової праці ніколи. Літом не розлучайтеся з книгою. Щодня хай збагачує вас інтелектуальними цінностями — в цьому одне з джерел часу, необхідного для розумової праці в майбутньому. Пам'ятає, що чим більше ви знаєте, тим легше опанувати вам новими знаннями.

87. ЯК СПОНУКАТИ ДО САМОВИХОВАННЯ У ФІЗИЧНІЙ КУЛЬТУРІ

Фізична, інтелектуальна, емоційна, естетична і трудова культура повинні розглядатися в їх єдності і взаємозалежності. Фізична культура є елементарною умовою повноти духовного життя, інтелектуального багатства. Разом з тим фізична культура ушляхетнює всі інші сфери людського.

У роботі нашого педагогічного колективу червоною ниткою проходить ідея єдності виховання і самовиховання у сфері фізичної культури. Ми б не могли навіть думати про здоровий дух в здоровому тілі, якби з малих років нашими помічниками не були самі вихованці.

На наше тверде переконання, єдність виховання і самовиховання у фізичній культурі починається з найранішого віку і пов'язане з ідеєю народної педагогіки: як тільки навчився тримати ложку в руці і нести її від тарілки до рота — трудися. Ми добиваємося того, щоб дитина працювала, думаючи, і думав, працюючи. Тільки за цієї умови чоловік може зрозуміти сенс фізичної культури, відчутти повноту своїх сил, пізнати залежність здорового духу від здорового тіла, уміти направляти свої духовні сили на зміцнення сил фізичних. Якби з малих років наші діти не трудилися, ніякі повчання про самовиховання у фізичній культурі не дійшли б до їх розуму і серця. Але оскільки діти наші є трудівниками, вони дуже чуйно, з великим інтересом сприймають наші повчання і роблять так, як ми їм радимо. Ось наші ради з самовиховання у фізичній культурі:

1. Здоров'я — це повнота духовного життя, радість, ясний розум. Твоє здоров'я — в твоїх руках.

2. Найважливіше джерело здоров'я — природа, що оточує нас: повітря, сонце, вода, літня спека і зимова холоднеча, тіністі гаї і поля квітучої конюшини. Живи і трудися серед природи. Піднімайся рано, до сходу сонця. Літом сонечко піднімається дуже рано, але ти повинен підніматися раніше сонця. Йди в полі, дихай свіжим повітрям, умий руки і особу росою — це справжня казкова жива вода. Повітря, насичене ароматом квітучих і дозріваючих хлібів, володіє цілющими властивостями. Хто дихає цим повітрям в літню пору — ніколи не хворіє на легеневі захворювання.

3. Постав собі за правило: щодня, прокинувшись від сну, відразу ж зроби уранішню гімнастику. Літом спи у дворі — на сіні або свіжій соломі (тільки що обмолоченого хліба) — фітонциди, які виділяють сіно і свіжа солома, оберігають від захворювання грипом.

4. Примушуй себе кожен ранок робити холодні обтирання. Купайся в ставку якомога довше — до осінніх заморозків. У зимові дні розтирай ноги (по коліна) снігом — до відчуття тепла, що розливається від колін до ступень. Не бійся на декілька хвилин вийти босим на сніг — це хороший гарт для ніг і для всього організму.

5. Ні дня без фізичної праці. Праця випрямляє тіло і душу. У постійній, повсякденній праці — людське довголіття. Хто трудиться з раннього дитинства до глибокої старості, той до останніх днів життя залишається повноцінною людиною, зберігаючи фізичні сили, ясність розуму, багатство сприйняття і емоцій.

6. Щодня прохось від трьох (у молодшому віці) до десяти кілометрів. Зроби звичкою ходити по лісу, луку, полю. Якщо тобі йти в школу два-три кілометри, і дорога пролягає по луку — це твоє щастя. У літню пору зроби звичкою проходити декілька кілометрів серед квітучих і дозріваючих хлібів і трав (особливо серед полів пшениці, ячменю, вівса, конюшини).

7. Хай стануть твоїми заповідями простота, помірність, стриманість. У дитинстві не їси багато солодощів.

Краще всього абсолютно не споживати чистих вуглеводів. Не будь ненажерою, не об'їдайся. Вставай з-за столу з таким відчуттям, що ти ще небагато не доїв.

88. ЗА ЯКИХ УМОВ КОЛЕКТИВ УСПІШНО ВИКОНУЄ СВОЮ ФУНКЦІЮ ВИХОВАТЕЛЯ ОСОБИ

Ця рада, заснована на певних теоретичних узагальненнях, дуже потрібна для практичної роботи. Важливо перш за все знати початкові принципи установки і розуміти складну взаємозалежність виховних дій на людину. Особливо це важливо, якщо мати на увазі створення гармонійної єдності колективу і особи.

Отже, в чому джерела виховної сили колективу, за яких умов колектив успішно, ефективно виконує роль вихователя особи? Підводячи підсумок сказаному у ряді попередніх рад, приходимо до висновку, що тут найважливішим є:

1. Розуміння і відчуття кожною особою тієї істини, що поряд живе і трудиться людина (я б назвав цю умову відчуттям людини), що у нього є радощі і жаль, що до нього треба відноситися по-людськи, розуміти і відчувати його духовний світ і стан в дану хвилину. Де немає уміння кожної людини орієнтуватися — розумом і серцем —

в людському океані, там немає і не може бути колективу, немає і не може бути ні пошани до кожного члена колективу, ні самоповаги.

2. Здатність кожної особи обмежувати свої бажання, уміння відмовлятися від деяких своїх бажань, співвідносивши і розмірюючи їх з бажаннями інших людей. Це дуже важлива якість душі виховується уроками чуйності, уроками людяності (про них йшлося вище), які полягають в тому, що людина, пізнаючи серцем духовний світ іншої людини, приходять йому на допомогу, віддає йому свої сили, залишає себе в іншій людині. Уміння обмежувати свої бажання в ім'я блага інших людей, виявляється, зокрема, в тому, що зазвичай називають поступливістю. Якби у людей не було цієї здатності, життя перетворилося б на пекло. Вона і перетворюється на пекло там, де кожен слідує своїй примсі.

3. Постійний розвиток етичної, емоційної, інтелектуальної, естетичної, творчої культури людини. Колектив лише тоді є колектив, і через те — велика виховуюча сила, коли він весь час духовно росте. А це можливо лише там, де сьогодні кожен розумніше, розвитее, щедріше серцем, ніж вчора. Йдеться про постійне, безперервне духовне самозбагачення колективу, про те, щоб він, як один з скульпторів, що творять нову людину, завжди працював над своєю власною статуєю — над самим собою, збагачуючись все новими і новими якнайтоншими рисками.

4. Високо розвинене відчуття власної гідності, самоповага особи. Розвиваючи, оберігаючи, щадивши відчуття пошани кожного до самого собі, виховуючи чутливість душі до доброго слова, краси, ми тим самим підвищуємо виховну силу колективу. Є цілий період духовного життя людини — вік від 5—6 до 9—10 років, який я назвав би періодом виховання готовності до життя в колективі. У ці роки особливо недопустимі грубість, байдужість, безсердечність — адже це удари по якнайтоншій тканині дитячого серця, після яких вона стає твердою і бездушною, як шкіра буйвола. Гострозоро оберігайте чуйну тканину дитячого серця в ці роки, вихователь. Знайте, що пізніше, в отроцтві вихованець ваш сміятиметься над вашими педагогічними хитруваннями, що мають на меті «пробрати», зачепити за живе, якщо в самі юні роки ви зробили його серце морально товстошкірим. Чим менше покарань пережила людина в роки раннього дитинства, ніж чуйніше відгукувався він на добре слово, тим вірніше буде вартувати його совісті — серце, і тим сильніше буде колектив, що складається з таких осіб.

5. Бажання дитини, вихованці бути хорошим, прагнення до того, щоб про нього думали добре. Це одне з самих цілющих джерел виховної сили колективу. Його наповнюють багатство етичних відносин, ідеї, які надихають колективну діяльність. Людині хочеться бути хорошим, коли він побачив хороше в своєму товариші, пережив відчуття захоплення, подиву етичною красою. І лише в колективній праці, натхненній високою благородною ідеєю, починається та самоповага, від якої залежить важ духовна зовнішність особи, її відношення до інших людей. Мудрість і майстерність виховання полягають в тому, щоб розплющити очі людині на людину, одухотворити колектив високою метою праці.

6. Неприпустимість виставляння напоказ перед колективом всіх слабкостей особи дитини, неприпустимість «вивертання душі». Людина повинна не боятися колективу, а радіти тому, що колектив бачить в нім хороше, думає про нього добре. Влада колективу над особою повинна ґрунтуватися на дуже тонких людських відносинах. Вона вступає в силу лише тоді, коли колектив бачить в людині незрівнянно більше хорошого, чим поганого.

7. Різноманіття інтересів, захоплень, діяльності членів колективу. Колективу немає, якщо вихованці безликі. Колектив лише тоді набуває виховної сили, коли кожен має свою неповторну особу, кожен чимось збагачує взаємини між товаришами.

8. Суспільна активність колективу. Виховна сила колективу, його влада над особою визначаються тим, наскільки яскраво виражає він суспільні ідеї. Колектив школи повинен постійно брати участь в суспільних справах, в створенні і зміцненні матеріально-технічної бази комунізму, в піднесенні людини.

9. Господарські відносини усередині колективу. Прекрасні істини про борг, відповідальність, свідоме підпорядкування, поєднанні особистих і суспільних інтересів залишаються благами побажаннями, якщо людина на власному досвіді не пізнала відповідальності за цінності, що належать колективу. Багаторічний досвід переконає, що саме з цієї відповідальності починається етичний досвід організаційних залежностей в колективі — керівництво, підпорядкування.

10. Неприпустимість такого ділення в колективі на актив і пасив, при якому людина відчуває, що він приречений тільки на пасивність і бездіяльність, що його доля — лише підкорятися іншим. Активність члена колективу визначається не тільки тим, що він уміє вимагати і керувати. Вона повинна бути багатообразною. Кожен член колективу хай проявляє свою активність в тій сфері діяльності, в якій якнайповніше розкриваються його завдатки, здібності, схильності. Суспільна активність особи в сучасній школі немислима без усестороннього розвитку людини.

У колективі не повинно бути жодного пасивного, безликого, ні в чому себе не проявляючого вихованця. Не треба і таких, чия єдина активність полягає в тому, що вони керують. Право на керівництво повинне витікати з активності, обумовленої завдатками, здібностями, майстерністю, прикладом в тій або іншій сфері творчої праці, творення. Керувати в шкільному колективі — це означає перш за все бути зразком в праці.

11. Різноманіття колективів. Виховна сила колективу розкривається лише тоді, коли людина бере активну участь в декількох об'єднаннях, кожне з яких виконує свої завдання. Переплетення інтересів, захоплень, різних видів діяльності, пошуки самого себе, свідомий розвиток своїх завдатків, здібностей, талантів — тільки за цієї умови можлива гармонія колективного і особистого. Без різноманіття колективів неможлива активність всіх без виключення вихованців. Якщо життя вихованців замикається в рамках одного первинного колективу, він «видихається», неминуче з'являються пасивні.

12. Турбота дітей, підлітків, хлопців і дівчат про людину, особливо про маленьку дитину. Колектив стає дієвою виховуючою силою лише тоді, коли кожна особа вкладає сили своєї душі в іншу людину, піклується про

нього. Особливо велике виховне значення має така турбота в період, коли відбувається становлення поглядів, переконань, життєвого ідеалу.

13. Мудрість вихователя колективу — педагога. Колектив, безумовно, є творінням педагога, він не може виникнути сам по собі і жити стихійно. Без розумного педагога немає колективу. Тому не можна приймати серйозно «новаторські» пропозиції про класи без класного керівника, про повну самостійність колективу. Це так само неможливо, як неможливе лікування хворих надати самим хворим. Мудрість педагога-вихователя полягає в тому, щоб вихованці не відчували його дріб'язкової опіки і формального нагляду, щоб задум педагога діти висували і здійснювали як свій власний задум. У справжньому майстрові вихователів діти ніколи не відчують повелителя. Але чим старше діти, тим вище їх вимогливість до вихователя. Підлітки вже чудово розуміють, що педагог повинен бути зразком, ідеалом, совістю їх колективу. Тому від вихователя підлітків, хлопців і дівчат потрібне особливо глибоке знання життя і людини. Вихователь колективу є тією силою, завдяки якій ніколи не припиняється духовне, — етичне, інтелектуальне, емоційне, естетичне — розвиток колективу. Для того, щоб цей розвиток був реальністю, необхідний повсякденний дотик педагога до розуму і серця вихованців, необхідно постійно відкривати перед ними все нові і нові сторони життя і духовного світу людини.

89. ЩО МОЖНА І ЧОГО НЕ МОЖНА ОБГОВОРЮВАТИ В ШКІЛЬНОМУ КОЛЕКТИВІ

Багаторічний досвід виховної роботи переконав мене в тому, що далеко не все, що пов'язане з поведінкою і вчинками школярів, слід виносити на обговорення шкільного колективу. Неприпустимо робити предметом обговорення в колективі:

а) негожа поведінка дитини (підлітка, хлопця), причиною якої є явні або приховані ненормальності в сім'ї, зокрема, антигромадські вчинки батьків, спори, скандали, незгода між батьком і матір'ю. Особливо неприпустимо в таких випадках обговорення негожої поведінки хлопцем і дівчат. Вони чудово розуміють взаємозв'язок між своєю поведінкою і життям сім'ї, і оголення похмурих сторін цього життя їх пригноблює;

б) негожа поведінка або окремі негативні вчинки, якщо причина їх — душевний надлом дитини у зв'язку з тим, що у нього нерідний батько або нерідна мати. Яким би злісним порушником дисципліни не здавалася дитина, але якщо у нього немає батька або матері, розбирати його поведінку в колективі не слід;

в) поведінка або окремі вчинки, які об'єктивно є протестом дитини проти грубості, свавілля батьків або когось-небудь з дорослих, у тому числі і педагогів. Це важливо не стільки з міркувань захисту авторитету дорослих, скільки з інтересів самої дитини. Якщо дитина виразила свій протест у формі негожого вчинку, то розгляд цього вчинку він переживає як несправедливість;

г) негожі вчинки дітей (підлітків), які є результатом допущеної педагогом помилки. Абсолютно неприпустимо, щоб при розгляді неправильного вчинку учня вчитель говорив: «Йдеться про тебе, а не про вчителя, до вчителя тобі поділа немає». У рівній мірі неприпустимо і те, щоб обговорюючи помилку учня, обговорювали помилку педагога;

д) негожі вчинки, викликані тим, що вчитель допустив необ'єктивність в оцінюванні знань учня. Як і в багатьох інших випадках, тут ми маємо справу з дитячою образою. А це дуже ніжна, капризна ранка: чим більше про неї турбуєшся, чим ближче торкаєшся до місця поранення, тим хворий. Ранку-образу краще всього дати спокою. Взагалі про деякі речі в колективі не варто говорити не тому, що діти не в змозі визначити, що добре і що погано (іноді вони можуть розібратися в цьому не гірше за дорослих), а тому, що не треба зайвий раз ятрити рани. У багатьох випадках значно корисно поклопотатися про те, щоб не було нових ранок-образ;

е) відставання учня в ученні у тому випадку, коли він має аномалії в розумовому розвитку або коли він проявляє старанність, але той або інший учбовий матеріал є для нього просто непосильним. Вчитель завжди повинен відрізняти ліню і недбайливість від нерозуміння і невміння. Якщо вчитель не в змозі це зробити, - він не вихователь. Лише шкода, гіркота і образи приносить те, коли перед колективом видається за ліню і недбайливість щось абсолютно інше;

ж) поганий, неправильний вчинок, пояснення якого вимагає розповіді про глибоко особисті, дружні відносини учня з своїм ровесником або із старшим або молодшим іншому. Наштовхування на відвертість в таких випадках усвідомлюється і переживається учнем як спонука до зради, видачі друга... У взаєминах між школярами справа йде не так просто, як здається з першого погляду. У дітей свої поняття, свої переконання про честь і безчестя, і ці поняття і переконання треба поважати.

з) негожий вчинок, мотиви якого пов'язані з особливими відносинами в сім'ї, які дітям рано знати і які не можна їм роз'яснювати. Такі вчинки треба уміти тактовно і непомітно згладити, нейтралізувати.

Є ще безліч інших негожих вчинків, які не можна обнародувати, публічно обговорювати, зраджувати гласності. Їх важко узагальнити, важко знайти для них якусь загальну трафаретну мірку, якийсь всеосяжний стандартний критерій.

Того дня, коли писалися ці строчки, в VI класі відбувся такий випадок.

Учень Вертко ні з того ні з сього, як могло показатися, назвав Володимира, свого товариша по парті, безсовісним. Підлітки у нас чудово розуміють сенс цього слова. І якби у Вертко не було ніяких підстав для докору, Володимир відчув би себе скривдженим. Але він, навпаки, переживав розкаяння совісті, відчував себе винуватим. Що ж відбулося? Вертко — короткозорий хлопчик. Окуляри у нього були дуже погані: предмет здається через них не на тому місці, де він знаходиться насправді. На уроці малювання Володимир пожартував над Верткою: поставив перед ним фарби, і як тільки хлопчик заглиблювався в роботу, схиливши голову над партою, - пересував коробку з фарбами на декілька сантиметрів, і Вертко малював не тією фарбою, що треба. Відмітивши цей недобрый жарт, Вертко розсердився, а дорогою додому розплакався. Слово безсовісний чув ваш клас, але про витівку Володимира

не знав ніхто, вона стала відома мені лише через два дні, і не від Вертка я дізнався про неї, а від Владимира, що визнав свою провину. Вертко ж через три дні прийшов до мене і став просити: не говорите нікому про вчинок Владимира...

Багатьох років переконали мене в тому, що в нашому важкому, іноді болісно важкій справі треба виконувати дуже важливе правило: якщо вихованці самі зможуть зрозуміти свої складні відносини і розібратися в них, влаштовувати колективний розгляд не слід.

У читача може виникнути питання: а що ж слідує, що допустимо розбирати в колективі? Нічого.

Уточнюю: якщо йдеться про вчинки, то їх взагалі не слід розбирати, обговорювати, по-перше тому, що дійсне комуністичне виховання полягає в тому, щоб ненормальних, негожих вчинків взагалі не було або було якомога менше; по-друге, колектив як виховна сила існує і впливає на особу не розглядом всілякої провини; по-третє, чим менше займається колектив розглядом всіляких конфліктів, тим більшою виховною силою він володіє.

Є ще одне виключно важливе правило комуністичного виховання: треба уміти згладити, нейтралізувати конфлікт в самому його зародку, не роздувати іскру, не робити з неї багаття, а погасити її тоді, коли вона ще тільки зароджується.

Можуть сказати: «Ви за «безконфліктне виховання»? Так, я за виховання дітей (саме дітей) без тих струсів і вибухів, без тих сильних заходів дії, які ні до чого хорошому не приводять. Не можна з «дорослою» соціологією переносити поняття і закономірності в дитячий світ. Потрясіння, конфлікти, спалаху у вихованні дітей не є об'єктивною необхідністю. І краще обійтися без потрясінь.

90. У ЧОМУ ПОЛЯГАЄ САМОДІЯЛЬНІСТЬ КОЛЕКТИВУ

Не багатство духовного життя залежить від самодіяльності, а навпаки, самодіяльність колективу є результатом повнокровного, багатого духовного життя. Чим вище розвинене в колективі відчуття людини, ніж більше духовних цінностей приносить кожен своїм товаришам, чим яскравіше розкриває чоловік перед людиною свою внутрішню красу, чим повніше ця краса пізнається в сумісній праці для блага людей, - тим більше підготовлений колектив до того, щоб по-справжньому піклуватися про долю кожного свого члена, впливати на людські взаємини, добиваючись, щоб вони були гуманними і виражали високу комуністичну принциповість, вимогливість, нетерпимість до розгнузданості і свавілля — «що хочу, то і роблю».

Прагнете, мій юний друг, до того, щоб основою самодіяльності колективу були такі норми взаємин, в яких кожна вимога колективу до особи була б в той же час турботою колективу про особу, захистом особи. Я стисло зупинюся на нормах колективістських взаємин в школі, в яких виражається гармонія вимогливості до людини і турботи про нього.

1. У класному колективі (починаючи з IV класу) на чверть обирається учень, що веде облік виконання домашніх завдань і відвідуваності школи. Кожен школяр, прийшовши на заняття, повідомляє цього помічника вчителя, виконав або не виконав він завдання; якщо не виконав — чому, що саме не зміг зробити. Помічник вчителя узагальнює матеріал перевірки домашнього завдання і повідомляє викладача (наприклад, трьох учнів не зрозуміли умови завдання, один не зміг виконати арифметичні дії). По його предмету у вчителя в кожному класі є консультант (їх може бути і декілька). Це найбільш розвинений школяр, як правило, йде попереду програми, знає незрівнянно більше, ніж потрібний для відмінної успішності. Вислухавши повідомлення свого помічника про результати виконання домашнього завдання, вчитель відразу ж доручає консультантові: з такими-то учнями по-займайтеся, будь ласка, роз'яснити треба те-то і те-то, виконати треба таку-то практичну роботу. У необхідних випадках вчитель проводить заняття сам. Додаткові заняття і консультації проводяться тільки до занять, ніякі додаткові заняття після уроків ніколи не проводяться. Все відразу ж після уроків йдуть додому. Ніхто нікого не залишає на додаткові заняття. Хочеш — приходи на заняття перед уроками. Але саме завдяки духу взаємної довіри, пронизливої всю роботу школи, завдяки тому, що учення побудоване на пошані до людини, кожен вимогливий перш за все до себе. Ніколи не буває випадку, щоб учень, якому необхідна допомога, не прийшов рано вранці на додаткове заняття або консультацію.

2. Вибраний колективом школяр веде облік суспільно корисної праці. Класи у нас по черзі працюють на шкільній учбовий-досвідченій ділянці або в колгоспі — щодня працює один або два класи (залежно від потреби, але обов'язково круглий рік).

Учень — організатор суспільно-корисної праці веде облік: відзначає, хто і як працює. Якщо хто-небудь з поважної причини не може сьогодні виконувати роботу, він просить організатора суспільно-корисної праці прикріпити його на завтра або післязавтра до іншого класу. У разі хвороби робота виконується після одужання. Немає і не може бути ніякої поважної причини, яка звільняла б кого-небудь від праці.

3. У кожному класі, починаючи з другого, є учень, який відає господарством класу (бібліотека, наочна допомога, зошити, альбоми для малювання, фарби, віники і ганчірки для прибирання класу, тапочки для уроків фізкультури в спортивному залі, мів), а також веде облік чергування по класу. На кожен день призначають два чергових. Вони надягають на руку пов'язку з написом. Обов'язки чергових дуже широкі. Вони приходять в клас за 15 хвилин до початку занять, протирають вологою ганчіркою дошку і парти, кладуть біля дверей вологий килимок — жодна поросинка не повинна потрапити в клас: дихати пилом — неприпустимо. Після закінчення занять — знову вологе протирання дошки і парт.

4. У кожному класному колективі обирається на рік учень, що відповідає за здоров'я своїх товаришів. Він враховує проведення уранішньої зарядки (удома). В суботу відповідальний за здоров'я питає, хто з учнів хоч би один день не робив зарядку. З цими учнями класний керівник потім проводить бесіди про самовиховання. Відпо-

відальний за здоров'я записує також учнів, що відчувають нездужання і повідомляє про це вчителя. Вчитель направляє хворих до лікаря.

5. У кожному класному колективі (починаючи з III класу) обирається учень, який піклується про ведення щоденників. Оцінку, поставлену вчителем в журнал, записує в свій щоденник той, хто її отримав. Розписується в щоденнику не вчитель, а відповідальний за ведення щоденників. Цій самодіяльності колективу ми надаємо виключно велике значення: у ній виражається дух довіри, що панує в колективі. Треба зробити обмовку: якщо учень ще не може справитися з роботою, йому не ставимо ніякої оцінки. Оцінка — це лише позитивний результат праці; немає оцінки — значить, ще не потрудився як слід. Це запобігає ненормальності у взаєминах між відповідальним за ведення щоденників і класом: учень учневі ніколи не записує в щоденник незадовільної оцінки; вже той факт, що в щоденнику у школяра немає оцінок, скажімо, по граматиці, є тривожним сигналом для батьків: у сина (або дочки) щось неблагополучне.

6. Перед закінченням кожної чверті і навчального року колектив класу (починаючи з IV) вирішує, кому з учнів понизити оцінку по поведінці. Рішення з цього дуже важливого для учнів питання ухвалюється на зборах, де вчителю (класному керівникові) належить таке ж право голосу, як і будь-якому учневі. У школі існує ще і таке правило: якщо класний колектив за оцінкою поведінки не прийшов до єдиної думки, питання передається педагогічній раді, рішення якої є остаточним. Але у нас ніколи не було випадку, щоб необхідне було рішення педагогічної ради. Оцінок по поведінці педагогічна рада не затверджує.

7. Комітет комсомолу і рада піонерської дружини розпоряджаються матеріальними цінностями — грошима, що поступили на шкільний рахунок від учбовий-досвідченої ділянки, саду і пасіки. Щорічно із цього приводу поступає не менше 2 тисяч рублів. Комсомольці і піонери вирішують, на що витратити гроші. З цих засобів виявляється матеріальна допомога такою, що має потребу. У разі якої-небудь біди в сім'ї учень звертається до своїх товаришів, і вони допомагають йому. За рахунок цих засобів проводяться екскурсії, отримуються музичні інструменти, подарунки гостям з братських республік.

4. Така елементарна школа внутрішньо колективної, організаційної, матеріально-побутової самодіяльності. Вона є необхідною умовою суспільно-політичних і інтелектуальних відносин, побудованих на самодіяльності колективу. Ми прагнемо до того, щоб самодіяльність була яскраво виражена в духовній, особливо в суспільно-політичному житті. Від цього залежить соціальна і моральна зрілість підлітків, хлопців і дівчат. Все, що розповідалося вище про наочні кухлі, про вечори науково-природних знань для населення, про різновікові колективи, - все це жива, творча самодіяльність.

91. У ЧОМУ ПОЛЯГАЄ ІДЕЙНЕ ВИХОВАННЯ НА УРОКАХ

У практиці учбово-виховної роботи широко поширений такий погляд: опановувавши знаннями, людина тим самим, саме завдяки цьому виховується етично, оволодіння знаннями саме по собі є процесом етичного розвитку. Просвітницький погляд на моральність настільки глибоко укорінявся в свідомості багатьох вчителів, що відмовитися від скостенілих переконань — справа для них дуже важка. Виховання на уроках розглядається як щось само собою відбувається вже внаслідок того, що учень набуває знань. «Виховання через освіту», «мораль через знання», - ці твердження, в основі яких лежить той же помилковий просвітницький погляд на моральність, по суті породжують добросердя і самозаспокоєність.

Життя переконує, що володіння знаннями, розуміння природно-наукових і соціологічних закономірностей, хороші відповіді і такі ж гарні оцінки, - все це саме по собі ще не виховання моральності. Виховання починається там, де знання переходять, переростають в переконання. Про переконання може йтися тільки там, де знання істин зачіпає душу, хвилює серце, спонукає до тієї діяльності, яка є практичним доказом, практичним, вираженим в справах, відстоюванням істин, що стали для людини чимось святим, дорогим. Знаннями володіють, переконаннями — дорожать. Відсутність тих або інших конкретних знань не говорить про моральну невихованість людини. Відсутність же переконань, навіть за наявності знань, - показник етичної безликості людини.

Я раджу молодому педагогові: якщо хочете бути справжнім вихователем, умійте перш за все бачити різницю між знаннями і переконаннями. Умійте створити основу для переконань, умійте збудити до життя той нерв, в битті якого народжується гаряча кров моральності — переконаність.

Пам'ятаєте, що знання фактів про природу і суспільство є основою для формування наукових, суспільних, політичних, етичних ідей. Між знаннями фактів і переконаннями пролягає місток — ідея. Знання стають переконаннями через ідеї. Ідея — це вже не просто знання. У ідеї вже є «шматочок душі» — особисте відношення людини до того, що він знає. Можна докладно, до найдрібніших деталей, знати трагічне і героїчне життя і боротьбу Юліуса Фучика, але знання фактів — ще не ідея. Ідея народжується тоді, коли читач в думках стає гарячим прихильником героя. З ідеєю ви, вихователь, маєте в даному випадку справу, якщо вихованець ваш готовий плечем своїм стати до плеча героя, готовий віддати життя свою за те, за що віддав життя герой-комуніст. Ідея характерна тим, що висновки, узагальнення на підставі осмислення конкретних фактів, набувають яскравого емоційного забарвлення завдяки особистому відношенню людини до подій, явищ, фактів.

Там, де відбувається перехід від знання фактів до ідеї, народжується переконання. Завдання педагога — додати цьому переходу яскраву виразність, добитися того, щоб людина була не байдужим «споживачем знань», а особою, кровно зацікавленою в торжестві істини і правди.

Чи всякі наукові знання є матеріалом для ідейного виховання? Ні, не всякі. Є знання в ідейному сенсі нейтральні (це, звичайно, не говорить про те, що на уроках, де вивчаються ці знання, немає виховання). При вивченні формул скороченого множення наукова істина знаходиться в однаковому відношенні до моральності і в школі капіталістичного, і в школі соціалістичного суспільства. Але навіть по предметах природно-наукового циклу значна частина знань містить в собі гаряче напруження боротьби ідей, зіткнення думок. Багато наукових істин здобуто дорогою ціною — ціною життя видатних мислителів. Раджу вам, мій друг, з особливою уважністю підходити до вивчення цих істин. Розповідаючи про Сонячну систему, одухотворите свої слова відчуттям глибокої пошани до мислителів, чії ідеї були повстанням проти відсталості, нещастя, духовного поневолення народу. Створіть яскраве уявлення про образи мислителів-борців, зароніть в юний розум думку про те, що істина завжди революційна.

Хай ваш виклад матеріалу на уроках фізики, хімії, біології, математики буде не безпристрасним тлумаченням істини, а допитливим, натхненним високими мотивами боротьби за істину, подорожжю юних дослідників по тернистих стежках науки. Зробіть своє викладання предметів природно-наукового циклу (фізика, хімія, біологія, математика, астрономія) таким, щоб усвідомлення, осмислення, засвоєння наукових знань було для юного розуму і серця внутрішньою боротьбою — боротьбою розуму, душі проти схоластики, нещастя, проти тієї релігійної отрути, яка прирікає людину на безсловесну віру в догми, забороняє йому думати, осмілюватися. Хай через всі ваші уроки червоною ниткою проходить думка про неприборкнуту і невикорінність людського духу допитливості, пристрасного пориву до істини, до пізнання.

З особливою увагою вдумливий педагог-вихователь підходить до вивчення тих розділів програм по науково-природному циклу, в яких є перспектива нових відкриттів, перспектива незвіданого, ще не повністю поясненого наукою. Взаємозалежність простору і часу, суть матерії і енергії, природа світла, частинки і античастинки, гравітація, - всі ці поняття вдумливий вихователь уміє одухотворити ідеєю торжества розуму. Не можна допустити, щоб з уроку, на якому перед вихованцем відкривається грандіозна картина Всесвіту, нескінченність миру в часі і просторі, він пішов, відчуваючи себе нікчемною порошинкою.

На уроках по предметах гуманітарного циклу немає і не може бути матеріалу в ідейному сенсі нейтрального. Якщо ви, мій друг, викладаєте історію, то виховне завдання ваша полягає перш за все в тому, щоб на уроці перед вами був не якийсь абстрактний учень (такого в природі немає). Ви повинні бачити перед собою конкретних, живих, неповторних людей — Колю і Ніну, Валю і Сергія... Людей з їх глибоко індивідуальними думками і відчуттями, прагненнями і поривами. Це винятково важливо, тому що трепетне биття живої крові ідеї починається лише там, де є жива людська індивідуальність. Ідея живе тільки в конкретному духовному світі людини, в його думках, вчинках, боротьбі. Про що б ви не розповідали своїм вихованцям — про повстання рабів під предводительством спартака або про палацову змову проти російського імператора Павла, про таємну кухню підготовки другої світової війни або про героїчну Сталінградську битву, - завжди звертайтеся безпосередньо до духовного світу конкретного підлітка, хлопця, дівчини. Не забувайте ні на хвилину, що перед вами Коловши і Ніна, Валивши і Сергій. Ідея живе тільки в їх серцях і розумах — пам'ятаєте про це, мій друг. От чому вам, викладачеві гуманітарного циклу, треба піклуватися про те, щоб Коловши і Ніна, Валивши і Сергій не були байдужими споживачами знань, а відчували себе як би живими учасниками подій. Історія людського суспільства — це завжди історія боротьби. У експлуаторському суспільстві — боротьба прогресивного з реакційним, в безкласовому соціалістичному суспільстві — боротьба людини за оволодіння силами природи, за побудову комунізму. Таємниці педагогічної майстерності викладання історії в тому, щоб людині, що опановує знаннями, вдихнути душу борця.

Як добитися, щоб, слухаючи ваш виклад, підліток, хлопець ставав борцем? Це залежить від двох умов. А умови ці залежать від вас, педагога-вихователя, від педагогічного колективу, від всього духовного життя школи, від того, наскільки бере активну участь школа в суспільному житті.

Перша умова — дух сучасності, що панує в школі, в житті колективу, в ученні, в суспільно корисній праці. Визначити свою позицію, опановувавши знаннями, бути завжди на стороні прогресивного, передового можна тільки тоді, коли чоловік розуміє і відчуває сенс нашого часу. Ідейність виховання на уроках можлива тільки тоді, коли юний розум і юне серце розуміють і відчувають, що наш час героїчний, що на наших очах здійснюються найбільші звершення. Тільки через призму сучасності можна правильно побачити і зрозуміти сенс будь-якої історичної події. Донести до розуму і серця підлітків і юнацтва дух сучасності — це одне з найлегших завдань школи.

Друга умова — гармонійна єдність ідей і особи вчителя. Одухотворення фактів ідейним сенсом, перехід знання фактів в переконання, - все це немислимо без особи вчителя. Ідея живе на сторінках книг; є книги, сторінки яких гарячі, як розжарене залізо, і яскраві, як сонце. Дух комуністичної ідейності, що панує в школі, залежить від того, як часто і з якими думками і намірами торкається ви, мій друг, до цих гарячим сторінкам, до яких вчинків, до якої діяльності вас спонукають ці дотики. Щоб донести до розуму і серця свого вихованця ідею, вчителю мало володіти глибокими знаннями. Треба думати про знання. Думати про те, що ви черпаете з скарбниці людських багатств і вкладаєте в голови ваших вихованців. Я переконаний, що не кожен вчитель, що глибоко знає свій предмет, володіє безцінним даром думати про знання. Думати про знання — це означає знати, передбачати, розраховувати, до яких куточків людського серця доторкнеться кожна істина, які у відповідь думки, питання, сумніви, збудить. Думати про знання — означає представляти себе на місці підлітка, хлопця, уміти розділити їх точку зору. У тих вчителів-вихователів, які уміють думати про знання, учні опановують рідкісною, безцінною якістю: сприймаючи учбовий матеріал, вони як би абстрагуються від нього, переходячи від думки про матеріал до думки про саме собі, про свою долю.

Ідейність викладання — один з найважливіших стимулів, що будять жадаю знання. Чим яскравіше визначає свою ідейну позицію учень, чим глибше він переконаний в невикорінності людського прагнення до істини, тим

більше йому хочеться знати. У тих школах, де на уроках б'ється трепетне серце ідеї, книга стає для підлітків, хлопців і дівчат нерозлучним супутником. Читання ж, самостійні роздуми над книгою — все це у свою чергу є повноводним джерелом ідейності. Сама природа ідеї і переконання така, що людина вірить в те і дорожить тим, що він добув власною працею і роздумами, роздумами. Якщо ви хочете, щоб знання ваших вихованців переходили в пристрасну комуністичну переконаність, - як вогню, побоюйтеся зубріння, заучування, «проглативання» готових істин без їх осмислення. Вдумайтеся в прекрасні слова З. Р. Лазо: «Переконання потрібно вистраждати, потрібно перевірити їх життєздатність, потрібно обтерти їх об чужі переконання... Людина повинна скоріше піти на загибель, ніж відмовитися від своїх переконань.»¹⁷ Осмислення знань якраз і повинне бути «обтиранням» їх об чужі переконання. Знання про природу і суспільство треба подавати не як суму безапеляційних істин, а як результат боротьби, зіткнення думок. Хай ця боротьба, ці зіткнення продовжуються і після уроку — в процесі читання книг. Знайдіть для своїх вихованців книги, в яких істина підноситься не як готовий вогник, а як трепетний факел, засвічений вогнем сердець, що боролися за істину і перемогли в цій боротьбі, що одвічно горить.

92. ЯК ДОНЕСТИ ДО РОЗУМУ І СЕРЦЯ ПІДЛІТКІВ І ЮНАЦТВА ДУХ СУЧАСНОСТІ

Найважливіша ідея сучасності: долі миру вирішує будівництво комунізму в нашій країні. В світі відбувається гостра, непримиренна ідеологічна, політична боротьба. Сотні тисяч добре оплачуваних капіталістами буржуазних ідеологів обмовляють на нашу країну, хвилі сотень радіостанцій щохвилини вивергають мільйони слів брехні, - і все це переслідує мету духовно розлити наше молоде покоління, переконати його, що немає і не може бути ніяких ідей, за які варто було б боротися. Проповідники і захисники буржуазного, «вільного» способу життя таємно сподіваються переконати нашу молодь в ілюзорності ідейного життя, в тому, що вищою метою людини і в капіталістичному і в соціалістичному суспільстві є матеріальне благополуччя, а не якісь «ефемерні ідеї». Відлучення радянської молоді від комуністичних ідей — така головна мета буржуазної пропаганди.

Цим спробам, що далеко йдуть в своїх цілях, ми повинні протиставити високу комуністичну ідейність. Наші хлопці і дівчата повинні розуміти і відчувати, що в нашій країні, навколо них, руками їх батьків, братів і сестер і їх власними руками здійснюється найбільша в світі справедливість — будується нове, найсправедливіше, найдемократичніше в світі общество — комунізм. Відчуття справедливості, величі, краса комунізму — це і є ідейний стрижень сучасності, навколо якого повинні обертатися думки, надії, устремління молоді. Збудити це відчуття немислимо без активної участі в комуністичній праці, про що вже йшлося вище. Але це лише одна сторона виховної роботи. Донести до юного розуму і серця дух сучасності, затвердити в душах хлопців і дівчат комуністичні переконання можна лише при такому злитті праці і думки, коли людина переживає боротьбу ідей, свідомо розбирається в цій боротьбі, визначає свою позицію.

Ми прагнемо до того, щоб політична інформація, яка проводиться в старших (IX—X) класах, була яскравою розповіддю, що хвилює, про боротьбу ідей. Раз в недолгу збираються всі старшокласники. Директор школи розповідає стисло про події усередині нашої країни і за кордоном. Значне місце в політінформації відводиться тому, що говорять про нас буржуазні ідеологи і як ця брехня роздяглася самій нашою соціалістичною дійсністю. Окремі затвердження буржуазних ідеологів викликають сміх хлопців і дівчат — настільки вони незграбні. З кожною новою бесідою хлопця і дівчини все більше переконуються, що правда на стороні комуністичних ідей.

Наша сучасність — це велич, краса людського духу. Ідеї живуть у нас в людських справах, долях, вчинках. Збираючи раз в тиждень для бесіди своїх старшокласників, я розповідаю їм про тих простих, нічим не визначних з першого погляду подіях, які, якщо глибоко проникнути в їх сенс, приголомшують серця, будять відчуття гордості за те, що ми — співгромадяни і сучасники тих, чие життя — звичайне в нашому суспільстві життя, — є насправді дороговказною зіркою для молоді.

Одна з моїх розповідей — про російську жінку Епистинді Федорівні Степанові. Дев'ять синів виростила вона і все дев'ять загинули в боях за свободу і незалежність нашої великої Батьківщини. Жоден підліток не може спокійно слухати слова матері: «Приходили до всіх матерів солдати, і у кожного я питала, де мої сини... І вночі чекаю їх, і вдень чекаю». Повторюючи ці материнські слова, показуючи фото, на якому зображена жінка, що утілює в собі красу, велич, мудрість всього роду людського, я прагну донести до юних розумів і сердець приголомшливе трагічне звучання цього факту, щоб слово про матір зазвучало як реквієм тим, хто не прийшов з війни, щоб кожен мій вихованець поставив перед собою питання: хто ж відповідь за святі сльози матері? Щоб на зорі життя кожного схвилювали благородні цивільні відчуття, щоб кожен ще глибше зненавидів ворогів своєї Вітчизни.

Розповідаючи про двох мужніх трактористів, ціною життя своєї гектарів радгоспної пшениці, що врятували від вогню тисячі, я ставлю перед собою виховну мету: щоб при світлі вогню, на якому згоріли герої, кожен підліток, кожен хлопець побачив найпотаємніші куточки свого серця. «Ви знаєте, юні мої друзі, що в нашому суспільстві немає нічого дорожчого за людину. Але якщо людина по велінню свого серця віддає в ім'я чогось життя, означає є щось не порівнянне і не зіставне з життям кожного з нас, є святе і священне — Батьківщина».

Щодня, кожен тиждень відкривають нову, ось таку ж, як ці дві, яскраву сторінку живої історії нашої героїчної сучасності. Умійте, мій друг, відкрити перед юнацтвом цю книгу. Відкрийте її так, щоб жодна сторінка цієї вогненної книги не залишилася непрочитаною.

93. УМІЙТЕ ЗРОБИТИ ЧЕСНОТУ ПРИВАБЛИВОЮ

Якщо 17-річних тягне до яскравого, означає і потрібно найвищі принципи нашої етики і моральності зробити яскравими. Дехто з педагогів вважає: наші етичні принципи самі по собі такі прекрасні, що не потребують якоїсь

особливої форми подачі, не вимагають «прикрашення». Це далеко не так. Чим благородніше принцип, тим яскравіше, виразно повинна бути діяльність, що розкриває цей принцип. Будь чесним, правдивим, нетерпимим і непримиренним до лицемірства — якби ми тільки без кінця повторювали ці слова, вони перетворилися б для вихованців в докучливі нотації — до них відносилися б як до дуже корисного, але осоружного риб'ячого жиру. Чесність, правдивість, нетерпимість до обману повинна стати діяльністю, що хвилює, приваблює, спокосливою (відмітимо в дужках, що злиття, єдність діяльності і чесноти — одна з головних проблем практичної педагогіки). Нам вдалося досягти того, що хлопці і дівчата не списують, не підглядають в підручник під час виконання самостійної роботи: соромно самим перед собою. Якби ми без кінця повторювали: трудитися своїми силами — добре; списувати, користуватися чужою працею — погано, - наші хороші повчання перетворилися б на осоружні нотації. Ми спонукаємо вихованців до діяльності, що розкриває красу, привабливість чесноти. З малих років, щорічно в дні літніх канікул наші школярі декілька днів живуть в Школі під блакитним небом. Так називаємо ми солом'яні або зроблені з віток курені, в яких в жарку літню пору розташовуються діти. Тут не тільки повне самообслуговування, але і самозабезпечення всіма необхідними продуктами живлення. Перед тим, як перейти в Школу під блакитним небом, діти приносять в свій тайник (у всьому потрібна романтика) продукти, складають їх в паперові мішки і в металеві банки. Тут немає ніякого обліку, кожен приносить продукти тоді, коли в тайнику немає нікого. І не було випадку, щоб хто-небудь пішов на обман — це немислимо представити. Діти тут самі відчувають, що своєю працею, своїми турботами вони створюють радість для колективу. І якби у кого-небудь зародилася думка обдурити колектив, всі віднесли б до цього як до спроби вкрасти радість.

У роки дитинства і отрочства діти мають свої матеріальні цінності — колективні бібліотеки. Коли клас припиняє своє існування, бібліотека передається молодшим товаришам. В окремих випадках бібліотека дарується одному з молодших школярів. Ця подія хвилює хлопців і дівчат, запам'ятовується на все життя.

Наші хлопці і дівчата прагнуть принести радість тим, хто вже не може трудитися, живе наодинці. Кожну весну старшокласники розбивають декілька квітників для самотніх людей похилого віку. Ця праця — оточений романтичним ореолом чесноти. У ці дні юнацтво переживає думка: всі ми станемо людьми похилого віку, про всіх нас піклуватимуться молодші покоління. Як потрібно, щоб ця думка переживалася в роки отрочства і юності! Вона ушляхетнює хлопцеві, робить його справжнім чоловіком Вона готує дівчину до великої материнської місії. Романтична, приваблива праця, що виражає турботу про старість, - це найпотрібніша, найблагородніша діяльність. Не пускайте, мій друг, жодній можливості для того, щоб доторкнутися до того сокровенного куточка дитячої душі, де зберігаються думи і тривоги про старість. Турбота про людей похилого віку — це найзворушливіша любов до людини. Байдужість до старості жорстоко мстить суспільству — зростають люди з кам'яними серцями.

94. ЩО ТАКЕ ВЛАДА ПЕДАГОГА, В ЧОМУ ВОНА ПОВИННА ВИРАЖАТИСЯ

Це одна з найбільш тонких і найменше досліджених проблем виховання. Проблема влади людини над людиною. Власті старшого над молодшим. Серед того фонду виховних засобів, які є у розпорядженні педагога, - його влада над дітьми — найбільш потрібне, найбільш загальне, всеосяжне і в той же час найбільш гострий і небезпечний засіб. Це різець, яким можна провести якнайтоншу, непомітну операцію, але можна і роз'ятрити рану. Різець небезпечний і в той же час потрібний. Інструмент, яким випробовується воля і витримка вчителя, затверджується мужність і мудрість, але який в той же час може розбестити, знівечити людську душу вихованця — все залежить від того, як користуватися цим інструментом, з якими душевними спонуками підходити до людини. З кожним роком я все більше переконувався, що влада над дітьми — це одне з найбільш важких випробувань для педагога, це критерій, показник його педагогічної культури.

Переступаючи поріг школи, вирішуючи присвятити своє життя благородній місії творіння Людини, пам'ятаєте, мій друг, що перед вами може виникнути небезпека опинитися в полоні капризних, перехідних колізій настрою. Бути річкою, в якій зливаються гаряче серце і холодний розум, не допускати поспішних, непродуманих рішень — це одне з вічних джерел педагогічної майстерності. Висихає він — всі книжкові знання педагогіки перетворюються на прах.

Коли одна людина безмежно довіряє іншому, він в якійсь мірі стає беззахисним. Я все своє педагогічне життя думаю над цією істиною. Довіра дитини до хорошого педагога якраз і буває безмежною. Коли дитина переступає поріг школи і стає вашим вихованцем, він безмежно вірить вам, кожне ваше слово для нього — свята істина, ви для дитини — вищий зразок мудрості, розуму, моральності. Дорожите довірою, а значить — беззахисністю дитини — хай ця педагогічна мудрість стане для вас критерієм самовиховання. Педагогічна безкультурність, неучтвю починаються там, де вчитель, через свою обмеженість, прагне перетворити дитячу беззахисність на клітку, куди він заганяє маленького пташеняти і робить з ним, що йому хочеться. Нерозуміння дитячої беззахисності — одна з головних причин незavidного положення вчителя, який врешті-решт втрачає владу над дітьми, — адже людини не утримаєш, як пташеняти, в клітці.

Ви лише тоді маєте право бути наставником, вихователем, коли, розуміючи і серцем відчуваючи безмежну дитячу довіру і неминучу у зв'язку з цим дитячу беззахисність, влада свою над дитиною будете на цій довірі і цій беззахисності. Тут треба вдуматися, серцем вслухатися і зрозуміти, що ж це таке — безмежна довіра. Можливо, дитина свідомо відмовляється від всієї особистої, сліпо довіряючи вам, педагогові; можливо, все робить для того, щоб відмовитися від особистої свободи, утіх, задовольень?

Ні, справа йде зовсім не так. Дитяча довіра, яким би безмежним воно не було, - це довіра істоти, прагнучої до духовного багатства, багатогранності особистого життя — до багатства вражень, думок, естетичної насолоди, до багатства спілкування з людьми. Дитині хочеться, щоб хтось старший, мудріший, такий, що володіє життєвим

досвідом, узяв на себе турботу про його благо. Бережіть, як безцінне багатство, це бажання. Поки воно є, шлях до дитячого серця перед вами відкритий. Джерело дитячого бажання бути хорошим, якщо хочете, і полягає в цьому — берегти дитяче прагнення до того, щоб ви стали його іншою і наставником.

Безмежно довіряючи педагогові, дитина серцем відчуває, що його старший друг знайде вихід з будь-якого положення, яким би нелегким воно не було.

Як треба дорожити безмежною дитячою довірою, яким мудрим захисником дитини, що любить, треба бути вихователеві, щоб між ним і дітьми завжди зберігалася гармонія людських, серцевих, доброзичливих відносин. Якою мудрою повинна бути влада педагога над людиною — не забувайте ні на миті, що дитина — така ж людина, як і ви. Берегти дитячу довіру, тому що воно і є любов дитини до педагога — ось в чому осереддя мудрої влади педагога над дитиною. На нім, на цій довірі, тримається прагнення дитини знаходити і знайти захист у вихователя. Дорожите, як безцінним скарбом, цим дитячим прагненням. До того часу, поки дитина дивиться з надією на вас і вірить у вас — ви справжній вихователь, наставник, ви вчитель життя, ви авторитет, живе втілення життєвої мудрості, ви друг, товариш. Пам'ятаєте, що це речі дуже крихкі, їх легко зруйнувати. Якщо ви зруйнували їх, вам як вихователеві прийшов кінець. Ви будете наглядцем, але не вихователем.

95. ЯК БЕРЕГТИ ДИТЯЧУ ДОВІРУ

Найголовніше в цій дуже тонкій сфері виховання — глибоке розуміння, точніше, відчуття серцем дитячого світу, відчуття дитинства.

Дитинство, дитячий світ — це мир особливий. Діти живуть своїми уявленнями про добро і зло, про хороший і поганий, у них свої критерії краси, у них навіть своє вимірювання часу: у дитинстві день здається роком, а рік — вічністю. Щоб мати доступ в цей казковий палац, ім'я якому — Дитинство, ви повинні перевтілитися, стати в якійсь мірі дитиною — тільки за цієї умови вам доступна буде мудра влада над людиною — дитиною.

Не подумайте, мій друг, що я ідеалізую мир дитинства. Я чудово віддаю собі звіт, що дитинство створюється з того, що ми, дорослі, залишаємо в своїх дітях. Але якраз тому, що дитина — ніжний паросток, який стане могутнім деревом, дитинство і вимагає до себе особливої пошани. Мудрість влади педагога — це перш за все його безмежна здатність все розуміти. Тут не може бути ніяких обмежень. Пам'ятаєте, що у дитини не буває умисного прагнення творити зло. Педагогічне неuczтво з того і починається, що вихователь приписує дитині це прагнення, вважаючи, що він умисне здійснює негоже вчинки. Прагнучи «подрубить корінь зла», вихователь рубає все коріння, і живі паростки дитинства засихають. Звинувачення в умисному злі, в лінії, недбайливості, яких насправді немає, дитина переживає як велику несправедливість, це відштовхує його від вчителя, він втрачає довіру до нього. Ламаючи дитячу довірливість до вас, ви штовхаєте дитину на те, що він починає захищатися нововистістю, умисною неслухняністю, прагненням робити все наперекір вашим вимогам. Пам'ятаєте, що все це з'являється там, де дитяча довіра до вас дала тріщину.

З винятковою педагогічною мудрістю відноситеся до найрізноманітніших необачних дитячих вчинків, в яких, — не умисне зло, а найчастіше забудькуватість, незнання або, буває, помилка. Не вдавайтеся в таких випадках до публічного засудження дитячого вчинку. Знайте про цей вчинок тільки ви. У вас — велика, мудра влада все розуміти і все знати. Ви повинні розуміти, чому першокласник, узявши у товариша кольорові олівці в яскравій коробці, повертів їх, і рука з олівцями потягнулася до кишені. Не піднімайте тривоги — це не крадіжка. Ви повинні розуміти, чому малюки по дзвінку не біжать в клас, а хочуть «ще трішки, ще одну хвилиночку» пограти на зеленому лужку; чому Федя не слухає умову завдання, а дивиться, затамувавши подих, на бджолу, що залетіла в клас; чому Оксана не читає того, що всі читають, а малює на промокашці квітку; чому під час екскурсії в ліс три невгомні школярі — Міколка, Піліпко і Петрик — умисне відстали від класу, сховалися в кущах...

Чому, чому, чому... — сотні «чому» і сотні конфліктів. Конфлікт між вчителем і дитиною — один з крайніх проявів педагогічної неписьменності. Це явище має місце там, де вихователеві не вистачає великодушна батьківська, материнська мудрість, велика педагогічна влада, розуміння того, що він має справу з дитячими вчинками, з дитячим світом думок і поглядів; дитину взагалі не можна порівнювати з дорослим, немає такої єдиної мірки, якою можна було б зміряти дорослого і дитини.

Пам'ятаю маленького Дмитріка. Це було в III класі... Уявіть собі, йде урок граматики. Ви пояснюєте у дошки правило, всі слухають, записують приклади. Пише нібито і Дмитрік, але серце ваше турбується за цього хлопчика. У очах у нього — як живі намистини, чимось він зараз зайнятий за своєю партою, щось йому не до граматики. Підходите тихенько до хлопчика і бачите: перед ним напіввідкрита сірникова коробка, в ній щось ворушиться; і Дмитрік важ там, в коробочці його ока і думки. Придивляється — в коробці жук, якийсь небачений, з одним рогом, як пилою, ріже він і не може перерізувати дверці своєї в'язниці.

Можна, звичайно, розгніватися, можна довести хлопчика до сліз і покаяння (а себе — до нервового тремтіння), але що з цього? Єдине, чого ви доб'єтесь — час буде згаяний даремно, жук стане розвагою для всього класу, діти заздритимуть Дмитріку і сміятися над вашим гнівом.

Хай не дає вам спокою в ці миті думка: що робиться в твоїй душі, дитя? Чому ти не зміг примусити себе відкласти жука на півгодини і зрозуміти граматичне правило? Ви берете коробочку, закриваєте її, кладете в кишеню, ставите руку на голову Дмитріка, ще раз пояснюєте правило, хлопчик пише; бачите, він зрозумів: бувають же такі діти — одним оком дивиться на однорогого жука, іншим на дошку — і все-таки щось залишається в дитячій голові.

Після уроків Дмитрік підходить до вашого столу, мовчить, нахиливши голову. Чорні намистини очей ще блищать, заховані під довгими віями. Але від вас він не може приховати, що в очах все-таки грають біси. Віддаєте Дмитріку жука і просите розповісти: де він знайшов таку дивовижну істоту, як це йому вдалося примусити жука

«пиляти» дверці темниці, що він далі думає робити з жуком? Дмитрік охоче розповідає, він тягне вас за рукав до чагарника, де, за його словами, такі ось жуки вилізат на світло і літають один раз в три роки.

У таких розповідях зазвичай чуються натяки вихователя на те, що з вершин своєї педагогічної мудрості він в таких випадках опускається, зглянувся до світу дитячих інтересів, дозволяючи собі бути добрим до дитини. Діти не терплять цієї поблажливості. Справжнє виховання не там, де педагог з вершин опускається на землю, а там, де він піднімається до тонких істин Дитинства. Піднятися, а не опуститися. Не сюсюкати з дитиною, не підстроюватися під «дитячу обмеженість» інтересів (немає такої обмеженості, якщо ми самі не обмежуємо інтересів дитини), а бути мудрим наставником.

Мудрість влади людини над людиною, а тим більше дорослої людини над дитиною — це велика творчість, глибоке серцеве проникнення в світ дитячих думок і відчуттів, це уміння розуміти мову дитинства, зберегти в собі краплю дитинства і в той же час не стати на одну дошку з дитиною по рівню розвитку. Коли я бачу, як вчитель — доросла людина, батько сім'ї, привів у вчительську хлопчика-п'ятикласника і допитує: «Ну, чому ти весь час смієшся на уроках? До яких пір це буде? Невже піонер має право так поводитися?» — мені здається, що вчитель включився раптом в дитячу гру, але не розуміє, що це гра. Хлопчик мовчить. Він і не може нічого сказати. І взагалі було б дивно, якби п'ятикласник раптом відповів вчителю в тому ж дусі, в якому поставлено питання. Учень найчастіше не знає, чому він сміється, вчитель же не може цього не знати. Йому не дано права не знати, чому дитина зробила той або інший вчинок. Виходить же взаємне нерозуміння: вихователь не розуміє дитини, дитина не розуміє вихователя; дивишся іноді на них і думаєш, чи не на різних мовах говорять вони?

Пам'ятаєте, що дитині, а ще більше підліткові, хочеться в чомусь «показати себе», в чомусь затвердити свою волю, свій розум, кмітливість, винахідливість. Жива істота, з вашою допомогою що пізнає мир, поступово стає особою. У цьому важкому становленні влада педагога повинна бути особливо обережною: воля старшого легко може перетворитися на свавілля, а іноді і в розправу над людиною. Не придавити і зламати, а підняти і підтримати, не знеособити внутрішні духовні сили дитини, а затвердити відчуття власної гідності — тільки так треба здійснювати свою владу над дитиною, і лише за цієї умови ваша влада може бути мудрою. Якщо дитина робить щось «не так», не допускайте «сильних», «вольових» засобів впливу на нього. Не допускайте, щоб у вашу складну лабораторію гуманізму увірвався стукіт кулаком по столу і окрик. Хай не привертає вас перспектива побачити рухомого, смішливого, вічно невгомного пустуна згаслим і приголомшеним, з сумними, вимерлими очима, зігнутих і нещасним — погана це перспектива. Бережіть, як вище благо, людську гордість, недоторканність особистої честі дитини; пам'ятаєте, що пустун, у якого про все своя думка, на все — свій погляд, - це ваше щастя, вихователь; а безвольний, як тінь, вихованець, у якого власні думки вибиті з голови вашими «сильними» засобами, який покірливо і беззастережно завжди підкоряється вам — це ваше нещастя. Знайте, що нестримний пустун і «забіяка» в необхідну хвилину проявить себе доброю, серцевою людиною, а безвольний вихованець, що покірливо підкоряється, часто буває байдужим і, сам не віддаючи собі звіту в цьому, жорстоким, готовим переступити через біду ближнього в ім'я особистого благополуччя. «Сильні» і «вольові» засоби дії, що ламають волю дитини, роблять його безсердечним

96. ВОЛОДАРЮЙТЕ НАД ДУШЕЮ ДИТИНИ КНИГОЮ, РОЗУМОМ, ПЕРЕКОНАННЯМИ

Був у мене розумний, але примхливий вихованець Юрійвна. Як тонка стеблинка очерету чуйна до щонайменшого подиху вітерця, так він, Юрійвна, був чуйний до правди і брехні, чесності і безчестя.

Приніс я в Кімнату Думки декілька книжок про дальні країни, про природні явища. Зажеврили очі у Юрійвни, коли він побачив яскраву, барвисту обкладинку книги про морські глибини. Він попросив почитати, і коли я дав йому книгу, хлопчик з хвилюванням запитав: «А коли прочитаю — ще дасте?»

«Звичайно, - відповів я. — Хоч і щодня читай по книзі».

Я необачно перебільшив: книг про дальні країни, про морські глибини, про тропічні ліси і арктичну безмовність, про незвичайні пригоди у мене в ту пору не вистачило б на кожен день. А Юрійвна якраз через день приніс книгу і попросив нову. Декілька тижнів пройшли непомітно. Але полиця з книгами, що зацікавили Юрійвну, була невелика. І ось прийшов день, коли тривожна думка позбавила мене спокою: що ж буде через тиждень? Адже хлопчик, п'ятикласник Юрійвна, і увяйти собі не може, що запас книг у мене раптом вичерпається. Що ж буде, коли він зрозуміє, що я обдурив його? Річ не лише в тому, що наша дружба розпадеться. Не тільки в тому, що я не побачу більше в своїй маленькій кімнатці довірливих дитячих очей, не почую питання: «А у вас ще багато книг?» (У сусідній кімнаті була моя, маленька тоді, бібліотека, і я не дозволяв Юрійвні проглянути її, боячись, що він відразу ж розчарується в мені). Річ у тому, що я втрачу владу над душею цієї примхливої дитини, що володіє, — в цьому я був убежден — єдиним в світі, неповторним характером: тяжінням до людей, у яких слово не розходиться із справою в найдрібніших деталях.

І ось прийшов день, коли я відправився з свого далекого села в подорож по містах — Харкові, Полтаві, Києві. Я витратив двомісячну зарплату, але повернувся додому радісний. Ледве доніс зв'язки з книгами. Боявся потрапити на очі Юрійвни.

Три роки вчився Юрійвна до закінчення VII класу (тоді була семирічна школа), і три роки я щодня думав про те, яку цікаву книгу я дам йому прочитати. Я відчував, що хлопчик думає не тільки про зміст прочитаної книги. Він як би судить по книгах про той, хто читає ці книги. Вдумливий, вимогливий, він був в ті роки моїм суддею. Чим глибше був сенс прочитаної книги, чим цікавіше була наша бесіда, тим більше тягнувся він до мене, тим більше радості давала мені хвилини і годинник бесід.

Ці три роки були для мене справжнім випробуванням. З тих пір у мене щороку є декілька таких — з допитливим розумом і чуйною душею — вихованців, як Юрійвна. Я не міг би володарювати над їх волею, коли б не книга. Від книги запалювалися, як маленькі вогники, дитячі і юнацькі інтереси. Я відчував себе під невисипущим ко-

нтролем моїх вихованців. Якби хоч на один день припинилося моє активне життя в світі книг, я б втратив владу над душами моїх вихованців. Я б став непотрібний їм, тому що нічого більше не міг би їм дати. А вчитель, якого більше нічого не дає, стає для вихованців прикритим наглядцем, якого в міру сил, терплять, але не поважають.

Дорогий друг, хочу порадити вам: володарюйте над розумом своїх вихованців. Немає сильнішого засобу підпорядкувати волю свого вихованця, чим підпорядкування його думок. Але володарювати над думками можна лише тоді, коли у вас багате, повнокровне життя в світі книг. Найчуйніші, такі, що володіють неповторною індивідуальністю, примхлива, «бунтівна», непокірна натура і характери при умілому підході стають книжниками. Впокорюйте їх книгами і розумом.

97. ЯК ПЛАНУВАТИ ВИХОВНУ РОБОТУ

Тут не може бути ніякого трафарету і рецепту. Все, що відволікає вчителя від безпосередньої виховної роботи, всяка писанина для показу — абсолютно непотрібна річ. Але планування виховної роботи не відноситься до такого роду діяльності. Це складова частина виховної роботи. Без планування я не представляю повноцінного виховання, особливо тих складових частин, які я називаю важковловимими.

Планування виховної роботи — це перш за все уявлення про ідеал виховання. Вихователь повинен уявляти, що винне вийде з доставленої в його майстерню «глиби мармуру». Від того, наскільки ясне це уявлення, залежить розуміння суті виховної роботи і необхідності планування.

Ви починаєте працювати з першим класом (іноді ваша виховна робота починається з дошкільниками). Вам учити дітей до III класу, але шлях виховної роботи ви повинні представляти до кінця — до закінчення середньої школи, до перших кроків самостійної праці, до повної зрілості вихованця, до материнства і батьківства. Складіть план діяльності, яка необхідна протягом подальших 10—15 років (не тільки у шкільних стінах, але і після закінчення школи) для того, щоб вихованець ваш став людиною з ясным, допитливим і розвиненим розумом, благородним серцем, золотими руками. Складіть перш за все список книг, що входять в золоту скарбницю світової культури, які ваші вихованці повинні прочитати за десять років шкільного навчання. Ми складаємо також «резервний» список книг, які людині потрібно прочитати після закінчення школи, в період самостійної праці. Як добитися, щоб вихованці залишалися нашими вихованцями і після закінчення школи, читали книги, які треба прочитати, - про це мало написати і цілу книгу, наскільки це велике і важливе питання.

Далі продумайте і напишіть, що повинен зробити ваш вихованець своїми руками з першого дня навчання до вступу до пори зрілості — для матері, батька, для людей, щоб бути справжньою людиною, знати, що таке праця, честь, гідність, дружба, турбота про людину. Потім складіть перелік суспільно корисної праці, в якій ваш вихованець повинен взяти участь, щоб пройти першу школу цивільного виховання. Я радив би поряд з цим пунктом написати перелік книг про видатних людей, які повинні стати ідеалом для підлітка, хлопця і дівчини. Читання цих книг не принесе ніякої користі, якщо немає суспільно корисної праці.

Далі, маючи загальне уявлення про ідеал людини, якої виховує школа, треба скласти конкретніший, деталізований план ваш період своєї роботи з вихованцями, - наприклад, вчителів початкових класів — на 3 роки, класному керівникові IX—X класів — на ваш період роботи з класом. Тут я раджу приділити особливу увагу дитинству і отроцтву. 9—10-річна дитина, 13—14-річний підліток винна, озирнувшись назад, побачити те, що він вже зробив своїми руками. Він повинен знати, що таке трудові мозолі, трудовий заробіток, що таке втома і відпочинок, що таке важко.

І більш загальний план — на всі роки шкільного виховання, і конкретніший — на період роботи одного вихователя з своїми вихованцями, - обидва ці плану є в якійсь мірі ідеалом, до якого прагне вихователь. На підставі ідеалу треба планувати конкретну виховну працю на більш обмежений період. На якій саме — плануйте так, як вам зручніше: чи то на тиждень, чи то на місяць; у декого виходить непоганий план і на цілу чверть. Треба тільки завжди пам'ятати, що виховання — жива, рухома, така, що вічно змінюється і розвивається справа і що вихованець ваш завжди в стані становлення. Планування виховної роботи на недовгий термін є як би постійною, повсякденною звіркою, зіставленням того, що робиться щодня для досягнення ідеалу.

План визначається перш за все життям. Коли ваш вихованець переступив шкільний поріг, ви ще не знаєте, як розвиватиметься його індивідуальність. Особа починається в діяльності, в праці, в повсякденних взаєминах. І ось життя на кожному кроці підказує вам, що планувати: яку книгу прочитати колективу, в яку працю залучити вихованців, про що поговорити з Ванею і Дубій, щоб вони прочитали ті книги, які їм треба прочитати.

План виховання включає все різноманіття діяльності школярів, а також роботу з батьками. План принесе безперечну користь вихователю в тому випадку, якщо будуть глибоко продумані етичний сенс, мета кожного виду діяльності. Необхідною межею і планування і практичної роботи є у зв'язку з цим спадкоємність і розвиток того, що вже досягнуто. Можна сказати, один з секретів виховання полягає в тому, щоб постійно робити одне і те ж, але щоб вихованці не підозрювали, що вони роблять одне і те ж. Так, виховання людяності, чуйності, чуйності, щирості вимагає того, щоб вихованці постійно робили щось для людей, але ця діяльність не повинна бути одноманітною. Читач тут може подумати: добре було б, якби автор показав, як конкретно скласти план на тиждень або на місяць. Я умисне уникаю цього. Передача досвіду — це передача ідеї, запозичення досвіду — це індивідуальна творчість на основі ідеї.

98. ЯК ПРОВОДИТИ ВИХОВНУ БЕСІДУ З КОЛЕКТИВОМ

Кожна виховна бесіда має свою мету. Іноді мета загальна, така, що стосується всіх вихованців. Іноді бесіда проводиться для того, щоб впливати на ваш колектив, а на окремого вихованця надати особливу дію.

Продумавши духовне життя колективу, думки, відчуття, поведінку окремих вихованців, намічавши зміст виховної бесіди, ви ніколи не повинні забувати, що головний ваш засіб дії — слово, ви торкаєтеся до розуму і серця своїх вихованців словом. А слово може бути і могутнім, гострим, гарячим, і кволим, немічним, безсилим, - все залежить від однієї виключно важливої межі вашої бесіди — натхненності, натхнення. У виробленні переконаності, в спонуді дітей, підлітків, хлопців і дівчат до самовиховання натхнення — це свята святих виховання. Пам'ятаєте, що ви передаєте в своєму слові вихованцеві не тільки сенс того, про що ви розповідаєте, але і, образно кажучи, частинку своєї душі.

Натхненність, натхнення вашої виховної бесіди це перш за все глибока віра в те, що ви говорите, що ви відстоюєте всіма силами своєї душі. Натхненність з'являється тоді, коли ви щось відстоюєте, за щось боретеся.

Ви, наприклад, відмітили в своєму колективі декілька проявів байдужості. Геннадій захворів, пролежав удома два дні, і вийшло так, що ніхто до нього не пішов, не відвідав. Кожен сподівався, що це вже зробив хтось інший. У Віктора бабуся лежить в лікарні, за два тижні він лише раз відвідав бабусю, а лікарня-то зовсім недалеко. Вас ці факти стривожили. Ви готуетесь до виховної бесіди. Але про ці факти говорити ви не будете. Є така виключно важлива закономірність виховання і самовиховання — сила етичного суду (а етична оцінка свого вчинку — це по суті етичний суд) залежить від того, хто суддя — вихователь або сам обвинувачений. Якщо обвинувачений тільки слухає вирок, педагогічний ефект слова вчителя набагато знижується. Людина повинна бути сам собі суддею. Я бачу виховну майстерність бесіди в тому, щоб вихованець мій, що допустив негожий вчинок, думав і переживав свій вчинок без мого нагадування про нього.

А для цього необхідне дотримання ще одного дуже важливого правила виховної бесіди: необхідно знайти в житті, в людських взаєминах яскравий факт, що утілює в собі ідею ваших слів. Сила вашої виховної бесіди і полягатиме в тому, щоб ідея знайшла доріжку до душі Віктора, до душ тих, хто живе недалеко від Геннадія. Від яскравості цього факту залежить по суті і надихнула, натхненність ваших слів: частинка душі передається від людини до людини лише тоді, коли ваші слова мають своїм джерелом прекрасну, піднесену ідею. Беріть для виховної бесіди факт, який уразив, здивував вас. Ось один з таких фактів. У одному з сіл нашої області незабаром після війни був важко поранений молодий тракторист. Чотири роки він воював, залишився неушкодженим, а прийшовши додому і сівши за кермо трактора, підірвався на міні. Молодий тракторист ліг духом. Коли б не дружина — вірна подруга, мужня жінка, що любить матір, навряд чи могла б людина піднятися на ноги. Людина без ніг, без лівої руки знову встав на ноги — навчився ходити на протезах, знову сів за кермо трактора. Мужність, твердість, непохитність в страшному горі, вірність — ці риси одухотворили вас, як тільки ви дізналися про цей яскравий факт. Своєю натхненністю ви передаєте вихованцям.

Виховувати — це означає примушувати людину думати про саме собі. Розповідаючи про факт, що здивував вас, ви звертаєтеся безпосередньо до Віктора і Миколи, Олександра і Юрія — до тих, в чие серце чомусь кинуто і дало паростки зерно байдужості до людини. Перед вами не якийсь абстрактний учень, якого немає в природі, а конкретний Віктор і Микола, Олександр і Юрій. Ви знаєте, про що вони зараз думають. Ви розраховуєте свої слова перш за все на них. Ви прагнете до того, щоб їх, як і вас, здивував, потряс факт людської вірності і відданості, щоб, відштовхуючись від факту, підлітки в думках перейшли до ідеї. Тільки там, де предметом роздумів є ідея, людина починає думати про саме собі.

При цьому не можна говорити вихованцям: думайте про своє життя, про себе... Заклик повинен полягати в самій логіці мислення. Тільки думка про саме собі будить в юному серці натхнення — ваше натхнення передається підліткам. Натхненням називається підйом сил і здібностей людини в процесі мислення, творчості. Пізнання Людини розумом і серцем — це і є справжня творчість. Цей підйом характеризується ясністю свідомості, потоком думок, образів, «стремлений». Потік особистих думок про навколишній світ і перш за все про самого себе — ось що потрібно викликати кінець кінцем своєю виховною бесідою. Вихованець може забути про факт, про який йшлося, але емоційний слід від виховної бесіди — якщо тільки вона по-справжньому виховна — ніколи не забувається. Чим в більшій мірі ви одухотворили вихованців благородною ідеєю — в даному випадку ідеєю вірності людини людині, ідеєю чуйності, душевності — тим більше ви спонукали своїх вихованців до самовиховання, самоаналізу. Ви на якусь мить зустрічаєтеся поглядом з Віктором (не можна, щоб ви шукали очима цієї зустрічі; вона повинна бути як би випадковою). Ви бачите в знайомих вам до найдрібніших рисок очей підлітка два відчуття: допитливий погляд в саме себе і сум'яття. Це означає, що слова ваші, як то кажуть, дійшли. Починається складна душевна діяльність, складна робота розуму і серця. Хай піде від вас підліток в сум'ятті — так і треба. Хай декілька днів знаходиться під враженням розказаного вами, хай при яскравому світлі ідеї, засвіченої вами, бачать, що таїться в глибоко прихованих від чужого погляду куточках його серця.

Бесіда — це тільки умовна назва. Насправді тут немає бесіди: учні чують слово педагога. І не треба, у жодному випадку не треба спонукати їх: нумо, розкажіть, що ви думаєте про жінку, що десять років боролася за душу дорогої нею людини? Так, на жаль, іноді роблять окремі вихователі. Таке завершення бесіди руйнує все, що було досягнуте. Виховання — не переказ прочитаного або розказаного педагогом. Виховна майстерність полягає перш за все в тому, щоб людині захотілося бути хорошим, а для цього він повинен зрозуміти і відчути, яким він є.

Іноді робиться так: нашкодив хто-небудь з підлітків (або хлопцем), і вихователь будує свою бесіду на цьому факті: починає з нього, відштовхується від нього. Як говорить один мій знайомий вчитель, - «обіграє факт». З першого погляду це здається дуже принадним — можна добре «пробратися», «потрясти». Але з чим це можна порівняти? Уявіть собі, що у вас дуже запилений піджак, і щоб очистити його від пилу, беруть палицю і б'ють по спині. Користь-то є, піджак звільняється від пилу, але навряд чи хто-небудь погодиться на таке «очищення». Все-таки краще зняти (Гиджак і вичистити його гарненько... Виховання не повинне бути покаранням, не повинно перетворюватися на покарання. Наближайте виховання до ідеалу майстерності.

Якщо сенс виховної бесіди з колективом ви бачите тільки в засудженні зла — ніякого виховання у вас не буде. Адже ви говорите з колективом, а зло, порок властиві не всьому колективу. Ось тут-то нерідко і припускається помилка вихователь, що забуває про те, що дотик до людського пороку вимагає великої обережності і тактовності, тим паче, що ми маємо справу з дітьми, підлітками, із зорею юності — а все це дуже крихке, тонке... Не можна прагнути вирвати порок одним махом, випалити його одним дотиком гарячого, обуреного слова. Пам'ятаєте, що колектив відноситься до людини, у якій порок, як до того, що бідує, і якщо вам здається, що, закликаючи колектив направити всю силу свого обурення проти того, хто не зміг ще до цих пір розлучитися з пороком, ви досягнете поставленої мети, ви помиляєтеся. Замість колективного обурення ви отримуєте колективне співчуття до того, хто бідує. І це здійснено закономірно. Так не прагнете ж миттєво вирвати болячку з корінням — вийде рана, що кровоточить. Виховання — дуже тонка медицина, воно припускає лікування і повне лікування болячок і нарівів і не визнає виривання. З вашої виховної бесіди чоловік у жодному випадку не повинен піти з раною, що кровоточить. Це потрясло і колектив, але потряс абсолютно не так, як вам хотілося б.

Проводячи виховну бесіду з колективом, якраз і розраховуйте на те, що колектив відноситься до морального пороку як до горя, біди (вірніше, враховуйте це). Більш того, прагнете поглибити співчуття до того, що бідує. Доводите це колективне відчуття до бажання бачити свого товариша етично красивим, вільним від пороків.

99. ЯК БОРОТИСЯ З ЛІННЮ

Це питання не випадково поставлене передостаннім. Для того, щоб не було ледарів, треба робити все те хороше, про що йшлося у всіх дев'яноста восьми попередніх радах. Лінь вилікувати нелегко. Не легше за неї і попередити, але лінь, що запобігла, обертається працьовитістю в тисячу разів ціннішим, ніж працьовитість, отримана в результаті лікування ліні. Тому розберемося спочатку, мій юний друг, як попередити лінь. А для цього треба знати її джерела.

Лінь — дитя неробства і порожнього проведення часу. Ледачим стає той, чий бажання в ранньому дитинстві задовольняються турботами старших, а дитині залишається тільки повелювати і вередувати. Ледар народжується там, де все легко дається і людина не знає, що таке важко. Найсприятливішим ґрунтом для перетворення нормальної дитини на ледаря є атмосфера безтурботного і безбідного дитинства, в якій у дитини народжується думка, що дитинство буде вічним. У таких випадках батьки зазвичай одного прекрасного дня спохвачуються: як це відбулося, що ми і не відмітили, коли наш хлопчик став дорослим? Вчора боявся вийти в двір з настанням темноти, а сьогодні залицяється за дівчатами, гуляє до опівночі... Лінь — піна на хвилі безтурботності. Це явище глибоке духовного порядку, його коріння криється в бездіяльності душі. Ледачим стає той, хто нічого не приймає близько до серця.

Лінь часто схожа на відсутність відчуття власної гідності: людині байдуже, що про нього думають люди.

Ледарі, як правило, завжди марнотратники багатства, створеного іншими людьми, але велика кількість споживаних ними благ, образно кажучи, - шия, на яку вони сідають, - ще не говорить про багатство їх духовного життя. Ледарі — люди духовно убогі, жебраки. Один із стовпового коріння ліні — порожнеча, убогість духовних інтересів. Ледарі викликають перш за все відчуття жалю, і, до речі, одним із засобів радикального лікування ліні є те, щоб людина, що стала, до нещастя, ледарем, поглянув на саме себе, побачив своє нещастя, відчув його серцем. Не можна забувати і того, що йдеться про дитячу лінь.

Найважливіша умова попередження ліні — не повинно бути неробства і порожнього проведення часу. Не повинно бути такого періоду в духовному житті людини, щоб він нічого не створював. Потворним в усіх відношеннях є те, що дорослі спеціально створюють умови для неробства і байдкування, називаючи це неробством дитячим літнім відпочинком. Відпочинок повинен бути тільки активним, будучи зміною характеру діяльності. Із задушливого міста дітей треба вивозити в села, хай вони тут, серед полів і лугів займаються посиленою діяльністю, загартовують свої сили.

Могутній засіб попередження ліні — обмеження бажань. Хай з дитинства людина на власному досвіді пізнає суть понять: не можна, треба, можна. Разом з батьками слід добиватися того, щоб дитина з малих років сам себе обслуговувала.

Хай людина з малих років випробує труднощі, долаючи їх певною напруженою фізичних і духовних сил. Злиття фізичних і вольових сил виховує працелюбну, діяльну, вольову людину.

Лінь не проникає в душу, якщо батьки бачать в ній завтрашню дорослу людину, представляють його дорослим, думають: як же він на світі житиме, якщо понесе в юність і зрілі роки ось цей порок — лінь, недбайливість, боязнь труднощів? Могутній засіб попередження ліні — дорослі турботи. Не може бути і мови про серйозне виховання працьовитості, якщо до вступу до ранньої юності чоловік не дізнався на власному досвіді, що найважливіший елемент людського життя — це заробляти власними руками на одяг, взуття, живлення.

Лінь — це не тільки фізичне неробство, але і лінь думки. Лінь думки опановує людською душею тоді, коли думки даються в готовому вигляді, і для добування їх не треба прикладати ніяких зусиль. Як бездумне споживання матеріальних цінностей, створених чужими руками, породжує небажання працювати фізично, так переживання думок і вкладання «їх в рот» в готовому вигляді породжує небажання мислити. Примусити здобувати знання — означає попередити інертність думки.

Шлях до запобігання ліні — в багатстві духовних потреб. Тільки за цієї умови, коли вже в дитинстві і особливо в роки отрочества чоловік виховує в своїй душі такі потреби, як потреба в радості праці, в книзі, в спілкуванні з іншою людиною, в творенні, в творчості — він отримує протитоту від ліні. Активне виховання потреб як найважливіших духовних цінностей особи — одна з дуже цікавих проблем педагогічної теорії і практики.

А що ж робити, якщо людина вже стала ледарем? — запитаєте ви. Ось приходить мама п'ятикласника Степи в школу і розводить руками: «Що мені робити з ним? Прийшов додому, поклав книги, пообідав і — до вечора гуляє».

Що робити в таких випадках?

Рятувати дитину. Ми радимо матерів: «Якщо вже ви виростили маленького ледаря, то будьте наполегливими в його перевихованні. Примусьте дві години сидіти над уроками. Звикне — сам відчує радість виконаної праці. Примушуйте без крику, без покарання: адже робите йому не зло, а добро. Виконав уроки — хай години дві потрудиться фізично. Піднімайте з ліжка в п'ять годинників ранку. Скажіть йому: я готую для сім'ї сніданок — труджуся, ти готуйся до урокам—тоже трудися. Все це без крику, без нагадування про те, що він, син ваш, ледар. З того дня, як він піднявся в п'ять годинників і попрацював до семи — він вже не ледар. Його треба похвалити за працьовитість.

Не буває випадку, щоб такі прості заходи не перевиховали людини. Єдиним преп'ятствием на шляху до перевиховання ледаря може бути лінь батьків.

Я не випадково говорю про перевиховання ледаря в сім'ї. Лінь народжується і викорчується перш за все в сім'ї. Якщо в сім'ї немає атмосфери працьовитості, школа не може досягти позитивного результату власними зусиллями. У всіх відділеннях батьківської школи ми вивчаємо питання звідки береться лінь? Робимо психолого-педагогічний аналіз поведінки, праці, учення, взаємин молодших і старших. Попередження ліні — одна з найважливіших точок з'єднання зусиль школи і сім'ї.

100. ОСТАННЯ ПОРАДА — ПО СЕКРЕТУ.

Все, що я в цій книзі раджу, треба знати тільки вам, педагогові, і необов'язково знати вашим вихованцям. Педагогічна обізнаність, педагогічна «обізнаність» учнів приносить, як правило, не користь, а шкоду. Річ у тому, що однією з умов високої ефективності педагогічної дії є обстановка ненавмисності цієї дії. Іншими словами, учневі не треба в кожен даний момент знати, що вчитель його виховує. Виховний намір повинен бути прихований обстановкою дружніх, невимушених взаємин.

Чому людина не повинна знати, відчувати, що його виховують? Тому, що справжнє виховання — це самовиховання. Треба створити таке спілкування вихователя і вихованців, щоб кожне слово, звернене до юного розуму і серця, будило внутрішні духовні сили, викликало внутрішню роботу розуму і серця, направлену на самопізнання і самовдосконалення. Якщо ж людина на кожному кроці відчуває і розуміє, що його виховують, здібність до самопізнання і самовдосконалення притупляється. У нього зароджується думка: яким мені бути і що мені робити — про це подумують дорослі. А моя справа — чекати рад і вказівок.

Видатний радянський педагог А. С. Макаренко не один раз говорив про те, як важливо для вихователя не показати вихованцям, що вони піддаються якимсь спеціальним педагогічним процесам. Я все життя вчився цьому у свого вчителя і переконався, що зробити свій виховний задум непомітним — один з дуже важливих елементів педагогічної майстерності.

Необхідно, щоб виховання дітей, любов і пошана до дітей, вимоги до них і дружба з ними, - щоб все це було самою суттю вашого духовного життя, мій юний друг.